

ISSN 2518-7538

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

CİLD 8, №1, 2017

VOL 8, №1, 2017

TOM 8, №1, 2017

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin
30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol №10R)
dövri elmi nəşr kimi təsdiq edilmişdir*

TƏSİSÇİ: Azərbaycan Dillər Universiteti

REDAKSİYA HEYYƏTİ:

1. Akif Bayramov – (Azərbaycan)
2. Alan Reed Libert – (Avstriya)
3. Aynur Sabitova – (Azərbaycan)
4. Azad Məmmədov – (Azərbaycan)
5. Bilal İsmayilov – (Azərbaycan)
6. Çəmən Babaxanova – (Azərbaycan)
7. Dilarə İsmayılova – (Azərbaycan)
8. Əsgər Zeynalov – (Azərbaycan)
9. Fəxrəddin Veysəlli – (Azərbaycan)
10. Fikrət Cahangirov – (Azərbaycan)
11. Gülnar Hüseynzadə – (Azərbaycan)
12. Həbib Zərbəliyev – (Azərbaycan)
13. İkrəm Qasımov – (Azərbaycan)
14. Sevda Vahabova – (Azərbaycan)
15. Sərxan Abdullayev – (Azərbaycan)
16. Şaban Şabanov – (Azərbaycan)
17. Vilayət Hacıyev – (Azərbaycan)
18. Vladimir Aleksandroviç Yatsko – (Rusiya)
19. Yanq Hyun Kvon – (Koreya)

BAŞ REDAKTOR:

Dünyamin Yunusov

MƏSUL KATİB:

Vahid Ərəbov

KORREKTOR:

Xatirə Aslanova

REDAKSİYANIN ÜNVANI:

Bakı, Rəşid Behbudov, 134
ADU II mərtəbə, otaq 216
Tel: 441-39-74

DİLÇİLİK BÖLMƏSİ

prof. Dünyamin Yunusov
ADU

İNTONASIYANIN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

(İngilis və Azərbaycan dilləri materialları əsasında)

Açar sözlər: intonasiya, cümlə, kommunikativ, funksiya, nitq

Keywords: intonation, sentence, communicative, function, speech

Ключевые слова: интонация, предложение, коммуникативный, функция, речь

Hər bir dilin özünəməxsus prosodik xüsusiyyətləri vardır. Bütövlükdə intonasiya (avazlanma) bütün prosodik və yaxud suprasegmental nitq elementlərinin mürəkkəb vahidi hesab olunur. Ən mühüm prosodik elementlər intonasiyanın (avazlanmanın) komponentləri adlanır. Bunlar arasında nitqin melodikliyi, cümlə vurğusu, nitqin temporallığı və səsin tembri xüsusi komponentlər adlanır.

Təbii olaraq hər hansı bir cümlənin məzmunu ilə yanaşı, onun nə məqsədlə səslənməsi, işlənməsi də mühüm rol oynayır. Cümlə səslənərkən onun müxtəlif çalarlıqları yaranır. Hər bir cümlədəki səs, bəzən söz, sözbirləşməsi uzanır, bəzən qısalır və s. Məsələyə bu nöqteyi-nəzərdən yanaşdıqda intonasiyanın (avazlanmanın) müxtəlif funksiyalara malik olması problemi ortalığa çıxır.

Bəri başdan qeyd etməliyik ki, intonasiya (avazlanma) verilmiş situasiya cümlənin vəziyyəti, hər hansı bir sorğunu, sualı, müraciəti, əmri və yaxud nidanı ifadə etmək qabiliyyətinə malikdir və nitq zamanı bunları müəyyənləşdirir. Bu cümlənin qrammatik növünü müəyyən edir və onlar da öz növbəsində aşağıdakılardan ibarət ola bilər:

1. Əmr cümlələri (əmlər, müraciət, xəbərdarlıq və s.).
2. Nəqli cümlə (bütün hal-vəziyyət növü).
3. Sual cümləsi (suallar, ümumi, xüsusi, discanktiv, alternativ, təkrar suallar və s.).
4. Nida cümlələri.

Bu qeyd etdiklərimiz hamısı birlikdə intonasiyanın (avazlanmanın) kommunikativ funksiyasını yerinə yetirməsinə dəlalət edir, çünki məhz intonasiya (avazlanma) vasitəsilə deyilən söyləmin qeyd olunan formalardan hansına aid olması müəyyən edilir.

İntonasiyanın digər bir funksiyası da vardır ki, bu da söyləmin sadə, sadə müxtəsər, sadə geniş, mürəkkəb cümlə (söyləm) olmasını müəyyənləşdirməsidir. Bu həmçinin cümlənin üzvlərini eləcə də nitq hissələrini müəyyən etməyə köməklik göstərməklə yanaşı cümlənin həmcins üzvlərinin olması, ara sözlərin və ifadələrin olmasını, həmçinin vasitəsiz nitqin müəllifin nitqindən fərqləndirilib ayrıl-

ması və başqa məsələləri ayırd etmək qabiliyyətindədir; bu isə öz növbəsində intonasiyanın (avazlanmanın) sintaktik funksiyasını yerinə yetirməsinə işarədir.

Bundan başqa intonasiya (avazlanma) vasitəsilə danışanın münasibəti verilmiş sözləmə, onun (hər iki cinsdə) düşüncəsinin vəziyyəti eləcə də dinləyiciyə və yaxud auditoriyaya yönəlir. Bu intonasiyanın (avazlanmanın) modallıq funksiyasını yerinə yetirməsinin ifadəsidir.

Və nəhayət intonasiyanın (avazlanmanın) sonuncu funksiyası onun məntiqi funksiyasıdır. Bu məsələdə intonasiya (avazlanma) verilmiş cümlə və yaxud sözləmənin məntiqi mənasının üzə çıxarılmasında əsas rol oynayır. İntonasiyanın bu funksiyası cümlədə yerini dəyişə bilər, bu o deməkdir ki, məntiqi məna əsas nitq hissəsində olmaqla bərabər yerini dəyişib köməkçi nitq hissəsi üzərinə də düşə bilər, bu zaman həmin sözün çəkisi və qiyməti sözləmə və yaxud cümlədə arta bilər, onu predikatlı edə bilər.

Bütün bu yuxarıda qeyd etdiklərimiz müxtəlif intonasiya (avazlanma) nümunələri (patterns) vasitəsilə həyata keçirilir.

Qeyd etdiyimiz kimi heç bir cümləni biz konkret intonasiyasız təsəvvür edə bilmərik. Bunları hər iki dildə əyani şəkildə ifadə etməyimiz yerinə düşərdi.

Məsələn, *Ruslan comes. Ruslan gəlir* cümlələrində səsimizin tonu cümlənin sonuna doğru enməyə başlayırsa, “*Does Ruslan come? Ruslan gəlir*” cümləsində isə əksinə olur. Belə ki, “*Does Ruslan come?*” və «*Ruslan gəlir?*» cümlələrində sona doğru getdikcə ton yüksəlir və bir növ ingilis dili sözü olan “*come*”- da bir növ sait uzanır, eləcə də Azərbaycan dilindəki *gəlir* sözündən *i* saiti bir qədər uzun tələffüz olunur, halbuki Azərbaycan dilində saitlərin uzunluğu-qısalığı ingilis dilindəki kimi kateqorial deyildir, bununla belə ingilis dilində *come* [kəmə] sözündə [ə] saiti qısa, lakin məhz bu cümlədə intonasiya (avazlanma) vasitəsilə bir qədər uzun tələffüz olunur və həmin sözün məna çalarlığını, yəni sözləmənin sual cümləsi olması intonasiya (avazlanma) vasitəsi ilə ifadə olunur. Yaxud həmin cümlələri hər iki dildə *Ruslan comes, Ruslan gəlir, sevinc və şadlıqla, kədər və təəssüflə, təəccüb və heyretlə və sairə* ilə deyə bilərik. Bu zaman isə təbii olaraq *Ruslan comes, Ruslan gəlir* cümlələrində emosional məna hiss olunacaq. Tamamilə təbii olaraq həm xəbər, həm sual, həm də emosional mənalardan fərqləndirilməsində intonasiya (avazlanma) mühüm rol oynayır desək, heç də bunun təsadüfi olmadığını şahidi ola bilərik.

Qeyd etdiklərimizi onunla əsaslandırmaq olar ki, “nitqin ritmik və melodik cərəyanı intonasiya (avazlanma) adlanır” fikri dilçilikdə bu və yaxud digər dərəcə və formada mövcuddur.

Bir qədər öncə vurğuladığımız kimi, intonasiya (avazlanma) vasitəsilə hər hansı bir fikrin (nitqin) semantik, məntiqi, emosional çalarlıqlarını ifadə edə bilərik. Bu hər halda hər birimizin gündəlik çalarlıqlarla qarşılaşmalı olduğumuzdan xəbər verir. Bu çalarlıqların ifadəsində intonasiya (avazlanma) mühüm vəzifə yerinə yetirir. Həmin vəzifələr: semantik vəzifə, məntiqi vəzifə, emosional vəzifə. Dilçilik ədəbiyyatlarında intonasiyanın (əvəzlənmənin) vəzifələrinin daha geniş dairədə götürülməsi barədə də təbii olaraq tədqiqatlar mövcuddur. Həmin tədqiqatlardan birində intonasiyanın (avazlanmanın) vəzifələri aşağıdakı kimi qeyd olunur.

1. Nitq axınının üzvlənməsini təşkil etmək.
2. Üzvlənmə vahidlərini paradiqmatik qarşılaşdırmaq.
3. Üzvlənmə vahidləri arasındakı münasibət və əlaqələri ifadə etmək.
4. Intonasiya (avazlanma) vahidləri, ünsürləri arasındakı münasibətləri ifadə etmək.
5. Emosional məna və çalarlıqları ifadə etmək.

Qeyd etməliyik ki, sözlər hecalara bölündüyü kimi cümlələr də müəyyən ritmik qruplara bölünür, bunlara fonetikada sintaqm deyilir.

Nitqin sintaqmatik bölünməsində sintaktik konstruksiyalar mühüm rol oynayır. Tabesiz mürəkkəb cümləni təşkil edən tərkiblər, tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlələr, feli tərkiblər, əlavə və xüsusişmələr, qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər (xitablar, ara sözlər, ara cümlələr), həmcins üzvlər, zaman və yer zərfliləri əsasən müəyyən sintaqmlar yaradır. Öz növbəsində bu sintaqmlar intonasiya (avazlanma) ilə sıx bağlıdır. Dilçilik ədəbiyyatlarında qeyd olunur ki, onlar bir tərəfdən intonasiyanın (avazlanmanın) məhsulu, digər tərəfdən isə onun tənzim ediciləridir.

İntonasiyanın (avazlanmanın) tərkib hissələrinə melodika, ritm, intensivlik, temp, tembr kimi elementlər daxil edilir. Hesab edirik ki, intonasiya (avazlanma) barəsində daha dolğun, aydın bilgi, fikir yaratmaq üçün onun tərkib hissələrinə (elementlərinə) bir qədər ətraflı nəzər salmağımız yerinə düşərdi.

İlk növbədə intonasiyanın tərkib hissəsi (elementi) olan melodikanın nədən ibarət olmasına müəyyən aydınlıq gətirək. Melodika dedikdə dilçilik ədəbiyyatlarında qeyd olunduğu kimi əsas səs tonunun hərəkəti nəzərdə tutulur. Əsas səs tonunun isə iki növü vardır qalxan ton, enən ton. Qalxan ton qeyri-müəyyənlik, natamamlıq bildirir. Bu ton cümlənin həmcins üzvləri, mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında, sual cümlələrində və s. digər məqamlarda müşahidə olunur.

Enən ton müəyyənlik, bitkinlik bildirir. Məsələn:

“I have no time”, he told me.

Qalxan ton isə qeyri-müəyyənlik, natamamlıq bildirir. Məsələn:

“Are you” going home?

İntonasiyanın (avazlanmanın) başqa bir elementi ritmdir. Nitq prosesində bəzən sürətlənmə ləngimə ilə və ya əksinə olaraq əvəzlənir. Bəzən isə gərginləşmə zəifləşmə ilə və ya əksinə olaraq əvəzlənir. Bəzi hallarda isə bənzərlik çeşidlilik ilə və ya əksinə olaraq əvəzlənir. Bu cür əvəzlənmələr nitq prosesində ritm yaradır. Təbii olaraq nitq prosesində ritm olmasa, onda nitqin eyni sürətdə, eyni gərginlikdə, eyni uzunluqda olması yaranır və bu isə öz növbəsində nitq prosesində bir yeknəsəklik yaradır ki, bu da kommunikasiyada iştirak edənləri yora bilər.

İntonasiyanın (avazlanmanın) digər bir elementi (komponenti) intensivlikdir. Intensivlik danışıq səslərindən olan saitlərin tələffüz gücünə və zəifliyinə əsaslanır. Burada məhz nəfəs vermənin artma və azalması da nəzərdə tutulur.

İntonasiyanın (avazlanmanın) növbəti komponenti (elementi) tempdir. Temp nitqin sürətlə, orta sürətlə və yaxud ləng davam etmə müddəti ilə ölçülür. Dilçilik ədəbiyyatlarında, həmçinin sırf fonetikadan bəhs edən kitab və tədqiqatlarda nitqin üç cür tempi qeyd olunur, biz də onları aşağıdakı kimi ifadə edirik:

- 1) ağır (ləng) temp;

2) orta temp (orta sürətli temp);

3) tez temp (sürətli temp).

Tempdən bəhs edərkən mahnı və musiqi əsərlərinin tempindən yan keçmək olmaz. Ona görə də həmin məsələlərə də münasibət bildirməyi vacib hesab edirik. Mahnı və musiqi əsərlərinin bəziləri ağır, bəziləri orta, bəziləri isə tez tempə ifa olunur. Məhz buna görə də həmin musiqi əsərlərinin hansı tempə ifadə olunması onların məzmunu ilə bağlıdır. Nitqin tempinin necə olması isə həm danışanın, həm dinləyənin, həm də mətnin məzmunundan, məkanından, məqsədindən və sairədən daha çox asılıdır.

İntonasiyanın (avazlanmanın) zəruri/vacib komponentlərindən biri də tembrdir. Nitqdə mövcud olan fərqi xüsusiyyətlər, bunlara kədər, sevinc, qəzəb, məhəbbət, nifrət, hiss-həyəcan və s. kimi çalarlar tembr vasitəsilə kommunikasiyada iştirak edənlərə çatdırılır.

İntonasiyanın (avazlanmanın) komponentləri (tərkib hissələri, elementləri) ilə yanaşı dilçilikdə onun tipləri də mövcuddur və biz də həmin tiplər haqqında müəyyən məsələləri qeyd etmək istərdik.

İntonasiyanın (avazlanmanın) tipləri təbii olaraq cümlə tipləri ilə üst-üstə düşür: nəqli, sual, əmr, nida intonasiyaları (avazlanmaları). Nəqli intonasiya (avazlanma) nəqli cümlələrin intonasiyasıdır. Ancaq nəqli cümlələrdə olan hər hansı bir məlumatın müxtəlif kommunikativ növləri vardır: söyləmə, nağıl etmə, replika, bildiriş və s. Nəqli intonasiyanın (avazlanmanın) söyləmə növündə cümlənin sonunda olan vurğulu hecəda ton bir qədər uzadılır.

Five minutes left before the bell.

Dərsin başlanmasına beş dəqiqə qalır.

İntonasiyanın (avazlanmanın) söyləmə növünün xəbəri daha çox felin hekayə formasında olur. Bu da kommunikasiya zamanı yəni canlı danışıda yalnız hiss oluna bilər. Nağıl etmə bir çox parametrlərinə görə söyləmə yaxın olsa da, bu zaman cümlələrdə olan son vurğulu hecədəki ton söyləmə növünə nisbətən xeyli artıq olur:

Five minutes left before the bell.

Dərsin başlanmasına beş dəqiqə qalır.

İntonasiyanın (avazlanmanın) (nəqli) digər növləri replika və bildirişdir. Replika da nitq tempi daha sürətlidir və dialoji şəraitdən asılı olaraq sintaqm üzvlərindən biri daha güclü vurğu ilə deyilir. Bildirişin hər birində yeni məlumat verilir. Buna misal olaraq elanlar lövhəsində hər hansı müəyyən informasiyalı məlumatları göstərmək olar.

Qeyd etdiyimiz kimi əmr intonasiyası (avazlanması) əmr cümlələrində olur. Əmr intonasiyası (avazlanması) ilə qurulan cümlələrdə sintaqmın sonunda ton enir, ilk vurğusuz heca ən aşağı tonda, ilk vurğulu heca isə ən yüksək tonda tələffüz olunur. Əmr intonasiyası (avazlanması) ilə yaranan cümlələrdə nəqli avazlanmalı cümlələrə nisbətən yüksək intensivlik olur. İntensivliyin ən yüksək həddi vurğulu hecəda özünü göstərir.

Digər intonasiyalar (avazlanmalar) kimi əmr intonasiyasının da (avazlanmanın da) bir sıra kommunikativ növü vardır və onlar aşağıdakılardır: əmr, təhrik, təsir etmə, hiss-həyəcan bildiren emotiv növlər.

Əmr intonasiyasının (avazlanmasının) əmr kommunikativ növündə həmçinin əmr, qəzəb, hədə, hökm, qadağan etmə kimi məna çalarlıqları ifadə oluna bilər. Məsələn, *Open the door - Qapını aç* cümləsini əmr, qəzəb, hədə, hökm, qadağan etmə intonasiya (avazlanma) çalarları ilə tələffüz etmək mümkündür.

Əmr intonasiyasının (avazlanmasının) təhrik kommunikativ növündə çağırış, buyuruq, təkid, komanda məna çalarlarını hiss etmək mümkündür. Məsələn, Azərbaycan dilində: *Vətənə borcumuzu verək (çağırış) çaları; İç, iç sənə deyirəm! (təkid çalarlığı); Sabah məni yola sal (buyuruq); Bir addım irəli! (komanda çalarlığı)* və s.

Əmr intonasiyasının (avazlanmasının) təsir etmə kommunikativ növündən güzəşt, məsləhət, nəsihət, xahiş, yalvarış çalarlığı meydana gələ bilər.

Həmçinin hiss-həyəcan bildirən emotiv növündə nəşə, imtina, biganəlik, kinayə, qorxu-həyəcan, məmnunluq, əzizləmə çalarlıqları ola bilər.

Sual intonasiyası (avazlanması) sual cümlələrində olur və onun da aşağıdakı kommunikativ növləri vardır: ümumi sual cümləsi, xüsusi sual cümləsi, alternativ sual cümləsi, discantativ sual cümləsi.

Sual intonasiyasının (avazlanmasının) ümumi sual cümləsi növü ingilis dilində köməkçi fel "to be"-in müvafiq formasının cümlənin əvvəlinə keçməsilə, Azərbaycan dilində isə intonasiya və **-mı, -mi, -mu, -mü** sual ədatları vasitəsilə yaranır. Məsələn,

Did Ali go to the lesson? - Əli dərəcə getdi? (intonasiya)

Did Ali go to the lesson? - Əli dərəcə getdimi? (sual ədatı ilə)

Did Ali go to the lesson? - Bəs Əli dərəcə getdi? (sual ədatı ilə)

Will Ali go to the lesson? - Məgər Əli dərəcə gedəcək? (sual ədatı ilə)

Ümumi sual cümlələrinin cavabı ingilis dilində *Yes – bəli, hə təsdiq, No – xeyr, yox* inkar ədatlarından birinin vasitəsilə verilə bilər. Məsələn,

Did Ali come from school? - Yes. – Əli dərəcədən gəldi? - Bəli (hə).

Did Ali go to school? - No. – Əli məktəbə getdi - Xeyr (yox).

Xüsusi sual cümlələrində sintaqmın sonunda ton enir. Ancaq ümumi sual cümlələrində isə sintaqmın sonunda ton qalxır.

Discantativ (ayrıcı) sual cümlələrində deyilmi, eləmi, elə deyil, hə kimi sözlər Azərbaycan dilində, ingilis dilində isə köməkçi fellər və modal fellər vasitəsilə düzəldilir.

Nida intonasiyasının (avazlanmasının) kommunikativ növləri aşağıdakılardır: yalnız intonasiyaya əsaslanan nida cümlələri, yaşasın, eşq olsun sözləri ilə başlayan, alqış ifadə edən nida cümlələri, nidanın iştirakı ilə yaranan nida cümlələri, müxtəlif ədatların iştirakı ilə yaranan nida cümlələri və s.

Beləliklə, İngilis və Azərbaycan dillərində mövcud olan suprasegment vahidlərdən intonasiyanı, onun kommunikativ tiplərini, növlərini araşdıraraq, belə bir ümumiləşdirmə verə bilərik ki, müqayisəyə cəlb olunmuş dillər müxtəlif genezisə malik dillər olmasına baxmayaraq onların arasında bir sıra oxşar və fərqli cəhətlər mövcuddur. Danışıqda hər iki dildə ayrı-ayrı kommunikativ tiplərin çoxlu çalarlıqları meydana çıxır.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, Maarif, 1984, 405 səh.
2. Babayev S., Qarayeva M. İngilis dilinin fonetikasi. Bakı, Maarif, 1983, 258 səh.
3. Светозарова Н.Д. К вопросу о функциях интонации. “Звуковой строй языка”. М., 1979, стр.252-255.

Summary

On some characters of the intonation

(on the materials of the English and Azerbaijani languages)

The article touches upon the intonation in the English and Azerbaijani languages. The author of the article tries to find out some differences and similarities in different functions of the intonation and to put forward some shades of their colouring in compared languages.

Резюме

Об некоторых особенностях интонации

(на материале английском и азербайджанском языках)

Статья посвящена исследованию интонации в английском и азербайджанском языках. Автор статьи старается найти некоторые различия и сходства в разных функциях интонации и выдвинуть их некоторые колориты в исследуемых языках.

fil.f.d., dos. Aybəniz Hüseynova
ADİU (UNEC)

ATALAR SÖZLƏRİNDƏ TƏKRAR

Açar sözlər: atalar sözləri, üslubi fiqurlar, komponent, təkrir, təyinedici söz, antonim şəkilçilər, elliptik forma

Ключевые слова: поговорки, стилевые фигуры, компонент, повтор, определяющее слов, окончания антонимов, эллиптическая форма

Keywords: proverbs, stylistic figures, component, repetition, defining word antonymous suffixes, elliptic shape

Atalar sözləri xalqların həyatında böyük rola malikdir. Xalq müdriqliyinin rəmzi olan bu kiçik nümunələr insan həyatının bir parçasıdır, ana südü ilə birlikdə qana daxil olaraq, insan həyatının bütün dövrlərində ona yoldaşlıq edir. İnsan həyatın hər hansı sahəsindən söhbət gedərkən bunlardan istifadə edir. V.A.Qordlevski, xüsusilə, türklərin həyatında atalar sözlərinin önəmindən bəhs edib, bu xalqın atalar sözünə nə qədər böyük qiymət verməsinə toxunaraq yazır: “Hər hansı bir türk üçün atalar sözü babalardan qalma ən qiymətli mirasdır...türklərin nəzərində din necə müqəddəsdirsə, atalar sözü də eləcə müqəddəsdir” [1, s.267].

Atalar sözləri və məsəllər qədim tarixə malik folklor nümunələridir. Bu hikmətli ifadələr türk xalqlarının ilk şifahi və yazılı abidələrində özünə yer tapmışdır. Orxon-Yenisey kitabələrində, qədim türk eposlarında, orta əsrlər oğuznamələrində, habelə türk xalqlarının hər birinin özünəməxsus ədəbi abidələrdə çoxlu sayda atalar sözləri işlədilmişdir. A.N.Kononov göstərir ki, mütəxəssislərin hesabladığına görə, M.Kaşqarının “Divanü-lügət-it-türk” əsərində 290 [2, s.3], S.Y.Malovun hesablamalarına əsaslanan F.Zeynalovun fikrinə görə isə, 400 atalar sözü, məsəl və s. sabit birləşmələr işlədilmişdir [3, s.18].

Kiçik həcmli folklor nümunəsi olan atalar sözlərinin hər biri dərin mənaya, zəngin poetik xüsusiyyətlərə malikdir. T.Hacıyev yazır: “Atalar sözləri mükəmməl və bədii poetik nümunələr kimi məişət və cəmiyyətin ən müxtəlif sahələrini əhatə edir. Cəmi bir neçə sözdən ibarət atalar sözləri yazılı ədəbiyyatın böyük həcmli əsərlərinin siqlətini özündə təcəssüm etdirir” [4, s.11].

Atalar sözləri bədii sənət nümunəsidir. Bu baxımdan onların dili, təbii ki, adi danışq dilindən fərqlənir. Daha doğrusu, bədii dildə obrazlılıq, emosional-ekspressiv xüsusiyyət əsas cəhətlərdəndir. Bədii əsərlərin dilində obrazlılıq, emosionallıq və ekspressiya yaratmaq üçün rıngarəng bədii priyomlardan və yaxud üslubi fiqurlardan istifadə edilir.

Atalar sözlərində ahəngdarlıq yaradan vasitələr haqqında müəyyən əsərlər də yaranmışdır [5]. Atalar sözlərində obrazlılıq yaradan vasitələrdən biri olan təkrir öz işləkliyi baxımdan xüsusilə fərqlənir. Bu fiqur çox geniş ifadə formasına malikdir. Belə ki, həm leksik, həm qrammatik vahidlərdə təkrar faktlarının müxtəlif formaları özünü göstərir ki, bu da fikrin obrazlı ifadəsində əhəmiyyətli rol oynayır. “Uğursuzluğa və nitq səhvlərinə (aleonazm, tavgalogiya hadisəsi) gətirib çıxaran təkrirlər əsassızdır. Lakin münasib, xüsusən də bu və ya digər ünsürün zərur-

riliyi, xüsusi olaraq nəzərə çarpdırılması məqsədilə müəllif tərəfindən qurulmuş, məharətlə təşkil olunmuş təkrar bədii priyoma çevrilir” [6, s.197].

Təkrir çox qədim üslubi fəqurdur. Təkririn üslubi-semantik funksiyaları və daşdığı əlavə poetik çalarlar olduqca müxtəlifdir. Təkrirlərdən hər hansı fikrin, mənanın qüvvələndirilməsi, ekspressivliyin artırılması üçün istifadə olunur. Təkrir eyni zamanda hərəkətin sürəkliliyini göstərmək, onu təfəsilatı ilə çatdırmaq, diqqəti daha çox mətnin əsas ideya və məzmununa yönəltmək üçün işlədilir.

Atalar sözlərində diqqəti çəkən maraqlı cəhətlərdən biri odur ki, bir çox halda eyni konstruksiya daxilində ayrı-ayrı cümlə üzvləri eyni sözdən, yaxud o sözdən yaranmış başqa sözdən ibarət olur. Cümlədə bu cür təkrar, bir qayda olaraq, fikrin daha emosional, ekspressiv verilməsinə xidmət edir. Bu cür təkrarlarda aşağıdakı struktur xüsusiyyətlər özünü göstərir.

1) Eyni söz həm mübtədə, həm də xəbər funksiyasında çıxış edir. Bu zaman həmin sözün ifadə etdiyi məzmunun gücləndirilməsi əsas məqsəd kimi güdülür. Məsələn: *Aslan öləndə də aslandır; Yaxşı elə yaxşıdır.*

2) Eyni söz həm mübtədə, həm də tamamlıq funksiyasında çıxış edir. Bunlar da müxtəlif məqsədlərlə işlədilir. əksər hallarda subyekt də. Obyekt də eyni olduğu üçün mübtədə ilə tamamlıq da, təbii olaraq, eyni sözlə ifadə olunur. Məsələn: *İgid igidə xor baxmaz; Yıxılan yıxılana arxa olar; Oğru oğrunu tez tanıyar; Lotu lotunu aldatmaz; Yuxu yuxu gətirər; Yatmışı yatmış oyada bilməz; Üz üzdən utanar; Söz sözü gətirər; Ağıl ağıldan üstündür.*

Qeyd edək ki, həmin vəziyyətdə, yəni həm mübtədə, həm tamamlıq funksiyasında söz birləşməsinin tərkibində də sözün təkrarlanmasını görmək mümkündür. Məsələn: *At izi it izinə qarışmaz.*

Burada “at” və “it” sözlərinin paronim sözlər olması ifadənin formalaşmasında və ekspressivliyin yaranmasında rol oynamışdır.

3) Eyni söz cümlənin təkrarlanan xəbəri olur. F.Ağayeva birləşmə daxilində təkrarın olmasını daha çox oradakı modal, emosional məna çaları ilə əlaqələndirir və yazır: “Danışiq dilinin sintaktik quruluşunda cümlənin strukturu ilə əlaqədar bir sıra elə ümumi qaydalar vardır ki, onların əsasında zaman və modallıq mənasına digər mənalar da əlavə edilir. Belə feli birləşmələrin və cümlənin təşkilində struktur rol oynayan fellər təkrar edilməklə müxtəlif tipli konstruksiyalar yaradır”. [7, s.46]

Qeyd edək ki, göstərilən əsərdə müəllif həm də frazeoloji birləşmələrdə fellərin müxtəlif qrammatik formalarda təkrar olunması və bunun əhəmiyyətindən bəhs edir. “Köməkçi xarakter kəsb edən fellər özündən əvvəl və ya sonra gələn felin qrammatik əlamətinin təsiri ilə müxtəlif qrammatik vasitələr qəbul edərək birləşmənin tərkibinə daxil olur və struktur, sintaktik-semantik funksiya daşıyır. Fellər ilə obyektlərin birləşməsindən, yalnız təkrar fellərdən və ya fel+modal fellərdən ibarət olan fel konstruksiyaları öz mənalarından başqa, əlavə modal və ekspressiv mənalar da kəsb edir” [8, s.47].

Atalar sözlərində müxtəlif səpkili fellər təkrar şəklində işlənir; bunlar həqiqi mənalı fellər olmaqla yanaşı, köməkçi fellərdən də ibarət olur və bu zaman onlar müxtəlif qrammatik formalarda iştirak edir. Atalar sözlərində bu şəkildə təkrarı müxtəlif məqsədlərlə olur. Bir çox atalar sözündə xəbər eyni mübtədəyə aid olur, lakin müxtəlif obyekt və ya əlamətlərlə əlaqələndiyindən xəbərlərin ifadə etdiyi

hərəkət məzmunu da fərqli səciyyə daşıyır. Məsələn: *Vətənə gəldim, imana gəldim; Ac yatım, salamat yatım; Az danış, yaxşı danış; İlan yolu əyri gedər, yuvasına düz gedər.*

Qeyd edək ki, atalar sözlərində xəbər, xüsusən də feli xəbər təkrarında müxtəliflik özünü göstərir. Bəzən eyni fel təsdiq və inkar formalarda təkrarlanır. Məsələn: *Kasıb pul tapdı. Qoymağa yer tapmadı; Anlayana qul ol, anlamayana ağa olma; Söyləyənlə baxma, söylədiyinə bax.*

Bəzən atalar sözlərinin xəbəri ilə feli və ya ismi birləşmənin əsas komponenti eyni fellə ifadə olunur. Deməli, felin təsriflənən və təsriflənməyən formaları təkrar edilir. Məsələn: *Vəzir qarğa olanın ağı zibillikdə olar; Dərd verən dərman da verər; Ayaq girməyən yerə baş girməz; Dayağı dağ olanın başı göylərdə olar; İnsaflı olmayanın imanı da olmaz.*

4) Eyni söz cümlədə iki müxtəlif tamamlıq funksiyasında çıxış edir. Məsələn: *Papaqçının papağı yırtıq olar; Yolçudan yolçuya pay düşməz; Ürəkdən ürəyə yol var; Ağa ağ deyiblər, qaraya qara; Daşı daşa, başı başa vururlar.*

5) Cümlədə zərflinin də təkrar kimi işlədilməsi faktı özünü göstərir. Bu hal daha çox paralel komponentli cümlələrdə müşahidə olunur. Bu cür fakt atalar sözlərində az halda təzahür edir. Məsələn: *Hərdən ipək, hərdən köpək.*

Elə atalar sözü də var ki, orada zərflik olan söz birləşmə daxilindəki sözlə təkrar münasibətində olur. Məsələn, *Tez qaçan tez yorular* cümləsində “tez qaçan” feli sifət tərkibindəki tez sözü sonradan zərflik kimi təkrar olunur. Lakin demək lazımdır ki, feli birləşmədəki “tez” sözü həmin atalar sözündə “tez qaçır, tez yorulur” şəklində də düşünülə bilər ki, bu zaman paralel konstruksiyanın formalaşdığını görmüş oluruq.

6) Cümlədə təyinin də təkrarlanması faktı özünü göstərir. Məlumdur ki, isimlə ifadə olunan istənilən cümlə üzvünün təyini ola bilər və bu təyinlər müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə oluna bilər. Cümlədə olan həmcins üzvlər fikrin genişliyinə xidmət etməklə yanaşı, həm də emosional-ekspressiv məzmun formalaşdırır. Onların hər birinin özünəməxsus təyinedici üzvünün olması hər iki xüsusiyyəti, yəni həm informasiyanı, həm də emosionallığı artırmış olur. Təyinedici üzv eyni söz olduqda isə burada müqayisə məzmununda hətta modal münasibət də meydana çıxarır. Məsələn: *Qara pulu qara günə saxlayarlar; Sağlam bədəndə sağlam ruh olar; Qaba söz qaba hərəkətdən pisdır.*

Bəzən müxtəlif cümlə üzvlərinə aid olan təyinlər əslində eyni kökə malik ayrı-ayrı sözlərdən ibarət olur. Məsələn: *Qanan düşmənlə qanmaz dostdan yaxşıdır.* Burada “qanmaq” felinin təsriflənməyən forması olan feli sifət(qanan) və həmin feldən düzələn sifət (qanmaz) təkrar səciyyəsi daşıyır.

Qeyd edək ki, bəzən təyinedici söz müstəqil cümlə üzvü olmaqla yanaşı, cümlədəki söz birləşməsinin daxili üzvü kimi də iştirak edə bilər. Bu zaman da təyinedici üzv intonativ və emosional məzmun daşıyır. Məsələn: *Hər sözün öz yeri, öz məqamı var; Azın qədrini bilməyən çoxun qədrini də bilməz.*

Buradakı birinci nümunədə hər iki təkrarlanan söz (öz) həmcins cümlə üzvü olan üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin (sözün öz yeri, öz məqamı) daxili üzvü kimi işlənmişdir. Burada hətta qrammatik baxımdan ikinci həmcins üzvün əvvəlində “hər” təyin əvəzliyi ilə ifadə olunan təyin və birləşmənin birinci komponenti

olan “sözün” sözü təkrar olunmalıdır, lakin bu təkrar ağırlıq yaratdığından işlədilmir. İkinci cümlədə də təkrarlanan söz (*qədrini*) iki müxtəlif, lakin paralel səciyəyəli üçüncü növ təyini söz birləşməsinin (*azın qədri, çoxun qədri*) daxili üzvüdür.

Burada bir məsələni də deyək ki, bu şəkildə təkrarlanma başqa vəziyyətlərdə də özünü göstərir. Məsələn: *Bəladan qaçan bəlaya düşər; Dəli dostun olunca, ağıllı dostun olsun; Baş əyməklə baş ağrımaz; Böyük başın böyük bəlası da olar; Yava itin yava küçüyü olar.*

Birinci atalar sözündə də təkrarlanan söz(bəla) müstəqil cümlə üzvü deyil, amma birinci komponentdə feli sifət tərkibinin daxili üzvü (*bəladan qaçan*) sonradan frazeoloji birləşmənin tərkibindədir (*bəlaya düşər*). İkinci nümunədə “*dost*” sözü təktərəfli birləşmə şəklində, yəni mənsubiyyət şəkilçisi ilə cümlənin mübtədasıdır. Lakin bu mübtədanın ekspressiv çaları bir də ona görə artır ki, cümlənin feli bağlama tərkibi ilə ifadə olunmuş zərfliliyinin daxilində “*dost*” sözü işlənmişdir və ikinci dəfə mübtədə kimi təkrar işlənməklə obrazlılıq yaradır. Üçüncü nümunədə də eyni faktı müşahidə edirik. Yəni mübtədə olan “baş” sözü həmin cümlədə məsdər tərkibinin daxili üzvüdür (*baş əymək*). Dördüncü nümunədəki təkrarlanma maraqlıdır. Burada mübtədə üçüncü növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunmuşdur. Həmin birləşmənin həm birinci, həm ikinci komponentinə aid eyni sözlə ifadə olunan(*böyük*) təyinedici söz işlənmişdir. Lakin bu təyinedici sözlərin cümlədəki funksiyaları fərqlidir. Belə ki, birləşmənin daxilindəki sifəti təyin hesab etmək olmaz, çünki üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasına girən sözlərin hamısı yalnız həmin söz birləşməsinin daxili üzvü hesab edilir. Bu baxımdan “başın böyük bəlası” birləşməsi tam halda cümlənin mübtədası vəzifəsindədir. Lakin bu birləşmənin əvvəlində olan “böyük” sözünü birləşməyə tabe etdirmək olmaz; “böyük baş” ifadəsi birinci növ təyini söz birləşməsi olduğundan həmin birləşmənin birinci komponenti sintaktik səviyyədə ayrılır və cümlənin təyini funksiyasını həyata keçirir. Deməli, bu cümlədəki birinci “böyük” sözü təyindir, təkrar olaraq ikinci dəfə işlənən həmin söz isə mübtədə vəzifəsində olan birləşmənin daxili üzvüdür. Beşinci nümunənin də quruluşu dördüncününükü kimidir, ona görə də hər iki atalar sözünün struktur təhlili eynidir.

Cümlənin təyini olan leksik vahid mürəkkəb-tərkibi fellə ifadə olunan xəbərin ikinci komponenti kimi də çıxış edə bilər. Məsələn: *Avara qonaq ev yiyəsini də avara edər.* Bir cümlə daxilində eyni sözün müstəqil cümlə üzvü və ismi birləşmənin komponentlərindən biri kimi işlədilməsi məntiqi-semantik əlaqənin məhsulu kimi meydana çıxsada, obrazlı deyim burada əsas olub. Deyim formasını müəyyənləşdirir. Məsələn: *At təpiyinə at dözər; Su qabını su sındırar; İt itin quyruğunu basmaz; Malı mal yanında tanıyarlar.*

Eyni sözün təkrarı cümlə daxilindəki bir neçə söz birləşmənin daxili üzvü kimi şıxış edir, yəni onların heç biri müstəqil cümlə üzvü deyil. Məsələn: *İşə getməyən oğlum olunca cütə gedən öküzüm olsun; Malım zay olunca qoy canım zay olsun; Bəyin əli cibindən çıxınca kasıbın canı çıxar; Qurda rəhm etmək qoyuna zülm etmək deməkdir; Əl tutanın əlindən tutarlar.*

Bu misalların birincisində “*getmək*” feli təsriflənməyən formada, biri təsdiq, digəri inkarda ayrı-ayrı birləşmələrin tərkibində işlənir. Burada ikinci bir təkrarlanan söz vardır: *olmaq*. Bunlardan isə birincisi təsriflənməyən formada—feli bağ-

lama kimi, ikincisi təsriflənən formada--əmr şəklində işlənmişdir. İkinci misalda da “*çıxmaq*” feli birincisi feli sifət kimi, ikincisi xəbər şəklində işlənmişdir, lakin ikinci halda da həmin fel müstəqil cümlə üzvü deyil, “*canı çıxmaq*” frazeoloji birləşməsinin əsas tərəfidir. Üçüncü nümunədəki təkrarlanan “*olmaq*” feli haqqında da eyni fikri söyləmək olar. Dördüncü nümunədə “*etmək*” feli həm eyni formada, həm də eyni səpkili birləşmələrin tərkibində işlənmişdir. Burada “*qurda rəhm etmək*” birləşməsi cümlənin mübtədası, “*qoyuna zülm etmək*” birləşməsi isə xəbərdir. Beşinci atalar sözlərində maraqlı leksik tərkiblə qarşılaşırıq. Məlumdur ki, “*əl tutmaq*” frazeoloji birləşmədir; bu birləşmənin iki dəfə təkrarlanması faktı vardır, lakin onlar ayrı-ayrı cümlə üzvləri deyil, bir vahid təşkil edir. Belə ki. “*əl tutanın əli*” formada üçüncü növ təyini söz birləşməsini sonrakı “*tutmaq*” sözü ilə birlikdə çıxış edir. Ona görə ki, həmin “*tutmaq*” feli özündən əvvəlki sözlə--üçüncü növ təyini söz birləşməsinin ikinci komponenti ilə birlikdə frazeoloji birləşmə təşkil edir. Buna görə də “*əl tutanın əlindən tutmaq*” birləşməsi yaranır ki, bu da bütünlükdə cümlənin xəbəri funksiyasında çıxış edir. Birinci halda “*əl tutmaq*” frazeologizmi dəyişmədən, ikinci halda birinci komponent qrammatik cəhətdən dəyişikliyə uğrayaraq, çıxışlıq halda işlədilmişdir (*əlindən tutmaq*).

Atalar sözlərində təkrar faktlarından birini nisbi təkrar adlandırmaq olar. Belə ki, təkrar dedikdə eyni sözün və ya birləşmənin, cümlənin olduğu kumu, yaxud qrammatik formalarda təkrar olunması nəzərdə tutulur. Məlum olduğu kimi, bir sözdən yaranan müxtəlif sözləri eyni söz hesab etmək olmadığı kimi, onların bir konstruksiyada işlədilməsini həqiqi və ya mütləq təkrarlanma hesab etmək olmaz. Lakin demək lazımdır ki, bir sözlə ondan yaranmış düzəltmə söz həm mənə cəhətdən bir-biri ilə əlaqədardır, həm də fonetik-struktur cəhətdən uyğundur. Birinci tərəf həmin sözləri mənə cəhətdən birləşdirirsə, ikinci tərəf onları səslənmə cəhətdən yaxınlaşdırır. Ona görə də həmin sözlərin bir konstruksiyada eyni xamanda işlədilməsi yuxarıdakı məqsəd üçün də həyata keçirilir və elə bu baxımdan da onları təkrar kimi qeydə almaq lazımdır.

Dilimizdə zəngin söz yaradıcılığı vardır. Yeni yaranan sözlər bir-biri ilə real aləmdə də bağlıdır. Ona görə də bir atalar sözündə onların işlədilməsi özünü göstərir. Bu hal müxtəlif formalarda təzahür edir.

1) İsimdən yaranan başqa isim əvvəlki isimlə bir atalar sözündə işlənir. Məsələn: *Yoldaşı yolda tanı; Küp yanında küpçələr; Bөрkçünün bөрkü olmaz; Xətakardan xəta əskik olmaz.*

Birinci atalar sözündə “yol” və “yoldaş”, ikinci atalar sözündə “küp” və “küpçə”, üçüncü atalar sözündə “bөрk” və “bөрkçü” sözləri, dördüncü atalar sözündə “xəta” və “xətakar” sözləri bir-biri ilə bağlıdır.

Bəzən mürəkkəb isim həmin sözün iştirakı ilə yaranmış mürəkkəb sözlə eyni atalar sözünün tərkibində işlənir. Məsələn: *Duzu yeyib duzqabını sındırma.* Bu misalda “duz” sözü ilə “duzqabı” sözü həmahəng sözlər kimi bir-birini tamamlamışdır.

2) İsimdən yaranan sifət əvvəlki isimlə eyni atalar sözünün tərkibində işlənir. Məsələn: *Abırsızdan abırını saxla; Eyibsiz dost axtaran dostsuz qalar.*

Birinci nümunədə “abır” sözü ilə ondan yaranan “abırsız” düzəltmə sifəti atalar sözünü məzmun və deyim tərzinə görə daha diqqətçəkən etmişdir. İkinci nümunədə isə “dost” sözü ilə ondan yaranan “dostsuz” sözü ahəngdarlıq yaratmışdır.

3) Bəzi atalar sözlərində eyni sözdən yaranmış müxtəlif düzəltmə sifətlər qarşı-qarşıya işlənir ki, bunun nəticəsində daxili məzmun əlaqəsi forma gözəlliyi ilə tamamlanır. Məsələn: *Buynuzsuz qoçun qisası buynuzju qoçda qalmaz.*

Burada “buynuz” sözündən antonim şəkilçilər vasitəsilə yaranmış “buynuzsuz” və buynuzlu” sifətlərinin qarşılaşdırılması nəticəsində fikir daha emosional və obrazlı ifadə olunmuşdur. Tədqiqatçıların göstərdiyi kimi, “təzadlı hadisələr, münasibətlər, keyfiyyətlər bildirən antonimlər dilimizdə qiymətverici bir vasitə kimi çıxış edir” [9, s.203]. Antonimlərə xas olan belə qiymətvericilik keyfiyyəti onlardan onlardan bədii ədəbiyyatda geniş istifadə etməyə imkan yaradır. Anlayışların təzadlı müqayisəsi əşyaların əlamət və keyfiyyəti haqqında canlı təsəvvür oyadır ki, bu da dinləyiciyə, oxucuya güclü təsir göstərir. Yuxarıda verdiyimiz atalar sözündə də bu faktla qarşılaşırıq.

Əvəzlikdən düzəlmiş sifətin də həmin əvəzliklə həmahəng kimi işləndiyi atalar sözü vardır. Məsələn: *Öz çörəyini özgə süfrəsində yemə; Özünə umac ova bilmir, özgəsinə ariştə kəsir; Özünə qiymadığını özgəsinə qiyma.*

Bu misalların hər birində “öz” və “özgə” sözləri məzmun etibarilə bir-birinə əks mövqe tutmaqla emosional-obrazlı deyim formalaşmasına köməklik göstərmişdir.

4) Atalar sözlərində eyni köklü sadə və düzəltmə fellərin də bu şəkildə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə işləndiyi faktı vardır. Məsələn: *Eşitmək istəmədiyini özgəsinə eşitdirmə.* Burada “eşitmək” feli və ondan yaranan “eşitdirmə” sözləri qarşılaşdırılmış və hətta onlardan birinin təsdiqdə, digərinin inkarda olması da obrazlı deyim tərzini qüvvətləndirmişdir. Bununla yanaşı, bir məsələni də demək lazımdır ki, bu atalar sözünün digər leksik variantı da vardır: *Özün eşitmək istəmədiyini özgəsinə eşitdirmə.* Misaldan görüldüyü kimi, burada ikiqat təkrar vardır: 1. özün-özgə; eşitmək-eşitdirmə. İkiqat təkrar həmin atalar sözündəki emosional çaları daha da artırır.

Elə atalar sözü də vardır ki, orada sadə fel ilə yanaşı, ondan yaranan iki düzəltmə söz iştirak edir. Məsələn: *Qanacaqlı adam həm qanar, həm qandırar.*

Burada “qanmaq” sözü ilə yanaşı, ondan yaranmış “qandırar” feli və “qanacaqlı” sifəti işlənmişdir ki, bunun nəticəsində atalar sözünün təsir gücü bir qat da artmışdır.

Burada bir maraqlı məsələ də diqqəti çəkir. Bəzi atalar sözlərində leksik-qrammatik omonimlik, yaxud morfoloji omonimlik hadisəsi özünü göstərir, daha doğrusu, bir atalar sözündə adı çəkilən faktlar üzrə təkrar xarakterli hadisə ilə qarşılaşırıq. Məlumdur ki, “omoform (və ya morfoloji omonimlər) - sözlərin müxtəlif qrammatik şəkilləri ilə uyğunlaşmasına deyilir. Omoformların omonimliyi təsadüfi səciyyə daşıyır. Burada omonimlik qrammatik şəkilçilər hesabına təmin edildiyindən həmin leksik vahidlər məndən ayrılıqda omonim olmaq xüsusiyyətini itirir. Məsələn: *Kiçik açar böyük açarı açar.*

Burada “açar” sözü formaca eyni olsa da, onları eyni söz hesab etmək olmaz. Belə ki, birinci söz “aç” felindən –ar leksik şəkilçisinin köməyi ilə yaranmış

isimdir. İkinci söz isə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi ilə işlənmiş feldir. Göründüyü kimi bu sözlərin başlanğıc formaları eyni deyil, deməli, onları leksik-semantik omonim hesab etmək olmaz. Buna baxmayaraq, formaca eyni olan bu sözlər obrazlılıq yaratmaqda mühüm rol oynayır.

Aşağıdakı atalar sözlərində də morfoloji omonimlik faktı vardır: *Günüm yoxdur, günüm var*. Burada da formaca eyni olan sözlər əslində müxtəlif leksik mənalı və müxtəlif qrammatik formaya malik olan sözlərdir. Belə ki, birinci söz “gün” sözündən yaranan “günü” ismidir ki, o da öz növbəsində birinci şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənmişdir. İkinci söz “gün” sözü və yenə birinci şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisinin birləşməsindən ibarətdir. Eyni kök əsasında formalaşsalar da, nəticə etibarilə düzəltmə və sadə sözlərdən ibarət olan bu sözlərin məntiqi ilə yanaşı, maraqlı emosional-ekspressiv çalar da yaratmışdır.

Qeyd edək ki, bəzən atalar sözlərində hətta üç qat təkrar faktı ilə qarşılaşırıq. Bu isə onlardakı ekspressiyanı daha da gücləndirir. Məsələn: *Su suyu tapar, su da çuxuru; Xəta xəta üstündən gələndə bir xətaya nə var? Adam adam sayəsində adam olar*. Nümunələrin ilk ikisində təkrarlanan sözləri başqa sözlə əvəz etmək olmaz. Birinci nümunədə “su”, ikinci atalar sözündə “xəta” sözlərinin hər biri üç dəfə təkrarlanmışdır. Bunlarda eyni məzmunadan söhbət getdiyindən başqa sözlərlə əvəzlənməyə ehtiyac yaranmır. Üçüncü misalda da “adam” sözü üç dəfə təkrarlanmışdır, lakin bu sözün sinonimi olan “insan” sözü ikinci və ya üçüncü təkrarın yerində işlədilə bilərdi, amma eyni sözün üç dəfə təkrar edilməsi daha çox ekspressiya yarada bildiyindən əvəzlənməyə ehtiyac qalmır.

Atalar sözlərində bəzən köməkçi nitq hissələrinin də təkrar şəkildə işlədilməsi faktı da özünü göstərir. Köməkçi nitq hissələrinin bu şəkildə təkrarlanması onların öz tərkibi, quruluşu ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən, paralel konstruksiya yaratmaqla obrazlı deyim formalaşdırma baxımından ıhımiyyətlidir. Məsələn: *Hamının zilləti də, izzəti də öz əlindədir*.

Qeyd edək ki, bu tip atalar sözlərinin elliptik formada işlənməsi daha çox özünü göstərir. Elliptiklik dildə təzahür edən əsas hadisələrdəndir. Atalar sözündə hər hansı komponentin, hətta cümlənin ellipsisə uğraması fikrin anlaşılmasına təsir etmir, əksinə, onun mənimsənilməsini asanlaşdırır. Məsələn: *Dəvəni ya duza, ya suya; Çoban dayağı ilə, gəlin duvağı ilə; Balığı ya öldür, ya sudan çıxart; Aca nə halal, nə haram?!*

Birinci atalar sözündə “göndərərlər” xəbəri, ikincidə “olar” xəbəri, üçüncüdə hətta baş cümlə ellipsisə uğramışdır. Elliptik formada həmin atalar sözlərinin emosional-ekspressiv çaları daha güclü təzahür edir.

Ədəbiyyat

1. Гордлевский В.А. Из истории османской пословицы и поговорк.- «Избранные сочетания», т. II, 1961, с.251-267.
2. Кононов А.Н. Махмуд Кашгарский и его «Дивану лугат ит-турк»-СТ, 1972, №1, с.3-17
3. Zeynalov F. Mahmud Kaşğari və onun “Divan lüğət it-türk” əsəri-ADU-nun “Elmu əsərlər”i (Dil və ədəb. ser.), 1971, №4, 18-26.
4. Hacıyev T.İ. Sabir: qaynaqlar və sələflər. Bakı: “Yazıçı”, 1980, 157 s.

5. Hacıyeva N.M. Atalar sözlərində ahəngdarlığın yaranmasında fonetik vasitənin rolu— Filologiya məsələləri: nəzəriyyə və metodika. II bur., Bakı, 1994, s.106-107.
6. Формановская Н.И. Стилистика сложного предложения. Москва: «Русский язык», 1978, 247с.
7. Ağayeva F.M. Danışiq dilində leksik və sintaktik vahidlər. Bakı: API nəşriyyatı, 1987, 80 s.
8. Axundov A. Felin zamanları. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1961, 138 s.
9. Müasir Azərbaycan dili, I cild. Bakı: “Elm”, 1978, 324 s.

Summary

Recycling in proverbs

In this article it is talked about the reflection of the richness and broadness of expressive opportunities of our literary language as in the example of folklore. In proverbs one of the stylistic figures is repetition. At the same time, the repetition by displaying in different ways in the article, reflected both by bearing stylistic and semantic tasks and implementing creation of a function of emotional and expressive shades. The colorful kinds of repetition, repetition of one or some members of sentence, repetition of the same word as a member of various sentence, even being as a part of the composition is the most notable case. In relation with the topic to appropriate scientific literature were referred.

Резюме

Повторы в поговорках

В статье говорится об отображении в себе поговорками, как фольклорными образцами, богатства нашего литературного языка и обширности выразительных возможностей. Одной из стилистических фигур поговорок является повтор. Одновременно в статье нашло свое отображение то, что повторы, проявляясь в различных видах, носят и стилистическую-семантическую нагрузку и выполняет функцию создания эмоционально-экспрессивных тонов. В статье выделено, что в поговорках имеются красочные виды повторов, повтор одного или нескольких членов предложения, повтор одного и того же слова в качестве различных членов предложения, отмечается также то, что даже в составе соединения повтор привлекает больше всего внимания. Была сделана ссылка на соответствующую научную литературу по теме.

*Rəyçi: dos. V.Mahmudova
ADIU-nin “Azərbaycan dili” kafedrasının
15.02.2017-ci il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 15.02.2017

fil.f.d. Yeganə Orucova
ADU

LİŊVİSTİKADA DİSKURSUN KOQNİTİV TƏHLİL METODU

Açar sözlər : diskursiv təhlil, mətn, kontekst

Keywords: discourse analysis, text, context

Ключевые слова : анализ дискурса, текст, контекст

Bu günə qədər diskurs, onun mahiyyəti, fərd, bilik və cəmiyyətlə əlaqəsi, eləcə də praqmatik və koqnitiv xüsusiyyətləri haqqında humanitar və sosial elmlər sahəsində çoxsaylı tədqiqatlar aparılmışdır. Belə məlum olmuşdur ki, diskurs sözünə ilk dəfə konkret terminoloji məna verən, danışıqna aid nitqi “diskurs” termini ilə ifadə edən ilk şəxs Emil Benvenist olmuşdur. O, diskurs ilə obyektiv təhkiyəni (recit) qarşılaşdırmışdır [4, s.292-300]. Nəticədə, diskurs anlayışı artıq nitqin məqsədli quruluşuna görə fərqlənən və praqmatik şəkildə şərtləndirilən bütün növlərə şamil olunmuşdur. “Diskursun təhlili” termini ilk dəfə olaraq 1952-ci ildə Z.Z.Hərris tərəfindən istifadə olunmuşdur. Məhz, Z.Z.Hərris distributiv metodu cümlədən əlaqəli mətnə qədər genişləndirməyə və onu, məhz sosial mədəni situasiyanın təsvir olunmasına cəlb etməyə cəhd göstərmişdir. Sonralar bu termin XX əsrin 50-ci illərinin ortalarından daha geniş vüsət alan Textlinguistik (mətnin linqvistikası) kimi alman termini ilə assosiasiya olunmağa başlamışdır. Linqvistikanın və diskursun təhlili yaxın, bəzən isə linqvistikanın oxşar sahələrini əmələ gətirir. Lakin keçən əsrin 70-ci illərinin sonu – 80-ci illərinin əvvəllərində mətn və diskurs anlayışlarının tədricən differensiasiyasından irəli gələn müəyyən ayrılma tendensiyası nəzərə çarpmışdır. Mətn dedikdə, əsasən, mücərrəd, formal konstruksiya, diskurs dedikdə isə, ekstralingvistik amillərlə əlaqədar olan və mental proseslər müstəvisində nəzərdən keçirilən aktuallaşmanın müxtəlif növləri başa düşülür. Diskursun təhlili, əsasən, təsviri və eksperimental metodlar vasitəsilə yerinə yetirilir. Diskursiv təhlilin banisi holland linqvisti T. A. van Deyk hesab olunur və qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif alimlər onun təhlilə yanaşmasını müxtəlif şəkildə interpretasiya edirlər.

T.A. van Deykin nöqyətində görə, diskursiv təhlil iki aspektdən ibarətdir. Birincisi, mətnin təhlili, yəni, fonetik təhlildən sintaktik təhlilə kimi, bütün səviyyələrdə mətnin struktur təhlili. İkincisi, kontekst (kontekstual) təhlil. Beləliklə, mətnin strukturunun kontekstin xarakteri ilə təyin olunması haqqında ideya diskursiv təhlilin əsası hesab olunur [6, s.99]. Digər tərəfdən, fransız linqvisti Elizabet Le diskursun üç tərəfdən: dilin istifadə olunması kimi; müəyyən təsəvvürlərin ictimai şüura “alırdırılması” kimi; sosial qrupların və fərdlərin qarşılıqlı fəaliyyəti kimi nəzərdən keçirildiyini qeyd edir. Diskursun strukturunun bu cür üç hissədən ibarət olması tədqiqatçılar qarşısında növbəti tələbləri qoyur: birincisi, diskurs dildən istifadə olduğuna görə, onun öyrənilməsi mətnin təhlilini təklif edir. O, müxtəlif sahələri əhatə edir: sintaksis, leksika, “polifonik səslər, funksiyalar, hər hansı bir təfərrüatları aydınlaşdırmaq və ya əksinə, dumanlandır-

maq məqsədilə ayrı-ayrı komponentlərin modalizasiyasının müxtəlif yolları; ikincisi, diskurs təsəvvürü formalaşdırır, “canlandırır” və mətnlərin yaranmasının təhlilini və onların interpretasiyasını zəruri edir; üçüncüsü, diskurs, ictimai qrupların və fərdlərin qarşılıqlı fəaliyyəti kimi, bu cəmiyyətin mədəniyyətinin sosial strukturlarının kontekstində öyrənilməlidir [7, s.95].

Diskurs dilçilikdə iki əsas aspektdə öyrənilir. Birinci, diskurs strukturu obyekt kimi tədqiq edilə bilər. İkinci, dilçiləri diskurs özlüyündə deyil, morfoloji və sintaktik hadisələrə təsir edən əsas amil kimi maraqlandıra bilər. Məsələn, artikkelər, bağlayıcılar, zərflər, cümlədə söz sırası diskursiv amillərlə izah oluna bilər. Bir çox hallarda isə tədqiqatlar hər iki aspekti ehtiva edir [2, s.23].

Bu nöqteyi-nəzərdən hansı birinin daha düzgün olduğunu söyləmək çətindir, üstəlik, biz prinsipial bir fərq görmürük. Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, diskursiv təhlil yalnız dil çərçivələri ilə məhdudlaşmır, çünki diskurs – elmlərarası anlayış olub, semiotika, etnoqrafiya, narrativ təhlil, nitq ünsiyyətinin təhlili, mətn linqvistikası, praqmatika, sosiolinqvistika, psixologiya və süni intellekt nəzəriyyəsi kimi, bir neçə tədqiqat sahələrindən ibarət olan müxtəlif elmlərin qovuşuğunda meydana çıxmışdır [6, s.119].

Deməli, təhlil prosesindəki əsas məqamlar tədqiqatçının hansı sahədə təhlil aparmağından asılı olacaq. Məsələn, dilçilikdə dil xüsusiyyətlərinin təhlilinə daha çox tədqiqat həsr olunmuşdur, nəinki psixologiyada. Başqa sözlə desək, diskursiv təhlili öyrənilən problem və obyektlər nöqteyi-nəzərindən təhlil etmək lazımdır. T.A. van Deykin sözlərinə görə, müxtəlif ölkələrdə diskursiv təhlilin növləri adlandırılan tiplər arasında da fərqli cəhətlər mövcuddur. Belə ki, diskursiv təhlil üzrə təsvir və tədqiqat prosedurları qarşılıqlı təsirə baxmayaraq, ingilisdilli tədqiqatları romandilli ölkələrdə mövcud olan diskursiv təhlil konsepsiyasından fərqləndirir. Ümumilikdə, ingilisdilli elmi işlərdə diskursiv təhlil struktur və ya törəmə linqvistikanın, koqnitiv psixologiyanın, praqmatikanın və mikrososiologiyanın tərəfindən davam edən təsirlə səciyyələndirilir.

1960-cı illərdə və 1970-ci illərin əvvəllərində öz sələflərindən fərqli olaraq, bəzi məlum fransız məktəbləri (M.Fuko, J.Derrid ideyalarının təsiri altında) diskursiv təhlilin daha çox fəlsəfi istiqamətləri ilə fərqlənilir. Bu cür oriyentasiyalı bəzi işlərin üslubu özünün metaforizmi ilə seçilir və buna görə də, oxunması da kifayət qədər çətindir [6, s.120]. Beləliklə, koqnitiv təhlilin çərçivələri daxilində diskursun öyrənilməsinə yanaşma üsulları nəzəriyyələrdən, metodlardan, məktəblərdən, eləcə də, ayrı-ayrı alimlərin fərdi cəhətlərindən asılı olaraq əhəmiyyətli şəkildə fərqlənə bilər.

Yuxarıda göstərilən məqamları nəzərə alıb daha çox T.A. van Deykin nəzəriyyəsinə istinad edərək diskursun koqnitiv təhlilinin strukturunu sxematik qaydada təqdim etməyə cəhd göstərəcəyik: Diskursun koqnitiv təhlili – Mətnin təhlili – fonetik səviyyə - qrafik səviyyə - morfoloji səviyyə - cümlə sintaksisi – semantika və leksika – makrostruktur səviyyə – ritorik aspekt – Kontekstual təhlil – zaman, yer, hadisə/hərəkət – iştirakçıların fəaliyyət sahəsi – iştirakçıların rolları – sosial münasibətlər - iştirakçıların koqnitiv xüsusiyyətləri – diskursun koqnitiv təhlilinin tekstual aspekti. Yəni, diskursun koqnitiv təhlilinin dil və ya tekstual

aspekti dedikdə, mətnin struktur təhlilinin bütün səviyyələri – fonetik səviyyədən sintaktik səviyyəyə qədər olan bütün səviyyələr daxildir.

Bu səviyyələrin hər birindən maksimum informasiyanın əldə olunması üçün strateji qaydada istifadə oluna bilər. Məsələn, siyasi nitq kimi diskursun xüsusi növlərini tədqiq etdikdə bizim əsas vəzifəmiz, yalnız bu cür mətnlərdə əksini tapan strukturları təsvir etmək deyil, bu növ diskurs üçün tipik olan qrammatik strukturları təsvir etməkdən ibarətdir. Belə ki, qeyri-rəsmi söhbətlərdən fərqli olaraq, rəsmi situasiyalarda və yazılı mətnlərdə rəsmi ünsiyyət dilindən və daha mürəkkəb, daha dolğun, qrammatik baxımdan daha düzgün cümlələrdən istifadə etməyə çalışırıq. İctimai vəziyyət, hakimiyyətə sahib olmaq, cins, etnik mənsubiyyət kimi sosial amillər də üslub variativliyinə təsir göstərir.

Siyasi nitqlərdə dildən istifadə olunmasının qrammatik təhlili bu və ya digər siyasətçinin nitqinin ümumi istiqamətini aşkar edir. Məlum olduğu kimi, təhlili daha kiçik struktur vahid olan səsdən başlamaq lazımdır. Diskursun fonetik quruluşunun, məhz, vurğunun, intonasiyanın, tonun hündürlüyünün, səs ucalığının, tempin, pafoslu alqışların, gülüşün və digər halların öyrənilməsi diskursun başa düşülməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Vurğunun köməyi ilə müəllif bəzi ifadələri xüsusi olaraq nəzərə çarpdırma bilər (qeyd edə bilər) və yaxud, əksinə, örtbasdır edə bilər; intonasiya özündə müəyyən məna və pragmatik yükü daşıyır (onun köməyi ilə biz ifadənin kommunikativ istiqamətini təyin edirik); pafoslu alqışlar bir çox hallarda ifadə ilə bağlı auditoriyanın razılıq reaksiyasını bildirir [12, s.3].

Bu kimi təhlilin aparılması bir sıra hallarda bəzi səs yazılarının olmamasına görə mümkün olmur. Diskursun qrafik və ya vizual quruluşunun təhlilinin də mövcud olduğunu qeyd etmək lazımdır. Hər hansı bir informasiyanın qeyd edilməsi və ya diqqətin ona cəlb olunması üçün bir sıra vizual vasitələr mövcuddur: yağlı şrift, kursiv, vurğulama, baş hərflər, rəng tərtibatı və s. Bu vasitələrdən oxunmaq üçün nəzərdə tutulan (yazılı) diskurslarda daha geniş istifadə olunur: qəzet məqalələrində, jurnallarda, çap olunan reklamda [13, s.4]. Maraqlısı budur ki, siyasi diskursun müzakirəsində təhlilin morfoloji səviyyəsi qeyri-relevantdır, çünki, səciyyəvi sözyaradıcı vasitələr onun fərqli cəhəti adlandırılı bilməz [13, səh. 4].

Məlum olduğu kimi, çoxlu sayda sintaktik konstruksiyalar mövcuddur, lakin, T.A. van Deykin qeyd etdiyi kimi, diskursiv təhlil üçün relevant olanı, yalnız mətnin kontekstdən və janrından asılı olaraq variasiya olunanı relevant səciyyəvidir. Məsələn, nominativ cümlə artıqlı + isim avropa dillərinin əksəriyyətində (Skandinaviya istisna olmaqla, onlar üçün isim + artıqlı) – qrammatik qaydalarla müəyyən olunmuşdur və bütün kontekstlərdə bu məcburidir. Deməli, bu, əsl təhlil üçün qeyri-relevantdır [13, s.5]. Eyni zamanda, cümlənin sintaksisi hadisənin iştirakçılarının semantik rollarının paylaşılmasını əks etdirə bilər: ya söz sırası ilə, yaxud da aktiv və ya passiv formalardan istifadə olunması ilə. M.V. Novikov-Qrundun fikrincə, sintaktik konstruksiyalar manipulyasiyanın ən təsirli üsullarından biri ola bilər. Müəllif sintaktik konstruksiyaları qruplara bölür: prinsip etibarilə hərəkət subyektli mövcud olmayan; yaxud da qrammatik baxımdan iştirak edən, mücərrəd toplu mənaya malik cansız isimlə ifadə olunan, semantik baxımdan qeyri-müəyyən olan. M.V. Novikov-Qrund birinci növü “aqsensiz”, ikinci növü isə – “psevdoaqensli” adlandırır [9, s.89].

Aparılan təcrübələrdən göründüyü kimi, oxu və dinləmə prosesində aqenssiz və psevdoaqensli konstruksiyalar (çox güman ki, qrammatik “normallığı” sayəsində) oxucunu diqqət etməyə vadar etmir, lakin mətnin kritik qavrayışını əhəmiyyətli şəkildə azaldır. Çoxlu sayda aqenssiz və psevdoaqensli konstruksiyalardan ibarət olan mətn, hətta məlumat olmadıqda və həqiqətə heç bir aidiyyəti olmadıqda belə, heç bir şübhə olmadan məlumatın həqiqi daşıyıcısı kimi qəbul olunur. Başqa sözlə desək, bu, oxucunun və ya dinləyicinin fikrinin manipulyasiyası üçün ən güclü vasitə olub, siyasi diskursun istənilən növündə geniş şəkildə istifadə oluna bilər.

Diskursun semantikasi və leksikası tədqiqat üçün maraqlı material kimi xidmət edə bilər. Təhlilin bu səviyyəsində fikirdə (söyləmədə) hansı leksik vahidlərdən istifadə olunduğuna diqqət yetirmək lazımdır. Diskursun iştirakçılarının, onların hərəkətlərinin və xarakteristikalarının ifadəsi, yaxud təsviri üçün istifadə olunan sözlərə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bu və ya digər hadisə, bizim hansı effekti almağa ümid etməyimizdən asılı olaraq, kifayət qədər mücərrəd və ya bütün təfəsilatı ilə ətraflı şəkildə təsvir edilə bilər. Məsələn, özümüzü daha sərfəli tərəfdən göstərmək üçün biz, öz məziyyətlərimiz haqqında daha geniş danışmağa, nöqsanlarımızdan danışdıqda isə, daha ümumi, mücərrəd ifadələrdən istifadə etməyə üstünlük veririk. Həmçinin, hər hansı bir hadisə haqqında müsbət fikrin ifadə olunması üçün müsbət konnotasiyalı sözlərə, narazılıq hissini ifadə olunması məqsədilə mənfi konnotasiyalı sözlərə müraciət edəcəyik [13, səh.8].

M.V.Novikov-Qrund siyasi nitq haqqında danışan zaman fellərin semantikasına xüsusi diqqət yetirir. Felləri (daha geniş-predikatlar) semantik baxımdan iki əsas yarımqruplara bölmək mümkündür. Birinci qrupun predikatları (“xarici”) vəziyyəti təsvir edir. Bu vəziyyətin şahidi, prinsip etibarilə, məhz kənar müşahidəçi, yəni qeyri-aktant ola bilər. Bu cür predikatlar iki hissiyyat orqanlarına: görmə (ilk növbədə) və eşitmə qabiliyyətinə yönəlidir. Hərəkət, ünsiyyət və digər fellər onlara aiddir (*getdi, dedi, yazdı* və s.). İkinci qrupa isə heç bir hissiyyat orqanları ilə qeyd alınmayan və onu yaşayan şəxsə məlum olan vəziyyəti səciyyələndirən “daxili” predikatlar aiddir. “Daxili” predikatlar kimi *bilirdi, başa düşürdü, istəyirdi, ümid edirdi* və s. fellər çıxış edir. Bu cür fellərdən fəal şəkildə istifadə edən siyasətçi asanlıqla auditoriyanın gözündə onun özü ilə eyniləşir. Qeyd etmək lazımdır ki, göz və qulağa deyil, digər hissiyyat orqanlarına apelyasiya olunan predikatların daha bir ayrıca qrupu mövcuddur. Onlar dad, ləmə və iybilmə orqanlarını təsvir edirlər. Bu cür fellərə malik olan fraqmentlər oxucunu və dinləyicini qəhrəmana oxşamağa məcbur edərək oxucuya və ya dinləyiciyə daha çox təsir göstərə bilər. Məsələn: “səthin nahamarlığını hiss etmişdir”, “dildə şirinlik duymuşdur” [9, s.88].

Diskurs təcrid olunmuş cümlələrdən ibarət deyildir. Cümlənin ənənəvi qrammatika və linqvistik tələfəndən təsvir olunan strukturlarından başqa, diskursun digər strukturları, xüsusilə də, ardıcıl cümlələrin strukturları da qeyd olunmuşdur. T.A. van Deykin məntiqinə uyğun olaraq, diskursda cümlənin sintaksisi və semantikasi eyni kontekstin, struktur və interpretasiyasına səbəb olan cümlələrin nəzərə alınması ilə təsvir olunur. O belə hesab edir ki, ideoloji baxımdan, nəinki cümlənin müəyyən strukturlarından istifadə olunması zamanı, eləcə də, mətnin sintaksisi və

semantikasından asılı olaraq ifadə olunur. Əgər biz mətnə hərəkətin iştirakçısını daxil etmişiksə, o zaman sonralar mətndə o, şəxs əvəzlilikləri, işarə əvəzlilikləri və ya bütünlüklə təkrarlanan və ya yeni deskripsiyalar vasitəsilə işarə oluna bilər. Semantik əlaqənin əsasını təşkil edən siqnallar kimi istifadə olunan bu və ya digər səthi strukturlar, adətən, kohezianın xassələri kimi təsvir olunur.

“Semantik əlaqənin sadələşdirilmiş əsas qaydası ondan ibarətdir ki, əgər A, məhz B-nin aid olduğu hadisənin və ya vəziyyətin mövcud olmasının əsas (ehtimal olunan, zəruri) şərti olmaqla yanaşı, vəziyyətə və ya hadisəyə aid olarsa (və ya əksinə), o zaman A cümləsi B cümləsi ilə əlaqəli olur”. Qeyd etmək lazımdır ki, “semantik əlaqə bu dünyada baş verənlər haqqında bizim biliklərimizdən və mühakimələrimizdən asılıdır” [6, s.126].

Diskursun koqnitiv təhlilinin növbəti mərhələsi sözlərin mikrosəviyyəsindən, cümlə və cümlələrarası əlaqələrdən fərqli olaraq, daha yüksək və ya daha qlobal səviyyəyə malikdir. Bu səviyyə, bir qayda olaraq, semantik makrostruktur adlanır. Bu termin mətnin mövzularını və ya ümumi topiqlərini göstərir və eyni zamanda, mətnin ümumi əlaqəsi (koherentliyi), eləcə də, onun ümumi və əsas mənası adlanan xüsusiyyətlərini ifadə edir. Makrostrukturlar seleksiya, ümumiləşmə, qurulma əməliyyatlarının köməyi ilə, hər hansı bir (məsələn, linqvistik) nəzəriyyələrin qaydalarına əsasən, cümlələrin mənasından üzə çıxarılır. Bu prosedura bizim dünyaya haqqında konseptual biliklərimizdən əhəmiyyətli dərəcədə asılı olur [6, s.129].

Cümlələrin mənalılarının təşkili və ifadə olunması üçün sintaktik forma zəruri olduğu kimi, mətnin ümumi mənasının və ya makrostrukturunun təşkili üçün də forma zəruridir. Bu cür forma – sxematik superstrukturdur. Sxem bu kateqoriyaların izlənməsi qaydasını müəyyən edən qaydaların və səciyyəvi kateqoriyaların toplusu ilə verilə bilər [6, s.130]. Daha çox istifadə olunan diskursun növləri onlara xas olan super strukturu nümayiş etdirir, belə ki, o, mətnin hazırlanması və qavranması proseslərini daha da asanlaşdırır. “Əgər, biz, qavranmalı olan mətnin hekayə olduğunu biliriksə, o zaman hekayənin sxemi haqqında bizim mədəniyyətimizə uyğun olan bilikləri aktivləşdirmək mümkündür. Bu, mətnin müvafiq epizodlarına uyğun gələn xüsusi narrativ funksiyaların əlavə olunmasını asanlaşdıracaqdır. Makrostrukturlardan və superstrukturlardan istifadə etmədən mətni interpretasiya etməli və onun yalnız makro səviyyədə əlaqəsini aşkar etməli olacağıq. Ali səviyyəli strukturların quruluşu isə yalnız ayrıca götürülmüş mətn üçün tətbiq olunacaqdır” [6, s.129].

Buna görə də, tematik və sxematik formanı əks etdirən qlobal strukturların koqnitiv təhlildə daha əhəmiyyətli olduğunu iddia etmək mümkündür. Makrostrukturlar mətndən çıxarılır və ya bizim biliklərimiz və inamımız əsasında izah olunur və buna görə də, bu strukturlar əlbəttə, subyektlərarası dəyişkənliyə məruz qalır, çünki bir insan üçün vacib olan informasiya digəri üçün də vacib ola bilməz. T.A. van Deykin iddia etdiyi kimi, mətnin struktur səviyyələri ritorik aspektin təsiri altındadır. Məlum olduğu kimi, mətni daha inandırıcı etmək üçün müəyyən üsullar mövcuddur. Adətən, onları nitq fiqurları və üslubi üsullar adlandırırlar. Onların arasında fonoloji səviyyədə assonans və ya qafiyə; sintaksis səviyyədə, məsələn, paralelizmlər; semantik səviyyədə müqayisə, metafora, hiperbola kimi üsullar yaxşı məlumdur [6, s.132].

Beləliklə, biz T.A. van Deykin elmi əsərlərini əsas tutaraq mətn səviyyəsində diskursun koqnitiv təhlilinin əsas struktur səviyyələrini nəzərdən keçirdik. İndi isə, kontekst səviyyəsində diskursun koqnitiv təhlilinin imkanlarını təqdim edək.

Diskursun koqnitiv təhlilini mətnlərin strukturu ilə məhdudlaşdırmamağı qeyd etmək daha düzgün olardı. Diskursa bütöv, inteqrasiyalı yanaşma mövqelərindən müraciət etmək lazımdır. Beləliklə, mətnlə kontekst arasında mövcud olan əlaqələrin bəzi aspektlərini nəzərdən keçirək. Müxtəlif yanaşmalar kontekstual təhlilin müxtəlif kateqoriyalarını nəzərdə tutur. Onların çoxu vəziyyət kateqoriyalarından: zaman, yer, hadisə/hərəkət, iştirakçılardan ibarət olur. Bu kateqoriyaların tamamilə relevant olması heç bir şübhə doğurmur, lakin onlarla yanaşı, çox əhəmiyyətli olan digər əlavə kateqoriyalar nəzərdə tutulur [14, s.11–15]. Onların arasında: fəaliyyət sahəsi, diskursun iştirakçılarının rolları, iştirakçılar arasında sosial münasibətlər mövcuddur. Fəaliyyət sahəsinin kateqoriyasını nəzərdən keçirək. İnsanlar, ünsiyyətin iştirakçıları diskursun hansı sahədə getdiyini bilməlidirlər. Məsələn, parlamentdə siyasətçilər dərk edirlər ki, onların fəaliyyəti siyasət sahəsində həyata keçirilir (siyasi diskurs), müəllimlər anlayırlar ki, onların peşəkar fəaliyyəti təhsil sahəsinə aiddir (pedaqoji diskurs). Bu o deməkdir ki, müəllimlər və siyasətçilər onların fəaliyyət sahəsinə uyğun olaraq dil vasitələrini seçəcəklər. Biz daha ümumi səviyyədə rəsmi/kütləvi və qeyri-rəsmi/ şəxsi sahələri qeyd edə bilərik [14, s.11].

Məlumata daha yaxın olan solumun nümayəndələri olmaqla, məhz onlar mətnləri yaradır və interpretasiya edirlər. Bu sosial subyektlərin fəaliyyəti, onların sosial mədəni fəallığı, əqidə və ya ideologiyalarının ümumiliyi məhz diskurs mətnlərini onların yaratdıqları və istifadə proseslərinə aid etməyə imkan verir. Diskurs mətni və konteksti arasındakı əlaqə bu mətnlərin işlənməsi prosesinə daxil edilən sosial fəaliyyət və sosial biliklər səviyyəsində təyin olunur. [6, s.138].

Məlum olduğu kimi, kommunikasiyanın iştirakçıları müxtəlif rollarda çıxış edə bilirlər və bu rollar diskursun formalaşmasına və dərk olunmasına təsir edə bilər. T.A. van Deykin fikrincə, rolların üç növünə: kommunikativ rollara, qarşılıqlı fəaliyyət rollarına və sosial rollara müraciət etmək daha münasibdir.

a) kommunikasiyanın iştirakçıları öz kommunikativ rollarını dərk etmələri üçün özlərini və digər iştirakçıları məlumatın istehsalçıları və ondan istifadə edənlərlə assosiasiya etməlidirlər;

b) qarşılıqlı fəaliyyət rolları iştirakçıların bir-birilərinə qarşı münasibətdə: dost-düşmən, opponent -müttəfiq kimi müxtəlif vəziyyət mövqelərini təyin edir;

c) sosial rollar etnik, cinsi, yaş, siyasi, peşəkar və digər əlamətlərə görə bu və ya digər sosial qrupa mənsubiyyəti ilə əlaqədardır.

Şübhəsiz, bu rollar bir-biriləri ilə kombinasiya oluna bilər. Belə fərz edək ki, parlamentdə nitq söyləyən deputat hökumətin opponenti kimi çıxış edə bilər, eyni zamanda qadın, konservativ partiyanın üzvü də ola bilər [14, s.11–12].

Kommunikasiya iştirakçıları arasındakı sosial münasibətlər kontekstin çox vacib kateqoriyasıdır. Daha ümumi səviyyədə rəsmi – qeyri-rəsmi münasibətlərdən və ya daha üstün münasibətlər, hakimiyyət haqqında bəhs etmək mümkündür. Məhz daha ətraflı olaraq nəzərdən keçirilərkən nitqin: tələffüz, sintaksis, leksika, semantika, praqmatika (məsələn, komandalər) kimi bir çox aspektlərində ifadə

oluna bilər [14, səh.11]. Beləliklə, biz müəyyən etdik ki, vəziyyət, fəaliyyət sahələri, iştirakçıların rolları və onlar arasındakı qarşılıqlı fəaliyyət növlərinin kontekstual kateqoriyaları müəyyən dərəcədə mətnin özünü şərtləndirir. Lakin, D.V.Şapoçkin kontekstin strukturunu yalnız bu kateqoriyalar ilə məhdudlaşdırmır. Kontekstə, həmçinin, iştirakçıların məqsəd, əqidə, fikir kimi bəzi koqnitiv xüsusiyyətləri də aiddir. İştirakçıların koqnitiv xüsusiyyətləri onların sosial simasının vacib komponentidir. Biz, bu aspekti nəzərə almadan əqidəni, informasiyanın ötürülməsini, ideologiyanın ifadə olunması üsullarını və s. nə təsvir edə bilər nə də izah edə bilərik [6, s.138]. Əgər bu aspekti nəzərə almasaq, o zaman insanların hansı səbəbdən bu və ya digər hərəkətləri yerinə yetirdiklərini anlaya bilmərik. Başqa sözlə desək, kommunikasiyanın koqnitiv aspekti kontekstual təhlil prosesində əhəmiyyətli yer tutur. Diskurs iştirakçılarının koqnitiv xüsusiyyətləri arasında T.A. van Deyk ideologiyasını, bilikləri və münasibətləri koqnitiv simanın əhəmiyyətli tərkib hissələri kimi qiymətləndirir. Belə ki, ideologiya inam və etiqadın sistemi adlandırılan müəyyən ideyalarda öz əksini tapır. Qeyd etmək lazımdır ki, biz, şəxsi etiqadla deyil, müəyyən sosial qruplar tərəfindən paylanan etiqadlarla iş görürük. Etiqadların əsasında müəyyən ideologiya dayanır. Məsələn, seksual zorakılıq haqqında etiqadın əsasında feminist ideologiyası dayanır. İdeologiya müəyyən dərəcədə qrup tərəfindən paylaşdırılan biliklərə nəzarət edir.

Biz bilikləri istər alimlər, istərsə də, kilsə xadimlərinin qruplarına aid olan hər hansı bir sosial qrupun çərçivələri daxilində həqiqi inanc səviyyəsində qəbul olunan sosial etiqad kimi nəzərdən keçiririk. Əlbəttə, digər qruplar üçün bu biliklər həqiqi ola bilməz və bina görə də, “bilik” termini bu anlayışa şərti olaraq verilmişdir [14, s.40]. Münasibət terminindən hər hansı bir konkret obyektə münasibətdə etiqadların ifadə olunması üçün istifadə edilir. İnsanlar cəmiyyətdə mövcud olan bu və ya digər məsələlərə, problemlərə, məsələn, evtanazyaya, narkotik maddələrə, ölüm hökmünə və s. müxtəlif cür yanaşa bilirlər. Münasibətlər biliklərlə qarşılıqlı şəkildə əlaqədar olub, eləcə də, ideologiyadan asılı ola bilər: belə ki, miqrasiyaya qarşı neqativ münasibət irqçilik ideologiyasına əsaslanı bilər. İştirakçıların koqnitiv simasını təşkil edən bütün bunlar ümumi “bilik” termini ilə ifadə oluna bilər [14, s.20-25]. T.A. van Deykin iddia etdiyi kimi, bu cür ümumi “bilik” amorf deyildir, o, konseptual sistemlərdə təşkil olunmuşdur [6, s.16].

Van Deyk bu sxemləri freym termini altında təsvir etməyə meyllidir. “Freym” anlayışından əsas etibarilə, M.Minskinin elmi işinin böyük rezonans yaratmasından sonra süni intellekt və koqnitiv psixologiya üzrə elmi işlərdə istifadə olunur [8, s.3-152]. Bu, “skriptlər”, “ssenarilər”, “sxemlər” variantları adı altında müzakirə olunan anlayışdır. T.A. van Deykə görə, freymlər biliyin “özbaşına ayrılan “parçaları” deyildir. Birincisi, onlar müəyyən konseptin “ətrafında” təşkil olunan vahidlərdir, lakin assosiasiyaların tam əksinə olaraq, bu vahidlər bu və ya digər konseptlə assosiasiya yaradan nümunəvi və potensial informasiyadan ibarətdir. Bundan əlavə, freymlərin az və ya çox dərəcədə konvensial təbiətə malik olduğu da istisna olunmur və buna görə də, onlar bu cəmiyyətdə daha “səciyyəvi” və ya “nümunəvi” olan vəziyyətləri təyin və təsvir edə bilər. Bu, xüsusilə də, sosial fəaliyyətin kinoteatra getmək, qatarda səfər etmək, restoranda nahar kimi bəzi formalarına aiddir [6, s.16]. Hər hansı bir mədəniyyətə xas olan stereotip

sosial vəziyyətlər yaddaşda freymlər kimi təqdim oluna bilər və beləliklə də, insanlar bu cür ümumi biliklərin əsasında ünsiyyət qura bilərlər. Bu cür freymlərdən solumun üzvləri tərəfindən tez-tez istifadə olunduğu üçün nisbətən daimidir.

Yuxarıda göstərilən müddəalara istinad edərək belə bir qənaətə gəlmək mümkündür: diskurs müxtəlif elmlərdə istifadə olunan və alimin konsepsiyasından, bu və ya digər yanaşma üsulundan asılı olaraq müxtəlif interpretasiyalara malik elmlərarası anlayışdır; diskursun koqnitiv təhlilinin müasir metodu – diskursun təhlilinə xüsusi yanaşma metodu olub, onun əsasında mətnin strukturu kontekstin xarakteri ilə təyin olunur; dil və koqnitiv strukturların müəyyən vəhdətidir; diskursun koqnitiv təhlili metodu tekstual və kontekstual kimi iki aspektdən ibarətdir. Diskursun tekstual təhlili dil strukturlarının müxtəlif səviyyələrində: fonetik, qrafik, morfoloji, sintaktik, semantik, leksik, makrostruktur səviyyələrdə nəzərdən keçirilməsindən ibarətdir. Diskursun kontekstual təhlili bütün ekstralingvistik amillərin: zamanın, yerin, fəaliyyət sahəsinin, diskurs iştirakçılarının, onların sosial rollarının, onların qarşılıqlı münasibətlərinin xarakterinin və diskurs iştirakçılarının koqnitiv xarakteristikalarının nəzərdən keçirilməsindən ibarətdir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov A, Məmmədov M. Diskurs tədqiqi. Bakı: BDU. 2016, 112 s.
 2. Məmmədov A, Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çəşoğlu. 2010. 92 s.
 3. Veysəlli F. Diskurs təhlilinə giriş. Bakı: Təhsil. 2010, 155 s.
 4. Бенвенист, Э. О. Субъективности в языке // Общая лингвистика. М., 1974. С. 292–300.
 5. Дейк, Т.А. ван. Вопросы прагматики текста // Новое в зарубеж. лингвистике. 1978. № 8. С. 259–336.
 6. Дейк, Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация: пер. с англ. / сост. В.В.Петрова. М., 1989. 312 с.
 7. Ле, Э. Лингвистический анализ политического дискурса: язык статей о чеченской войне в американской прессе // Полис. Полит. исслед. 2001. № 2. С. 95–112.
 8. Минский, М. Фреймы для представления знаний. М., 1979. 152 с.
 9. Новикова-Грунд, М.В. «Свои» и «чужие»: маркеры референтной группы в политическом дискурсе // Полис. Полит. исслед. 2000. № 4. С. 82–93.
 10. Фуко, М. Слово и вещи. Археология гуманитарных наук. СПб., 1994. 407 с.
 11. Фуко, М. Порядок дискурса // Фуко, М. Воля к истине. М., 1996. 270 с.
 12. Dijk, T. A. van. Strategies of Discourse Comprehension / T. A. van Dijk, W. Kintsch. N. Y., 1983. 418 p.
 13. Dijk, T. A. van. News as Discourse. N. Jersey ; London, 1998. 200 p.
 14. Dijk, T. A. van. Discourse, ideology and context // Folia Linguistica. 2001. № 35 (1–2). P. 11–40.
- Schank, R. C. Scripts, plans, goals and understanding / R. C. Schank, R. P. Abelson. Hillsdale ; N. Y., 1977. 208 p.

Summary

Method of Cognitive Analysis of Discourse in linguistics

The article considers method of cognitive analysis of discourse in linguistics. On the ground of analysis it is determined that it is realized in linguistics not only on the level of text, but it is also realized on the level of context. Textual analysis of discours involves consideration of all the extralinguistic factors.

Резюме

Метод когнитивного анализа дискурса в лингвистике

В данной статье рассмотрены метод когнитивного анализа дискурса в лингвистике. На основании анализа устанавливается, что, он реализуется в лингвистике не только на уровне текста, но и контекста. Текстуальный анализ дискурса включает рассмотрение языковых структур на всех уровнях. Контекстуальный анализ дискурса включает рассмотрение всех экстралингвистических факторов.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. Ə.Zeynalov
ADU-nun Xarici dillər kafedrasının
08.02.2017-ci il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 08.02.2017

fil.f.d. Fəridə Allahverdiyeva

ADU

Email: farida@mail.com

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ VARIATIVLİYİN ELMİ ANALİZİ

Açar sözlər: leksik-semantik anlam, dil vahidlərinin variativliyi, linqvistik funksiya, leksik səviyyə, elmi təhlil

Keywords: lexical-semantic meaning, the variability of the language units, the linguistic function, the lexical level, scientific analysis

Ключевые слова: лексическая смысловое значения, язык единицы вариативность, языковые особенности, уровень речи, научный анализ

Məlumdur ki, ayrı-ayrı dil sistemlərində variativlik hər bir dilin özünəməxsus daxili qanunauyğunluqları vasitəsilə müəyyənləşir. Dil vahidlərinin variantlaşması, bir qayda olaraq onların işarə formasının variantlıq məzmunu daşımalarının inkişaf mənbəyi hesab olunur. Eyni leksik-semantik anlamı ifadə edən dil vahidlərinin variantlığının mövcudluğu müvafiq anlayışların linqvistik funksiyasının eyniyyətinə əsaslanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif sistemli dillərdə variativlik dilin ümumi qrammatik xüsusiyyətlərinin əsasında yarandığından hər bir dilin spesifik göstəriciləri dil vahidlərinin müəyyən variantlarında da təzahür edir. Söz yoxdur ki, bu göstəricilər dilin leksik səviyyəsində bir cürə, qrammatik strukturunda başqa cürə forma və məzmun çalarlarına malik olur. Məsələn, ingilis dilinin dialektlərindəki mövcud variantlar bu dilin frazeoloji sistemindəki variantlardan əsaslı şəkildə fərqlənir [2, s.65].

Müxtəlif sistemlərə daxil olan dillər həm tipoloji, həm də geneoloji baxımdan müştərək və fərqli cəhətləri ilə özünəməxsusluq təşkil edir. Belə özünəməxsus cəhətlərdən biri də dil vahidlərinin variativliyidir. Məlumdur ki, “invariant” və “variant” anlayışları dilçiliyə fonologiyadan daxil olmuşdur. Dilçilik bir elm kimi inkişaf edib digər elm sahələri ilə əlaqələrini genişləndirdikcə variantlıq və invariantlıq probleminin dilin müxtəlif səviyyələrində tədqiq olunması daha çox aktualıq və əhəmiyyət kəsb edir. Problemə bu aspektdən yanaşdıqda müxtəlif sistemli dillərdə variantlıq məsələsinin öyrənilməsi, xüsusilə bu problemin dil strukturunun bütün səviyyələrində obyektiv surətdə mövcud olan ümumi xüsusiyyətlərinin təhlili olduqca zəruridir [1, s.42].

Məlumdur ki, müxtəlif sistemli dillərin qrammatik strukturundakı inkişaf bəzən ötürü xarakter daşıyır, keçici səviyyədə təzahür edir, bəzən isə daha əhatəli mahiyyəti ümumiləşdirici səciyyəsi ilə funksional mənanın tamlığını nümayiş etdirir. Başqa sözlə desək, istənilən dildə, məsələn, ingilis və rus dilində baş verən bəzi dəyişmələr, ayrı-ayrı qrammatik-semantik təzahürlər bir qayda olaraq eyniyyət təşkil edir və təkrarlanır. Bəzi məqamlarda isə qeyd etdiyimiz kimi, təsadüfi məzmun daşıyır, mahiyyətcə təkrarlanmır. Ona görədir ki, dil sistemində ən önəmli və zəruri proseslər variantlıq yaradır, müəyyən qanunauyğunluğu və inkişaf dinamikası ilə digər dil hadisələrindən seçilir. Onu da qeyd etmək yerinə düşər

ki, hər bir elmdə olduğu kimi, ayrı-ayrı dillərin qayda-qanunlarını öyrənən dilçilik elmində də dilin özünəməxsus qanunları fəaliyyət göstərir, bu və ya digər şəkildə özünü mühafizə edir [3, s.23].

Ümumi şəkildə demək olar ki, bəzi hallarda bir sıra elementlərin seçilməsi, cümlədə təzahür edilməsindən qabaq başqa elementlərdən asılı olur, variantların formalaşmasında qrammatik modellərin yaranmasına zəmin yaradır.

Generativ qrammatikanın əvvəlki ənənəvi və struktur qrammatikadan iki mühüm fərqi vardır. Əvvəla, törəmə qrammatika ona deyilir ki, o, implisit olur, yəni dildə nə qədər mümkün cümlələr mövcuddur, onları gizlin, implisit şəkildə göstərir. Bu qaydalara uyğun olaraq, o bütün cümlələri törədir, lakin bu o halda mümkün olur ki, həmin qaydalar bütövlükdə implisitdir, heç bir şeyi oxucunun ixtiyarına buraxmır, onun dil bilgisinə güzəştə getmir. İkinci isə, törəmə qrammatika dildəki cümlələrin aktual şəbəkəsi ilə əlaqələnmir, lakin mümkün olan cümlə şəbəkəsi ilə əlaqədə olur.

Struktur, semantik və praqmatik aspektlər dilin üç əsas tərəfini - forma, məzmun və manifestasiyasını əhatə etdiyindən, əsas aspektlər hesab olunur.

XX əsrin 60-cı illərində Slobin təcrübələri ilə transformasiya məsələsinin semantik tərəfi izlənilirdi. Bütün təcrübələrin yekunu kimi cümlələrin semantik tərəfinin mühüm rola malik olduğu müəyyənləşir; hətta onun dominant rolundan bəhs etməyə başladılar [9, s.150].

Xarici dilçilikdə bununla bağlı müxtəlif fikirlər səslənmişdir. Dil sistemində sözlərin cərgəsi, sinonimliyin və variativliyin fərqli və müştərək cəhətləri haqqında araşdırmaların obyektini genişləndir.

Xomski N. göstərirdi ki, danışanda hansısa məram olmalıdır ki, bunun əsasında sözlərin düzülüş sxemi olsun. Ona görə, məram “determinativ istiqamətdir” [8, s.56].

O, bu fikrini maşinistin etdiyi səhvlərin təhlilində təsdiq edir. Ən çox səhvlər çap olunan mətnin nitq axınının tələbindən əvvəl sözlərin və hərflərin təzahüründə baş verir. Belə vəziyyətdə hansısa dərin struktur olmalıdır ki, sözlərdən daha böyük vahidlərin törəməsinə hazırlasın. Z.S.Hərris yazırdı ki, frazanın sintaksisi istifadə olunan sözlər və onlarda verilən mənələrdə tamamlanmır; o, konkret hərəkətin başa gəlməsinin hansısa ümumiləşmiş modeli ilə müəyyənləşir. Sonra o göstərirdi ki, sözlər arasında assosiasiya nitqin törəməsinə və onun qavranmasını izah edə bilməz [7, s.74].

Struktur dilçiliyin sintaktik səviyyəyə tətbiqinin deskriptiv dilçilik tərəfindən araşdırılması özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bir çox məsələlərdə Avropa strukturalistləri ilə ümumi cəhətlərə baxmayaraq, struktur məktəbə dair antropoloji tədqiqatlar, yəni Amerikada yaşayan aborigenlərin dillərin təsviri ilə bağlı səbəblər xüsusi təsir göstərmişdir. Bu dillər latın-yunan dillərinin modelləri əsasında düzəlməmiş universal qrammatikanın ənənəvi sxemlərinə, ənənəvi qrammatikanın çərçivələrinə sığmırdı. Odur ki, Amerika antropologiyasının ilkin mərhələsinin təmsilçisi Frans Boas Amerika dilçiliyinin ilk inkişaf dövrlərində dilləri heç bir aprior sxemə tabe etmədən, onların konkret xüsusiyyətlərinə istinad edilməsi prinsipini irəli sürmüşdür. Strukturalistlərə görə, ənənəvi qrammatika öz prinsip və metodlarında səhv etmişdir. Buna reaksiya kimi Amerika strukturalistləri dilə elmi yanaş-

ma tələbini irəli sürdülər. Amerika deskriptivistləri hesab edirlər ki, hər bir dil münasibətlər sistemi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Bu sistemdə təcrid olunmuş sistemin dəyəri yoxdur. Onun mənası dildəki digər üsürlərlə münasibətdə qurulmalıdır. Deskriptivistlər mənanı rədd edirlər. Onların fikrincə, dilçilərin görə və ölçə bilmədiyi şeylər tədqiq edilə bilməz və mənanın elmi təsviri nəinki praktika-da, həm də prinsipə qeyri- mümkündür [5, s.95].

Bununla belə, Amerika deskriptivizminin əsasını qoyanlardan biri Z.Harris dilçiliyin obyektini daha dar çərçivəyə salaraq, sırf struktur metodların tətbiqini düzgün sayırdı. Əlbəttə, dilin tədqiqinə bu cür yanaşma onun metodoloji əsaslarının kəskin tənqidi ilə üzləşmişdir [7, s.101].

Deskriptivizmin dar tədqiqat çərçivəsi bir çox dil hadisələrinin hərtərəfli öyrənilməsinə imkan verməsə də, sonrakı linqvistik cərəyanlara güclü təsir göstərmişdir. Hətta deskriptivizmin qatı opponenti olan N.Xomski distributiv və transformasion metodların əhəmiyyətini etiraf etmişdir [8, s.42].

Beləliklə, Amerikan deskriptivizminin və onun müasir dilçiliyə təsirinin hərtərəfli tədqiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir və çox aktualdır.

Yaranmasının ilk dövrlərində əslində bu məktəbin ən görkəmli nümayəndəsi Z.Hərris olmuşdur. Bir tərəfdən ayrı bir sahə hesab olunsa da, transformasion qrammatika generativ qrammatikaya nisbətən deskriptivizmə daha çox meyillidir [7, s.84].

Çünki transformasion dilçilik fonologiya və morfologiya səviyyələrində deskriptiv təhlilin bir sıra nəticələrini qəbul edir.

Qrammatikanın digər bir sahəsi olan sintaksisin deskriptiv cəhətdən təhlili bir qədər qarışıq prosesdir. Sintaksisin ən məhsuldar tərkib hissəsi sözlərdən ibarət olduğundan məhz onun təsvir qaydaları deskriptiv dilçilik cəhətdən irəli sürülmüşdür. Bu sahədə əsas tədqiqatlar L.Blumfeld və Z.Hərrisə aiddir. Belə ki, L.Blumfeldin əsaslandığı prinsip ondan ibarətdir ki, sözlər tədricən tərkib hissələrə bölünür və bu bölgü nəticəsində artıq bölünməsi mümkün olmayan üsürlər ortaya çıxır [4, s.22]. Z.Hərrisin proqramında isə təhlil kiçikdən böyüyə doğru gedir, yəni morfemdən cümləyə doğru. Belə ki, daha mürəkkəb morfem ardıcılığı ilə eynilik təşkil edir [7, s. 241].

Amerika dilçiləri içərisində R.Uellz belə qənaətə gəlmişdir ki, dilin qrammatik modeli elə qurulmalıdır ki, onun köməyi ilə cümlələr arasında maksimum miqdarda semantik fərqlər təsvir və izah olunsun. Sonradan transformasion qrammatika bu ideyanı inkişaf etdirməyə başlamışdır.

Z.Hərris “zəncirvari təhlil” metoduna istinad edərək belə qənaətə gəlmişdir ki, hər bir cümlə bir mərkəzdən və ona sağ və soldan qoşulmuş üzvlərdən ibarətdir. Həm mərkəz, həm də qoşulmuş üzvlər söz zəncirləri əmələ gətirir ki, həmin sözlər müxtəlif siniflərə aid edilir. Zəncirdəki hər söz də müvafiq sinfə məxsus simvolla əvəz edilsə, onda zəncirin modeli alınar. Sintaktik modelləri tərtib etmək üçün ilk öncə müvafiq dildə lazım olan cümlə strukturlarının təhlili aparılmalıdır [7, s.185].

Z.Hərrisə aid olan ikinci sintaktik təhlil metodu isə genişlənmə metodudur. Yəni cümlənin strukturunu azdan çoxa doğru - morfemdən cümləyə doğru aparmaq ideyasıdır. Birinci metod analiz idisə, burda sintezləşmə özünü göstərir. Xırda vahidlərin həcmcə böyük vahiddə tədrici birləşməsi (sintezləşdirmə) substitusi-

ya metodu ilə həyata keçirilir. Z.Hərris bu üsula tədrisən, əvvəlcə morfemlər sinfini fərqləndirərək, yəni onların sintaktik eyniyyətini müəyyənləşdirərək müraciət edir. Beləliklə, cümlənin strukturu get-gedə daha mürəkkəb morfem birləşmələri şəklində təzahür edir. Dilin sintaktik quruluşu sadə və mürəkkəb vahidlərin (morfemlərin və morfem birləşmələrinin) sinifləri şəklində təsvir olunur. Z.Hərris tədrisən vahidlərin siniflərini öyrənməkdən onların söyləmə daxilindəki mövqeyini öyrənməyə keçir. O, öz mülahizələrində müəyyən mənada transformasion metodu öz mənşəyinə görə substitusiya metodu ilə əlaqələndirir [7, s.177].

Strukturalizm nə qədər ənənəvi prinsipləri təkzib etsə də, bütün mənbələrdə qrammatikanın iki sahədən ibarət olduğu qeyd edilir - morfologiya və sintaksis. Morfologiya nitq hissələrinin yaranması və işlədilməsi qaydalarından bəhs etsə də, sintaksis söz birləşmələri və cümlələrin struktur-semantik xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Sintaksis dildə cümlələrin yaranması prinsipi və qaydalarından bəhs edən bir elmdir. Ümumiyyətlə, dil nəzəriyyəsində linqvistik səviyyə deyilən bir terminə tez-tez rast gəlinir. Belə ki, fonoloji, morfoloji, sintaktik səviyyələr birgə dilin əsas informasiya bazası olan cümlə mexanizminin yaranmasında əlaqəli şəkildə bir-birini tamamlayır. Həmin səviyyələrin bir-birindən asılı olması və bir-birindən törəməsi güclü qrammatik təsvir modellərinin yaranmasına səbəb olur. Hər bir dil özlüyündə məhdud və qeyri-məhdud sayda olan elementlərdən ibarətdir. Bütün təbii dillərin şifahi və yazılı formalarında məhdud sayda fonem vahidlərinə rast gəlmək olar. Cümlələr isə bu məhdud saylı fonemlərin birləşməsindən törəyən vahidlər olmasına baxmayaraq, onlar dildə qeyri-məhdud şəkildə və sayda işlənir. Dildə qrammatik qaydalar toplusunun ardıcılığı dilin qrammatikasını yaradır. Qrammatikanın əsas məqsədini mənimsəmək üçün ilk əvvəl cümlə və bitmiş fikir ifadə etməyən elementləri bir-birindən ayırmaqdan başlamaq lazımdır. Belə ki, heç də bütün fonem ardıcılıqları cümlə yaratmaq qabiliyyətinə malik deyil.

İstənilən ingilis dilli cümlələrdən dərhal yalnız birincinin qrammatik cəhətdən düzgün olduğunu anlayacaq. Lakin onu da qeyd etmək zəruridir ki, bu cümlələrdən heç biri ingilis diskursunda özünə yer tapa bilməz. İngilis dili daşıyıcıları ikincidən fərqli olaraq birinci cümləni adi cümlə intonasiyasına uyğun şəkildə, ikinci cümləni isə bitmiş fikir ifadə etməyən söz yığımı şəklində düşən tonla ifadə edəcəklər. Beləliklə birinci cümlə heç bir məna kəsb etməsinə baxmayaraq daha tez yadda qalacaq və asanlıqla tələffüz olunacaq. Lakin birinci cümlə adi danışmaq dilində cümlə şəklində heç bir məna ifadə etməyən sadə bir söz yığımından ibarətdir.

Deskriptiv qrammatikanın xüsusiyyətlərinə nəzər yetirəndə görmək olur ki, qrammatikanın bu yeni forması ənənəvi formadan daha maraqlı modellərlə çıxış edir. Həmin modellər aşağıdakılardan ibarətdir:

1) sentence → NP + VP

2) NP → T + N

3) VP → verb + NP

4) T → the

5) noun → man, ball, etc.

6) verb → take, hit, etc.

Həmin modellərin izahını budaqlanma yolu ilə “The man brought the child” (7.s.41) cümləsi üzərində izah etmək olar.

(1) Sentence

NP + VP

T + N + VP

T + N + verb + NP

The + N + verb + NP

The + man + verb + NP

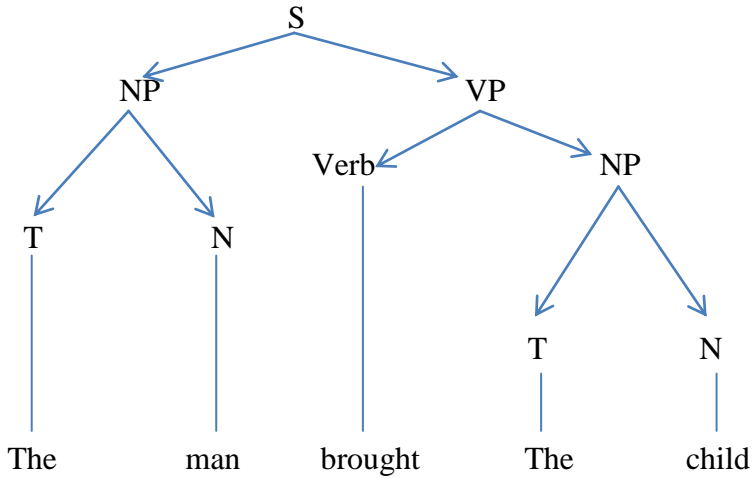
The + man + brought + NP

The + man + brought - the + N

The + man + brought - the - child

Verilmiş sxemin hər növbəti sətri özündən əvvəl gələn tərkib hissələrindən ibarətdir. Həmin sxemi diaqram şəklində də vermək olar:

(2)

Lakin diaqram yuxarıda göstərilən sxemdən daha məhdud informasiya ifadə edilir. Çünki ilk əvvəldə verilmiş (1) sxemə uyğun olaraq biz diaqramı (2) hazırlaya bilərik, verilmiş diaqram (1) sxemini qurmağa şərait yaratmır. Diaqram şəklində göstərilən “The man brought the child” cümləsi ayrı-ayrı ismi və feli birləşmələr şəklində ifadə olunmuş sxemin budaqlarla təkrarından və açılışından ibarətdir. Həmin sxemlərdə verilmiş funksional kateqoriyaların açılışı bundan ibarətdir ki, bütün transformasion modellərdə ideoqrafik işarələr elə qrammatik kateqoriyaların baş hərfləri ilə göstərilir.

Transformasiya geniş mənada linqvistik vahidlərin və ya üsürlərin dəyişməsidir. Sintaktik vahidlərin üsürlərinin sadə dəyişməsi yerdəyişmənin, əvəz etmə və ya substitusiyanın, əlavənin və qısaltmanın nəticəsidir. Bunlar mətnin atributiv təhlilinin inkişafı kimi formalaşmışdır.

Bütöv konstruksiyaları tədqiq etmək çox çətindir, belə ki, cümlədən sağda və solda hər hansı sözləmlərə rast gəlinməsi vacib məsələdir. Transformasion təhlil metodunun ideyası ifadələrarası əlaqələrin tədqiqi ilə, təktərkibli cümlədən daha uzun olan sözləmlərin tədqiqi ilə bağlıdır. Əgər cümlənin ardıcılığı nəzərə alınsa, onda sözləm formasının seçimində bəzi tənzimliyi görmək olar.

Ədəbiyyat

- 1.Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı, Təhsil, 2005, 342 s.
- 2.Yunusov D. Müxtəlif sistemli dillərdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi. Bakı, 2005, 352 s.
- 3.Yunusov D. Müxtəlif sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik. Bakı, 2008, 464 s.
- 4.Bloomfield L. Language, New York, 1933, 533 p.
- 5.Boas F. Handbook of American-Indian Languages, 1911, v.11, Washington, 1922, 421 p.
- 6.Fries Ch. The structure of English, New York, 1952, 757 p.
- 7.Harris Z.S. Structural Linguistics, Chicago, 1957, 312 p.
- 8.Chomsky N. Syntactic structures, New York, 2002, 256 p.
- 9.Слобин Д., Грин Дж. Психоллингвистика. Перевод с английского Е.И. Негневицкой/ Под общей редакцией и с предисловием доктора филологических наук А. А. Леонтьева. - М.: Прогресс, 1976. - 336 с.

Summary

The scientific analysis of the variability in Modern English

In creating literary language, there are some factors that play great role as variants. From this point, while speaking about the problem of variability we must investigate larger aspects that create a great necessity. The necessity is more important. In modern world in all different systematic languages it has passed the historical development. Every language is the product of the long centuries. In different levels the variability has its own peculiarities, its structural-semantic, linguistic and other peculiarities have been created and formed during the ways of the evolution and formation.

Резюме

Научный анализ вариативность в современном английском языке

При создании литературного языка есть некоторые факторы, которые играют большую роль в качестве вариантов. С этой точки зрения, говоря проблему изменчивость, мы должны исследовать большие аспекты, которые создают большую необходимость. Необходимость более важно, что даже в современном мире во всех различных систематических языке она прошло историческое развитие. Каждый язык является продуктам долгих веков. В разных уровнях изменчивость имеет свои особенности. Ее структурные семантические, языковые и другие особенности создали и формируются во время пути эволюции и формирование.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. Ş.Mahmudova
ADU-nun İngilis dilinin grammatikası kafedrasının
06.01.2017-ci il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 24.01.2017

fil.f.d. Ülkər Quliyeva
ADU

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNDƏ SEMANTİK ƏLAQƏLƏR

Açar sözlər: *söz, söz birləşmələri, semantik əlaqələr, komponent, məna, müasir ingilis dili, dilçilik*

Keywords: *words, word combinations, semantic relations, component, meaning, Modern English, linguistics*

Ключевые слова: *слово, словосочетания, семантические связи, компонент, значение, современный английский язык, языкознание*

Müasir ingilis dilində söz birləşmələrində sintaktik və semantik əlaqələri şərh etməkdən əvvəl söz birləşməsini bir dil vahidi və sintaktik vahid kimi müəyyənləşdirmək, zənnimizcə, məqsədəuyğundur. Məlum olduğu kimi hər hansı məfhuma tərif verərkən bu tərifdə həmin məfhumun başlıca cəhətləri əks olunmalıdır. Bu yazımızda işdə söz birləşməsinin aşağıdakı başlıca cəhətləri nəzərdə tutulur:

1) söz birləşməsi sintaktik vahiddir; 2) sintaktik baxımdan nizamlanmış istənilən birləşmə söz birləşməsi hesab olunur; 3) söz birləşməsi tərkibinə görə ya müstəqil mənalı sözlərdən, məsələn, *to leave the city, marble floor, very good*; və yaxud həm müstəqil mənalı, həm də köməkçi sözlərdən, məsələn, *under the table, on the beach, in the corner* ibarət ola bilər; 4) söz birləşməsinin komponentləri sintaktik əlaqənin istənilən növünə əsasən birləşə bilər.

Beləliklə, ya müstəqil mənalı sözlərdən, ya da həm müstəqil mənalı, həm də köməkçi sözlərdən ibarət olan, sintaktik əlaqənin hər hansı növünə əsaslanan, sintaktik baxımdan nizamlanmış istənilən birləşmə söz birləşməsi hesab olunur.

Söz birləşməsi haqqında nəzəriyyə söz birləşmələrinin daxili və xarici strukturundan, söz birləşmələrinin komponentləri arasında sintaktik və semantik əlaqələrdən, müxtəlif nitq hissələrinin kombinatorikasından bəhs edir.

Suprafsegment ünsürlər bu nəzəriyyəyə daxil deyil. Belə ki, söz birləşməsi xətti struktura malik elə bir dil vahiddir ki, bu vahid nitqə qoşulduqda ya cümlənin bir hissəsi, ya da bütöv bir cümlə kimi çıxış edə bilər, lakin bu zaman söz birləşməsi intonasiya və bitmiş fikir vurğusu (фразовое ударение) əldə etməli və kommunikativ funksiya daşmalıdır. Məsələn, baxmayaraq ki, *I am, he is* və yaxud *we read, he reads* söz birləşmələri predikativ əlaqəyə, yəni cümlənin strukturunu xarakterizə edən sintaktik əlaqəyə əsaslanır, bu söz birləşmələri cümlə deyil, çünki bunlar bitmiş fikir vurğusundan (фразовое ударение), intonasiyadan məhrumdur və kommunikativ funksiya daşımır, yəni sintaktik strukturu cümləyə çevirən bütün xüsusiyyətlərdən məhrumdur. Bu strukturları hətta cümlə modeli də hesab etmək olmaz, çünki bu birləşmələr cümlə modelini xarakterizə edən suprasegment ünsürlərdən məhrumdur. Yuxarıda qeyd olunan birləşmələr ona görə söz birləşməsi hesab olunur ki, bunlar sadəcə olaraq müəyyən nitq hissələrinin kombinatorikasını və strukturun əsaslandığı sintaktik əlaqə növünü əks etdirir. Bu birləşmələrin komponentlərinin cümlədə baş üzvlər kimi çıxış etməsi məsələnin mahiyyətini dəyişmir. Söz birləşməsi

səviyyəsində dil ünsürlərinin sintaktik struktur əmələ gətirmək üçün düzgün birləşmə qaydaları və qanunauyğunluqları araşdırılır. Məhz bütün bunlara görə söz birləşməsinə verilən izahatlardan ən əlverişlisi qeyd olunan izahat hesab olunur.

Sintaksisin vahidləri olan söz birləşməsi və cümlə arasında qarşılıqlı əlaqə bir qədər fərqlidir. Cümlə, adətən, söz birləşməsindən daha yüksək səviyyənin vahidi hesab olunur. Lakin bir sıra dilçilər, məsələn, Y.S.Maslov hesab edir ki, söz birləşməsi ya bütöv bir cümlə, ya da cümlənin bir hissəsi ola bilər, cümlə isə bir və ya bir neçə söz birləşməsindən, yaxud tək bir sözdən də ibarət ola bilər [6, s.17]. Y.Seyidovun qeyd etdiyi kimi söz birləşmələrini tədqiq edərkən onların daxili mahiyyətini, ümumi məna əsasını müəyyənləşdirmək məsələsi ilk planda durur [1, s. 22].

*Söz birləşməsinin semantikasi deyəndə sadəcə onun komponentlərinin mənalarının məcmuyunu deyil, bu komponentlərin leksik mənalarının mürəkkəb əlaqəsi başa düşülür. Belə ki, məsələn, “**table**” sözü təcrid olunmuş şəkildə hər şeydən əvvəl mebelə aid olan əşya assosiasiyası yaradır. Lakin söz birləşməsi tərkibində bu sözün əsas mənası müxtəlif dərəcəli modifikasiyalara uğrayır, məsələn, **King Arthur and his Round table** birləşməsində “**table**” sözü əsas mənasını, yəni “**a piece of furniture**” mənasını itirir və Round table birləşməsi “**King Arthur’s knights**” kimi başa düşülür. “**To be at table**” söz birləşməsində isə “**table**” sözü “**to be**” feli ilə birləşərək yeni məna əldə edir və bu birləşmə “**having a meal**” mənasını verir **to be at the table** – table sözü mebel kimi, **to be at table** süfrə arxası kimi başa düşülür.*

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, söz birləşmələrinin əksəriyyətində komponentlərin əsas mənası saxlanılır, bununla belə, bu söz birləşmələrinin ümumi mənası komponentlərin hər birinin ayrılıqda götürülmüş mənasından fərqlənir. Buradan belə çıxır ki, söz birləşməsinin ümumi mənası onu əmələ gətirən komponentlərin mənalarının sadəcə məcmuyunu deyil.

*Buna, məsələn, isim + isim tərkibli atributiv söz birləşmələri əyani sübutdur. Məlum olduğu kimi, belə birləşmələrin ümumi mənası komponentlərin yalnız semantik əlaqəsindən deyil, həm də onların bir-birinə nisbətən mövqeyindən də asıdır. Məsələn, tərkibinə görə eyni, lakin tərtibatına görə bir-birindən fərqlənən söz birləşmələrində komponentlərin bir-birinə nisbətən mövqeyinin söz birləşməsinin ümumi mənasına təsiri müşahidə olunur: **a dog house** və **a house dog** birləşmələri bu qəbildəndir.*

*Birinci söz birləşməsinin (**a dog house**) mənasını “**a house in which a dog lives**” kimi açıqlamaq olar, lakin ikinci söz birləşməsi (**a house dog**) heç də “**a dog that lives in a house**” demək deyil. Və yaxud **a garden flower** və **a flower garden** söz birləşmələri də göstərir ki, bu birləşmənin ümumi mənası onların komponentlərinin mənalarının sadəcə məcmuyunu deyil, bu məna komponentlərin semantik cəhətdən mürəkkəb əlaqəsi nəticəsində meydana gəlir.*

*Ümumiyyətlə, isim + isim tərkibli atributiv söz birləşmələrində komponentlər arasında semantik əlaqələr müxtəlif şəkildə təzahür edir. Məsələn, “**a fruit salad**” birləşməsi meyvələrdən hazırlanmış salat mənasını verir, “**a fruit knife**” birləşməsində komponentlər arasında əlaqələr bir qədər fərqlənir-bu söz birləşməsi meyvələrin təmizlənməsi və doğranması üçün nəzərdə tutulmuş bıçaq mənasını verir. Göründüyü kimi, birinci birləşmədə bütöv və onun tərkib hissəsi arasında əlaqə, ikin-*

ci birləşmədə isə alət və onun təyinatı arasında əlaqə ifadə olunmuşdur. Və yaxud **“a Vietnam village”** söz birləşməsi Vyetnamda yerləşən kənd mənasını verir, **“an Oxford man”** söz birləşməsi Oksford Universitetində təhsil almış şəxs mənasını verir.

Bir çox elmi işlərdə istifadə olunmuş aşağıdakı isim + isim tərkibli iki atributiv söz birləşməsinin müqayisəsi də diqqəti cəlb edir: **alligator shoes** və **horse shoes**. Birinci birləşmə timsah dərisindən istehsal olunmuş ayaqqabı mənasını verir, lakin ikinci birləşmə heç də **“at dərisindən hazırlanmış ayaqqabı”** demək deyil, bu söz birləşməsi **“nal”** mənasını verir.

İki isimdən ibarət olan və əsas komponenti canlı isimlə ifadə olunmuş atributiv söz birləşmələrinin müqayisəsi də göstərir ki, belə strukturlarda komponentlər arasında semantik əlaqələr müxtəlif cür təzahür edə bilər, məsələn, **an orphan child** və **wine waiter** söz birləşmələrini müqayisə edək-birinci birləşmənin mənası **“a child who is an orphan** kimi açıqlana bilər, lakin ikinci birləşmənin semantik xüsusiyyəti tamamilə bundan fərqlidir və birinci struktura uyğun (analoji) olaraq açıqlana bilməz.

Məsələn, sifət + isim tərkibli söz birləşmələrində sifətin ifadə etdiyi mənə birləşdiyi isimdən asılı olaraq müxtəlif modifikasiyalara uğrayır. **“White”** sifətinin aşağıdakı söz birləşmələrində ifadə etdiyi mənalar buna misal ola bilər: **white hair (an old man with white hair); a white lie (a harmless lie); white meat (pork, veal, poultry)**. Və yaxud feli birləşmələrdə felin mənasının müxtəlif modifikasiyalara uğraması da buna sübutdur: **to run fast; to run a business; to run a splinter into one’s finger; to run a car into a garage; to run a comb through one’s hair; to run dry; to run a hotel, to run a thread into a needle** və s.

Söz birləşməsinin komponentləri müəyyən semantik modifikasiyalara uğramaqdan başqa, həm də xüsusi semantik əlaqələrlə bağlanır, məsələn, **a fruit knife** tipli söz birləşmələri komponentləri arasında atributiv əlaqə ilə xarakterizə olunur. Və yaxud feli birləşmələrdə **to run a car; to run a business** kimi birləşmələr obyekt əlaqəsi ilə, **to run fast; to throw (the statue) on the floor** kimi strukturlar isə relyativ əlaqə ilə xarakterizə olunur. Belə əlaqələr haqqında bu fəsilə ətraflı danışılacaq.

Dilçilik ədəbiyyatında söz birləşməsinin struktur bitkinliyi haqqında da maraqlı fikirlərə rast gəlinir. Məsələn, V.V.Burlakova belə hesab edir ki, söz birləşməsinin struktur bitkinliyi iki üsulla təmin oluna (reallaşa) bilər: substitusiya (əvəz etmə) və representasiya (təmsil olunma). Substitusiya anaforaya əsaslanır. Substitusiya mətn daxilində qeyd olunan müəyyən dil vahidinin təkrar olunmaması məqsədilə və qənaət xatirinə başqa vahidlə əvəz olunmasıdır [4, s. 37].

Əvəzləyici vahid əvəz olunan vahiddən kiçik də ola bilər, məsələn, ayrıca bir ünsür bütöv söz birləşməsinə əvəz edə bilər.

İngilis dilində bir qrup dil vahidləri əvəzləyici funksiyası daşıyır, bunların hər biri müəyyən nitq hissəsi üçün xarakterikdir, məsələn, isimləri əvəz etmək üçün ən çox **“one”** sözü istifadə olunur: **a black dog and two gray ones; He is a doctor and his wife is one, too**.

Dilçilərin əksəriyyəti üçüncü şəxs əvəzliliklərini (tək və cəm) əvəzləyici vahidlərə aid edirlər. Üçüncü şəxs əvəzlilikləri də **“one”** əvəzləyici dil vahidi kimi mətn daxilində ismi əvəz edə bilər, lakin bu əvəzliliklər **“one”** sözündən fərqli

olaraq bütövlükdə ismi birləşməni, yəni həm ismi, həm də onun atributlarını əvəz edə bilər. Məsələn, **Rudolph's wife sat on a bench in the park.; She was playing with her daughter.**

Lakin **“one”** əvəzləyici vahidi ismin atributlarını deyil, yalnız ismin özünü əvəz edir: **an old bear anf five young ones.**

Bundan başqa **“one”** sözü və onun əvəz etdiyi isim müxtəlif referent aidiyyəti ilə xarakterizə olunur, lakin üçüncü şəxs əvəzəlikləri (tək, cəm) və onların əvəz etdiyi isim eyni referent aidiyyəti ilə xarakterizə olunur: **Rudolph's wife = she.**

That / those işarə əvəzlikləri də əvəzedici funksiya daşıya bilər: The best coal is that from Newcastle.; The cost of oil is less than that of gas.; More apples? Have you eaten all those we bought?

Müstəqil mənalı fellər üçün əvəzləyici dil vahidi **“do”** feli hesab olunur: **She sleeps more than I do.**

Digər nitq hissələrinə xarakterik olan əvəzləyici vahidlərə az təsadüf olunur. Məsələn, sifət predikativ funksiyasında **“so”** sözü ilə əvəz oluna bilər: **He is clever, but his brother is still more so.**

Reprezentasiya substitusiyadan onunla fərqlənir ki, qeyd olunan müəyyən dil vahidinin təkrar olunmaması məqsədilə və qənaət xatirinə substitusiyada olduğu kimi sintaktik struktura başqa vahid daxil edilmir, qeyd olunan vahidin, daha dəqiq desək, söz birləşməsinin yalnız bir hissəsi bütöv birləşməni təmsil edir (əvəz edir): **I could not help them though I tried to.**

Bu strukturda **“to”** məsdər hissəciyi **“to help them”** söz birləşməsinin representantı kimi çıxış edir. Baxmayaraq ki, representant vasitəsilə ifadə olunmuş birləşmənin qalan hissəsi implikasiyadadır, bu söz birləşməsi struktur cəhətdən bitkindir və qrammatik struktur hesab olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, komponentlərdən biri əvəzləyici sözlə ifadə olunmuş söz birləşmələri qrammatik cəhətdən nizamlanmış struktur kimi müstəqil mövcud ola bilər (**a black one**), lakin representant vasitəsilə ifadə olunmuş birləşmə təmsil etdiyi strukturla əlaqəsi olmadan, ayrılıqda, müstəqil mövcud ola bilməz.

Ədəbiyyat

- 1) Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. – Bakı: Maarif, 1966.
- 2) Бархударов Л.С. Штелинг Д.А. Грамматика английского языка. М., - Высшая школа, 1973 г.
- 3) Бурлакова В.В. Основы структуры словосочетания в современном английском языке. – Л., ЛГУ 1975 г.
- 4) Бурлакова В.В. Синтаксические структуры современного английского языка. – М., Просвещение, 1984 г.
- 5) Винаградов В.В. Из истории изучения русского синтаксиса. – М. 1958 г.
- 6) Маслов Ю.С. Введение в языкознание. М., - Высшая школа, 1975 г.
- 7) Л.Ельмслев. «Прологомены к теории языка» 1963 г.

Summary

On semantic relations of word combinations

This article deals with word combinations. The author tries to study the semantic relation in general sense and within word combinations, and uses them in context in order to explain the exact meanings of word combinations.

Резюме

О семантических связях в словосочетаниях

В статье рассматриваются значения словосочетаний. Автор пытается изучить семантические связи в общем значении и в словосочетаниях, употребляя их в контексте чтобы объяснить значение словосочетаний.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. A. Cəfərov
ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasının
03.02.2017-ci il tarixli iclasının
05 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.02.2017

Adilə İbrahimova
BSU
İradə Zamanova
BDU

MƏKTƏBƏQƏDƏR UŞAQLARIN İNKİŞAFINDA ANA DİLİNİN ROLU

Açar sözlər: ana dili, məktəbəqədər, kollektiv

Keywords: native language, preschool, collective

Ключевые слова: родной язык, дошкольный, коллектив

Böyüyən nəslə elə tərbiyə etmək lazımdır ki, onlar bizdən daha yaxşı, daha ağıllı, daha düşüncəli, daha qətiyyətli, daha qabiliyyətli olsunlar. Bunun üçün isə öz vətənini sevən, ona sadıq olan, siyasi və elmi biliklərə əzmlə, şüurlu surətdə yiyələnməyi, mənimsənilmiş bilikləri hamının aydın başa düşəcəyi səlis bir dillə şərh etməyi bacaran, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik insanlar yetişdirilməlidir. Məhz buna görə də uşaq bağçalarının qarşısında mühüm vəzifələr durur.

Uşaqları gələcək həyata hazırlayan uşaq bağçası qarşısında duran bu mühüm vəzifələrdən biri, uşağa ana dilinin zənginliyindən istifadə etməyi, öz fikrini, arzusunu şifahi nitq vasitəsilə, dinləyicilərin başa düşdüyü aydın və rəhbərli bir şəkildə ifadə etməyi öyrətməkdir. Çünki uşaq ailədə, kollektivdə dil vasitəsilə ünsiyyət tapır. Dil ünsiyyət və fikir mübadiləsi vasitəsi olduğundan uşaq dil, başqa sözlə desək, söz vasitəsi ilə özünün hiss, həyəcan və fikirlərini başqalarına çatdırır və başqalarının fikirlərini, hissələrini öyrənir, dərk edir. Uşağı əhatə edən ictimai mühit, kollektiv həyat onların söz ehtiyatını artırır. Söz uşaqların oyun və əyləncələrini müşayət edərək onların birgə fəaliyyətinin yaranmasına və inkişaf etməsinə kömək edir.

Ana dilinə yiyələnən uşağın dili nəqədər zəngin olarsa, o öz fikrini, hissini, tələbini nə qədər aydın bir dillə başa salarsa, onun insanlarla ünsiyyət qurması bir o qədər asanlaşır. Çünki dilin zənginliyi fikrin zənginliyidir.

Dil firkin bilavasitə gerçəkliyi deməkdir. Fikrin reallığı dildə təzahür edir və insan beynindəki fikirlər də yalnız dil materialı əsasında əmələ gəlib mövcud ola bilər, buna görə də uşağın ana dilinə yiyələnməsi və nitqin inkişafı onun şüurunun inkişafı ilə, ətraf mühiti dərk etməsilə və nəhayət, uşaq şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafı ilə sıx surətdə əlaqədardır.

Uşağın nitqi onun təfəkkürü ilə də sıx surətdə əlaqədar olmaqla yanaşı məktəbəqədər dövrdə nitqin inkişafı təfəkkürün inkişafı deməkdir. Çünki uşaq hər hansı bir əşyanı söylənilən əlamətlərinə görə tanıyıb, onun adını düzgün deyirsə, yaxud ona göstərilən bir əşyanın adını düzgün söyləyib, onun əlamətlərini sayə bilir, bu, o deməkdir ki, uşaq həmin əşyanı digərlərindən fərqləndirir. Bu isə uşağın onu əhatə edən aləmi dərk etdiyini sübut edir. Lakin uşaq dərk etdiyi hər hansı bir sözü ilk zamanlar yalnız konkret mənada başa düşür və bu sözün ümumiləşdirici mənasını qavramır. Uşağın əşyalar haqqında təsəvvürünün genişlənməsilə əlaqədar olaraq, əvvəl dar mənada başa düşülən, yəni bir konkret mənə kəsb edən sözlər artıq sonralar uşaq üçün ümumi anlayış bildirir. Beləliklə, uşağın təfəkkürü konkretdən mücərrədə doğru inkişaf edir.

Nitqlə təfəkkürün əlaqəsindən danışan böyük rus fizioloqu İ.P.Pavlov qeyd edirdi ki, nitq müvəqqəti əlaqələr sistemində heyvanın malik olduğu şeyə insan tərəfindən edilən ən böyük əlavədir. Bu əlavə insana dünyanın dərk edilməsinin ən yüksək zirvələrinə qədər yüksəlməyə, ən böyük ümumiləşdirmələr etməyə imkan verir [4, s.122].

Təfəkkürlə sıx bağlı olan nitqdən danışarkən biz əqli tərbiyədən danışmaya bilmərik. Çünki əqli tərbiyə insan şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafında mühüm rol oynayır. Əqli tərbiyənin insanın hərtərəfli inkişaf etməsində böyük rol oynaması dəfələrlə qeyd edilib. Müəlliflər tərbiyənin tərkib hissəsindən danışarkən əqli tərbiyəni ön plana çəkmişlər. Uşağın nitqi isə onun əqli inkişafında böyük rol oynayır. Çünki nitqin ifadə tərzinə və bütün növlərinə mümkün dərəcədə tam yiyələnmək insanın əqli inkişafının ən güdrətli vasitəsinə yiyələnmək deməkdir.

Deməli, nitq təfəkkürü ilə, əqli inkişafı ilə sıx əlaqədar olub ətraf mühiti dərk etməkdə və dərk etdiyi aləmi başqalarına çatdırmaqda uşağa kömək edir. Uşaq üçün ana dilinin əhəmiyyəti yalnız bu deyildir.

Ana dili uşaq üçün elə bir açardır ki, o, bu açarın vasitəsilə bir çox əsrin məhsulu olan mədəniyyətimizi, alimlərimizin, mütərəqqi fikirli yazıçılarımızın əsərlərini, onların baş verən bu və ya digər hadisəyə olan münasibətlərini, “xalq hikməti” adlandırılan şifahi ədəbiyyatımızı (dastanları, nağılları, bayatıları, atalar sözlərini, məsəlləri), bir sözlə desək, tükənməz mədəniyyət xəzinəmizi dərk edəcəkdir. Bu mədəniyyət xəzinəmizi uşaq yalnız o zaman dərk edə bilər ki, o, öz ana dilinə möhkəm yiyələnmiş olsun.

Yuxarıda qeyd olunanlardan görüldüyü kimi, ana dili böyüyən nəslin əqli və mənəvi tərbiyəsinin əsas mənbəyi və vasitəsidir. Məhz buna görə də ana dili uşağın tərbiyəsi sistemindəki mərkəzi yerlərdən birini tutur.

Uşağın ana dilinə yiyələnməsi onun nitqinin inkişaf etməsi və ümumiyyətlə, onun şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafı ilə əlaqədar olduğundan görkəmli maarif-pərvərlərin nəzər-diqqətini özünə cəlb etmişdir. İstər pedaqogika xadimləri, istər qabaqcıl fikirli yazıçılar, istərsə də ictimai xadimlər uşağın tərbiyəsində ana dilində təlim-tərbiyə alması haqqında dəyərli fikirlər söyləmişlər.

Azərbaycanın görkəmli maarif və ictimai xadimi N.Nərimanov ana dilinin əhəmiyyəti haqqında belə demişdir: “Ana dili! Bir dil ki, sən hələ beşikdə ikən bir lay-lay şəkildə öz ahəng və lətafətini sənə eşitdirib, ruhun ən dərin guşələrində nəqş bağışlayıbdir” [3, s.3].

Görkəmli alim və pedaqoq Firudin bəy Köçərli ana dilinin əhəmiyyəti haqqında belə yazırdı: “...hər millətin özünə məxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatın mayəsi mənzilləsindədir. Ananın südü bədənin mayəsi olduğu kimi ananın dili də ruhun qidasıdır. Hər kəs öz anasını və vətənini sevdiyi kimi, ana dilini də sevir. Bu insana bəxş olunan gözəl nemətlərdən birisidir, onu əziz və möhtərəm tutmaq hər kəsə borcudur” [1, s.69].

Rusların məşhur pedaqoq və ədibi Uşinski deyir: “Bir millətin malını, dövlətini, hətta vətənini əlindən alsan öləcək, amma dilini əlindən alsan fəvri olar və ondan heç bir nişanə qalmaz” [2, s.12].

Yuxarıdakı qeyddən görüldüyü kimi böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinski də ana dilinin xalqın inkişafındakı rolunu xüsusi olaraq qiymətləndirirdi: “Xalqın dili

onun mənəvi həyatının heç bir vaxt solmayan və daim təzələnən, tarix sərhədlərindən çox uzaqlarda başlanmış, boyasıdır... Dil xalqın bütün çoxəsrlik mənəvi həyatının ən dolğun və ən düzgün tarixi olmaqla bərabər, hələ nə kitab, nə də məktəb olmadığı dövrlərdə belə xalqı öyrədən və onu tarixin sonuna qədər öyrətməkdə davam edən ən böyük xalq tərbiyəçisidir... hədsiz-hesabsız əcdadlar nəslinin gördükləri, yaşadıkları, yenidən düşündükləri və hiss etdikləri bütün şeylər gözlərini dünyaya yenidən açmış olan uşağa asanlıqla və zəhmətsiz olaraq verilir və uşaq ana dilini öyrənməklə həyata artıq böyük qüvvələrlə daxil olur. Uşaq ana dilini öyrənərkən yalnız şərti səsləri öyrənmir, o, eyni zamanda, ana dilinin doğma düşündən mənəvi həyat və qüvvət içir. Ana dili, təbiəti ona heç bir təbiətçini izah edə bilmədiyi bir şəkildə izah edir; o, uşağı əhatə edən adamların xarakteri ilə, içərisində yaşadığı cəmiyyətlə, onun tarixlə, onun istəkləri ilə heç bir tarixçinin tanış edə bilməyəcəyi bir tərzdə daxil edir; nəhayət, o, elə məntiqi anlayışlar və fəlsəfi görüşlər verir ki, əlbəttə, bunu heç bir filosof uşağa verə bilməz” [2, s.24].

Məhz buna görə qabaqcıl fikirli ictimai xadimlərimiz də ana dilini öyrənməyin böyük əhəmiyyətə malik olduğunu dəfələrlə söyləmişlər.

Çıxışlardan birində ana dilinin əhəmiyyəti haqqında belə deyilir: Ana dilini öyrənmək böyük işdir. İnsanlar öz düşüncələrini, ən ali nailiyyətlərini, ən dərin biliklərini və ən alovlu duyğularını sözlə aydın və düzgün ifadə edə bilməsələr, bütün bunlar başqa adamlara məlum olmaz. Dil, fikri ifadə etmək üçün bir vasitədir. Fikir isə yalnız o zaman fikir olur ki, dillə ifadə edilir, dil vasitəsilə meydana çıxarılır, filosofların dediyi kimi, başqaları üçün obyektivləşdirilir. Bax, buna görə də mən deyirəm ki, ana dilini bilmək əsas mətləbdir, bu sizin gələcək işiniz üçün lazımdır.

Ədəbiyyat

- 1.Köerli F. Seçilmiş əsərləri. B. Azər. SSR EA nəşr-tı. 1963. 341 s.
- 2.Uşinski K.D. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. B., 1953, səh. 111-113
- 3.Şəmsizadə N/ Ana dilim 525-qəzet 30 dekabr 2015 s. 3
- 4.Павлов И. Мозг и психика: «МПЦИ» 2009 г.

Summary

The role of native language in the development of preschool children

Mastering the native language of the children might be enriched in order to express his thoughts, demands, in explaining and making communication with people. The enhancement of the language is the enhancement of thoughts.

Резюме

Роль родного языка в развитии детей дошкольного возраста

Чем богаче и правильнее речь ребенка, владеющего родным языком, тем легче ему высказывать свои мысли, требования, тем шире его возможности познать действительность, полноценнее взаимоотношения с людьми. Потому что, богатство языка - это богатство мысли.

*Rəyçi fil.f.d. dos. T.İbrahimova
BSU-nun İngilis filologiyası kafedrasının
11.11.2016-cı il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 29.11.2016

Ирина Оруджева
АУЯ

ЯВЛЕНИЕ СИНОНИМИЧЕСКОЙ АТТРАКЦИИ И ЕЕ АДЕКВАТНАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ В ПЕРЕВОДЕ (НА МАТЕРИАЛЕ РАССКАЗОВ Э.ХЕМИНГУЭЯ)

Ключевые слова: синонимическая аттракция, трансформация, авторская интенция, структурно-семантический уровень

Açar sözlər: sinonimik atraksiya, transformasiya, müəllifin məqsədi, semantik-quruluşlu səviyyə

Keywords: synonymic attraction, transformation, author's intention, structural semantic level

Главной задачей перевода текста любого жанра является достижение адекватности исходного и переведенного текстов. Язык в переводе предстает не как реальность, окружающая человека, а в виде текстов. Поэтому переводчик выступает в качестве посредника между текстом оригинала и читателем, в силу своего собственного мировоззрения, расшифровывая мировоззрение автора оригинального текста. Увиденную и осознанную действительность автора оригинала он выражает иными языковыми средствами. В результате такого воссоздания появляется иная действительность, прошедшая сквозь призму двойной субъективности автора и переводчика. Этот процесс субъективного отражения реальности оригинала осуществляется знаками языков, заключающими в себе информацию о культуре языкового сообщества.

Художественное произведение отличается большим разнообразием лексических отношений, предполагающих «отношения синонимии, антонимии, морфологической производности (однокоренные слова), семантической производности (возможные образные употребления данного слова) и вообще любые отношения, при которых сопоставляемые слова обладают каким-нибудь видом семантической общности» [1,с.130]. Вполне очевидно, что данные явления языка представляют чрезвычайный интерес, как для теории, так и для практики перевода.

Синонимические отношения реализуются через разнообразие синонимических рядов, путем сравнения параллельных коррелятов в языке перевода и языке оригинала. Синонимическая аттракция, по определению Маковского М.М - это «функционально - динамический процесс, представляющий собой совокупность лексем, объединенных по тому или иному принципу, а именно синонимические ряды» [3,с.72]. Схематично синонимическую аттракцию можно представить в виде процесса, в ходе которого к аттрактору притягиваются синонимы, означающие понятия, актуальные в синхроническом или диахроническом плане для определенного общественного слоя. Далее рассматриваются коррелятивные синонимы в тексте перевода. Восприятие и воспроизведение слова в речи происходит под влиянием интра- и экстралингвистических факторов, их образов, фоновых знания, сформированных у носителей исходного и переводящего языков. При этом на

механизм синонимической аттракции влияют такие факторы, как социальная принадлежность, сфера деятельности автора произведения или автора, их образование, возраст, пол, и т.д. Выбор персонажами синонимов связан также с такими личностными характеристиками, как эмоциональное состояние, скрытые мотивы, мировоззренческие ценности.

Синонимия в художественных произведениях служит одним из многочисленных способов создания выразительности. Закон синонимической аттракции помогает воссоздать картину происходящего, охарактеризовать ее с разных сторон, отобразить образ лексического феномена [6, с.85]. Этот закон также допускает использование авторских, идиолектных синонимов.

Исходя из вышеизложенного, проведенное нами исследование использования синонимов в рассказах Эрнеста Хемингуэя «Снега Килиманджаро» и «Короткое счастье Фрэнсиса Макомбера» и их субститутов в переводе на русский язык, опиралось на тот факт, что синонимической аттракцией охватываются слова, входящие в состав аналогичных лексико-семантических групп языка оригинала и перевода, например:

"Absolutely. I'm awfully sorry about the odor though. That must bother you." - Нисколько. Правда, запах. Но ты уж прости. Тебе, должно быть, очень неприятно.

"Look at them," he said. "Now is it sight or is it scent that brings them like that?" - Интересно, что их сюда влечет? Самое зрелище или запах?

В предложениях с использованием слов со значением «запах» явно прослеживается выбор синонимов оригинала, обусловленный авторской интенцией, выражающийся в желании писателя охарактеризовать речь персонажа и его социальную характеристику. Перевод на русский язык указывает на некую синонимическую ограниченность. По такому же принципу можно охарактеризовать выбор синонимов в оригинале и их перевод на русский язык.

The cot the man lay on was in the wide shade of a mimosa tree and as he looked out past the shade onto the glare of the plain there were three of the big birds squatted obscenely, while in the sky a dozen more sailed, making quick-moving shadows as they passed. - Койка, на которой он лежал, стояла под тенистой кроной мимозы, и, глядя дальше, на залитую слепящим солнцем долину, он видел трех громадных птиц, раскорячившихся на земле, а в небе парило еще несколько, отбрасывая вниз быстро скользящие тени.

Различием на структурно-семантическом и стилистическом уровне двух языков можно объяснить и перевод данных синонимов из рассказа «Снега Килиманджаро»: sailed - парило, planed down - опустилась на землю.

Авторской интенцией, желанием создания эмоционального фона рассказа объясняется действие «закона притяжения синонимов» [2,с.27], что можно трактовать как свидетельство концептуальной значимости понятий, переданных при помощи синонимов со значением ссоры и ненависти. Широкое использование данных синонимов создает гнетущую атмосферу, указывает на нелады в отношениях супругов:

We quarrel and that makes the time pass.".... "I don't quarrel. I never want to quarrel. Let's not quarrel any more.... So this was the way it ended, in a bickering over a drink. - Мы ссоримся, а так время идет быстрее.... — Я не ссорюсь. Я не хочу ссориться с тобой. Не будем больше ссориться.... Значит, вот чем все это завершается — пререканиями из-за виски.

"Can't you let a man die as comfortably as he can without calling him names? What's the use of clanging me?" - Дай человеку спокойно умереть, неужели тебе обязательно нужно браниться?

"I did when you were all right. But now I hate it. I don't see why that had to happen to your leg. - Да, когда ты был здоров. А сейчас здесь невыносимо. Я не понимаю, почему у тебя должна была разболеться нога. Чем мы это заслужили» что мы такое сделали?

But he would never do it, because each day of not writing, of comfort, of being that which he despised, dulled his ability and softened his will to work so that, finally, he did no work at all. - Но он так и не заставил себя приняться за это, потому что каждый день, полный праздности, комфорта, презрения к самому себе, притуплял его способности и ослаблял его тягу к работе, так что в конце концов он совсем бросил писать.

He had been contemptuous of those who wrecked. - Он презирал тех, кто сгибается под ударами жизни.

Синонимические ряды с нейтральными и стилистически окрашенными лексическими единицами, имеющими негативную коннотацию, способствуют характеристике эмоционального состояния героя, находящегося на смертном одре; они выполняют экспрессивно-оценочную функцию, т.к. они несут информацию о чувствах и эмоциях героя. В приведенных выше, а также нижеследующих примерах прослеживаются чувства подавленности, страха и ненависти:

He had destroyed his talent by not using it, by betrayals of himself and what he believed in, by drinking so much that he blunted the edge of his perceptions, by laziness, by sloth, and by snobbery, by pride and by prejudice, by hook and by crook. - Он загубил свой талант, не давая ему никакого применения, загубил изменой самому себе и своим верованиям, загубил пьянством, притупившим остроту его восприятия, ленью, сибаритством и снобизмом, честолюбием и чванством, всеми правдами и неправдами.

He had something that had hurt frightfully and just when he had felt it breaking him - Он справится с чем угодно, думал он, потому что его ничто не может сломить.

He had sold vitality, in one form or another, all his life... - Он только и делал, что в той или иной форме продавал свои силы, а когда чувства нет, то за полученные деньги даешь товар лучшего качества. he had traded away what remained of his old life. - а он продавал остатки своей прежней жизни.

Композиционная и архитектурная антитеза произведений Э.Хемингуэя характерна и данным двум рассказам. Противопоставление положительных и отрицательных эмоций, пронизывающих чувства героя в настоящий

момент и эмоции его воспоминаний, выражается в выборе лексем и концептуальных синонимах.

He could feel the return of acquiescence in this life of pleasant surrender. - он чувствовал, как к нему снова возвращается примиренность с этой жизнью, ставшей приятной неволей.

The neighbors who, at night, when some one lay drunk in the street, moaning and groaning in that typical French ivresse that you were propaganded to believe did not exist ... - Тех самых соседей, которые по вечерам, когда какой-нибудь пьяница валялся на улице и стонал, вздыхал, сбитый с ног типично французской ivresse (опьянение (франц.)

Maybe you could never write them, and that was why you put them off and delayed the starting. - Может быть, у него все равно ничего бы не вышло, поэтому он и откладывал свои намерения в долгий ящик и никак ее мог взяться за перо.

Еще большей концептуальной зависимостью при выборе синонимов отличается рассказ «Недолгое счастье Френсиса Макомбера». Синонимы относятся, в основном, к лексико-семантическим группам со значением «превратности судьбы», привлекательности и некрасивой внешности, что подразумевает также соответственные или противоположные черты характера. Например, в нижеследующих предложениях обыгрываются синонимические лексемы со значением битья, порки

Told him to look alive or I'd see he got about fifteen of the best." "What's that? Lashes?" "It's quite illegal," Wilson said. "You're supposed to fine them." "Do you still have them whipped?" "Which would you rather do? Take a good birching or lose your pay?" - Сказал, чтоб пошевеливался, не то я велю закатить ему пятнадцать горячих. ... Как так? Плетей?

- Это, конечно, незаконно, - сказал Уилсон. - Полагается их штрафовать.

- У вас их и тепер еще бьют? А вы бы что предпочли? Хорошую порку или вычет из жалованья?

"We all take a beating every day, you know, one way or another." - Так ли, этак ли, всех нас бьют, изо дня в день.

Как и в предыдущем рассказе, в анализируемом рассказе наблюдается огромное количество синонимов, представляющих антитезу. Синонимы с положительной коннотацией (lovely, merry, charming – мило, весело, замечательно) противопоставляются группе синонимов с негативной коннотацией (bloody, damn, cruel):

You put it so prettily. - Ты так любезно об этом просишь.

Looking quite lovely, perfect oval face, beautiful, fine eyes, good nose, handsome jaw. - веселая, очаровательная, безукоризненный овал лица, прекрасный, красивые глаза, правильный нос, приятный подбородок.

Wilson saw her standing under the big tree, looking pretty rather than beautiful ... - она стояла под большим деревом, скорее хорошенькая, чем красивая...

“How are you feeling?” “Marvelous,” she said. “I’m very excited.” ... “What are you upset about?” Чувствуете себя хорошо? Превосходно,- сказала она. Я очень волнуюсь.... Чем ты расстроен?

He’s marvelous lion - Лев замечательный. The lion still stood looking majestically and coolly - Лев все стоял, горделиво и спокойно.

“Hell of a fine lion - Замечательный лев.

Синонимы-прилагательные с отрицательной коннотацией, представленные ниже, выполняют характеризующе-оценочную функцию, указывая на саркастический, циничный характер персонажа и его двуличие, выражающееся в различии его мыслей и высказываний:

They are, he thought, the hardest in the world; the hardest, the cruellest, the most predatory and the most attractive and their men have softened or gone to pieces nervously as they have hardened. They are the damnedest women. - Такие вот, думал он, самые черствые на свете; самые черствые, самые жестокие, самые хищные и самые оболъстительные; они такие черствые, что их мужчины стали слишком мягкими или просто неврастениками.... Ужасные они женщины.

Bloody coward, she’s damn cruel - последний трус, жестока она до черта.

Как видно из приведенных примеров, переводчикам удалось достичь адекватности при переводе, путем адекватных замен и компенсаций, в русском переводе также прослеживается закон синонимической аттракции, где концептуальные нейтральные синонимы притягивают эмоционально-окрашенные, оценочные и характеризующие лексемы единых лексико-семантических групп.

Синонимическая аттракция в рассказах Э.Хемингуэя касается также и глаголов и глагольных конструкций, как в следующем примере, где глаголы движения переведены на русский язык с использованием перестановок и добавления недостающего значения к синониму аттрактору:

Sent the herd off bounding wildly and leaping - свалил животное... остальные в испуге умчались, отчаянно подскакивая и перепрыгивая.

Абстрактные понятия, обозначающие эмоции, переведены в границах эмоционально-прагматического контекста с использованием широкого диапазона синонимических рядов. Большая часть абстрактных синонимов в рассказе Э.Хемингуэя составляют понятия волнения, страха, испуга. Данные лексемы выполняют ассоциативно-эмоциональную функцию и представляют собой описание эмоционального состояния героя. В примерах, приведенных ниже, четко прослеживается явление синонимической аттракции, как в оригинале, так и в переведенном тексте:

“It was frightful. I’ve never been more frightened in my life.” ... For the first time in his life he really felt wholly without fear. Instead of fear he had a feeling of definite elation. ... Yesterday he’s scared sick and today he’s a ruddy fire eater. ... “You know I don’t think I’d ever be afraid of anything again,” - Очень страшно было. Я в жизни еще не испытывала такого страха.... В первый раз в жизни он действительно не испытывал ни малейшего страха. Вместо страха было четкое ощущение восторга....Вчера трясся от страха, а

сегодня так и рвется в бой.... Знаете, теперь я, наверно, никогда больше ничего не испугаюсь.

Синонимы, обозначающие абстрактные понятия в следующих примерах, построены по принципу градации, или кульминации, что свидетельствует о нарастании негативных чувств и эмоций у героев. В русском переводе подобный стилистический прием утерян, переводчик применил несоответствующие корреляты, прибегнув к лексическим заменам (*hated* – отвратительно; *loathed* – мерзость). Несмотря на некоторые стилистические потери, уровень адекватности перевода при этом не пострадал:

“I hated it.” “Why?” “I hated it,” she said bitterly. “I loathed it.” - Отвратительно, - сказала она.

- Чем?

- Отвратительно, - сказала она горько. - Мерзость. ... “You’ve gotten awfully brave, awfully suddenly,” his wife said contemptuously, but her contempt was not secure. - Ты что-то вдруг стал ужасно храбрый, - презрительно сказала она, но в ее презрении не было уверенности.

Как видно из приведенных примеров, закон синонимической аттракции действует как в оригинальных рассказах Э.Хемингуэя, так и в большинстве случаев перевода на русский язык. В некоторых предложениях переводчикам приходилось прибегать к компенсации и другим переводческим трансформациям во избежание потери семантической и стилистической информации. Поэтому можно сделать вывод о том, что вследствие того, что информация, содержащаяся в оригинале, передана тождественными, равноценными средствами [4,6], степень адекватности передачи синонимической аттракции в переводе анализируемых рассказов является достаточно высокой.

Литература

1. Арнольд Т.И. Лексикология английского языка. М.: Высшая школа, 1974
2. Г а к В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. Л., 1977
3. Маковский М.М. Теория лексической аттракции. М.: Наука, 1971
4. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. М.: Международные отношения, 1974
5. Солодуб Ю.П., Альбрехт Ф.Б., Кузнецов А.Ю. Теория и практика художественного перевода. М.: Академия, 2005
6. Фришберг И.Д. Когнитивный аспект синонимической аттракции глагольных номинаций. Дис... канд. филол. наук, Челябинск, 2004

Xülasə

Sinonimlərin cəlb olunması və onların rus dilində uyğun transformasiyası haqqında (Ernest Heminqveynin qısa hekayələri əsasında)

Ernest Heminqveynin əsərlərinin daha ifadəli, bəlağətli olması üçün müxtəlif leksik, sintaktik və fonetik çalarlardan istifadə etməsi ilə məşhurdur. Onun bir çox hallarda müxtəlif sinonimlər seçimi müəllifin niyyətini aydın şəkildə əks etdirir. Sinonimlərin cəlb olunması qanunu leksik konsepsiyada təqdim olunan surətləri aşkar etməyə yardım edərək əsərin süjet xəttini real əks etdirməyə imkan yaradır. Məqalə Ernest Heminqveynin

“Kilimanjaro Qarı” və “Frensis Makomberin Qısa Xoşbəxt Həyatı” adlı qısa hekayələrin də sinonimlərin cəlb olunması və onların Rus dilinə tərcüməsindən bəhs edir.

Summary

The Phenomenon of Synonymic Attraction and its Adequate Transformation into Russian (based on Ernest Hemingway's Short Stories)

Ernest Hemingway is famous for his unique choice of variety of lexical, syntactical and phonetic means to achieve expressiveness. His choice of synonyms in most cases reflects the author's intention. The law of the attraction of synonyms contributes to realistic reflection of the plot of the story, helping to reveal the imagery enshrined in the lexical concept. The article deals with the analysis of synonymic attraction in E.Hemingway's short stories “The Snows of Kilimanjaro” and “The Short Happy Life of Francis Macomber” and the way it is translated into Russian.

*Rəyçi: prof. Q.Bayramov
ADU-nun İngilis dilinin tərcüməsi kafedrasının
06.02.2017-ci il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 15.02.2017

Ülviyyə Zeynalova
ADU

İNGİLİS DİLİNDƏ SADƏ TONLARIN MODAL-EMOSİONAL MƏNA XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: intonasiya, məhdud, diskurs, ton, emosiya

Keywords: intonation, restrictive, discourse, tone, emotion

Ключевые слова: интонация, ограниченный, дискурс, тон, эмоция

Səs tonal səviyyəsinin istifadəsi dilçilik baxımından məlumat daşıyır. Ümumiyyətlə, intonasiya dedikdə iki olduqca fərqli məna nəzərdə tutulur. Dar mənada, intonasiya məna və mənanın dəyişilməsində istifadə edilən danışanın səsinin tonal səviyyəsində olan dəyişmələrdir. Geniş və ya daha çox yayılmış mənada intonasiya prosodiya ilə ekvivalent işlənir ki, burada səsin keyfiyyəti, tempi və ucalığı daxildir.

İntonasiya emosiya və münasibətləri ifadə edir. Bu baxımdan ingilis dilində intonasiya və qrammatikada mövcud olan maraqlı əlaqə qeyd olunur. Məsələn, bəzi hallarda qrammatik mənada qavranılan fərq səs tonal səviyyəsinin hərəkətidən asılı ola bilər. Məsələn: She 'didn't 'go because of her `timetable. (She did go, but it was not because of her time table mənasında).

She 'didn't 'go because of her `timetable. (she didn't go, the reason being her timetable mənasında).

İntonasiyanın digər “mənalara” nəqli və sual cümlələr arasındakı fərq də daxildir. Məsələn: It was `cold / It was cold mənasında). It was 'cold ('Was it cold? mənasında).

“Açıq” və “qapalı” sıralanmalar arasındakı ziddiyyətə Məsələn: 'Would you like 'wine, 'sherry or 'beer? 'Would you like 'wine, 'sherry or `beer? Birinci halda (“açıq” yəni digər şeylər də demək olar ki, təklif olunur). İkinci halda isə (“qapalı” yəni başqa seçimlər olması mümkün deyildir).

İntonasiya vasitəsi ilə verilmiş nisbi budaq cümlənin məhdud və ya qeyri məhdud olması göstərilir. Məsələn: The students who were `nervous, `failed. (məhdud: only students who were nervous failed).

The `students who were `nervous `failed (qeyri-məhdud, all students were nervous and all failed).

İntonasiyaya digər bir yanaşma da danışq diskursunda onun rolunun cəmləşdirməkdən ibarətdir. Bu da söhbət zamanı deyilən məlumatın yeni və ya köhnə olmasını aydınlaşdırmaqdan, lazım olan cavabı vermək üçün onlar arasında əlaqənin qurulmasından ibarətdir. Münasibətlərin signal edilməsində tədiqaqçılığın səs tonal səviyyəsini nəzərə almasına baxmayaraq, bu effektlərin yaradılmasında digər prosodik faktorlar vardır [1, s 269].

İngilis dili daxil olmaqla bəzi dillər intonasiya dilləri adlanır. Ton dillərdə əsas supersegment kontrastiv vahid tondur ki, adətən fonoloji vahidlə əlaqələnir. Bu fonoloji vahid isə hecadır. Tonlu dildə tonların paylanması və funksiyasını tədqiq edərkən, cümlə və ya ifadələrin hecabaheca izlənməsi, hər birinə müstəqil

fərqli bir hissə kimi baxılmalıdır. İngilis dilində olan bir hecalı ifadələrdə beş nüvə tonu verilir. İntonasiyanın tədqiqi məqsədi üçün birləşməni hecadan daha böyük ölçüdə olması aydın olur və belə birlik ton birliyi adlanır. Ton birliyinin ən kiçik forması yalnız bir hecadan ibarət ola bilər.

Məsələn: 'you,
'Iz it 'you?

Üçüncü heca digər iki hecadan daha qabarıqdır və qalxan ton daşıyır. Digər hecalar isə az qabarıqlığa malik olduğundan səviyyəli tonla deyilir.

Beləliklə, bu cümlə üç hecadan ibarətdir. Ton daşıyan element üçüncü hecadır. Ton işlənən heca tonlu heca adlanır. Qeyd edildiyi kimi, tonlu heca yüksək dərəcədə qabarıqlığa malik olur [2, s 130].

Məsələn: 'John| 'is it 'you.

Ümumiyyətlə, ingilis dilində olan tonlar müxtəlif münasibət və emosiyalar ifadə edir. Alçaq enən tonla tələffüz olunan cümlələr bitkinlik, təmlik ifadə edir.

Məsələn: 'Yes 'no.

Məsələn: Do you know John Smith?

'Yes.

"No" ifadəsi bəzən alçaq enən tonla tələffüz edildikdə, danışanın söhbətin davam etdirilməsinə marağı olmadığını bildirir.

Məsələn: Have you seen Ann?

'No.

Britaniya alimləri alçaq enən və yüksək enən tonlar arasındakı fərqi olduğunu qeyd edirlər. İngilis dilində ümumi suallar qalxan tonla tələffüz olunur.

Məsələn: 'Can you 'help me?

Həmcins üzvlər alçaq qalxan tonla, sonuncu həmcins üzv isə enən tonla tələffüz olunur. Məsələn: 'Red, 'brown, 'yellow or 'blue. Bəzən nəqli cümlələr ruhlandırmaq məqsədi ilə alçaq qalxan tonla tələffüz olunurlar [2, s 147].

Məsələn: It won't 'hurt.

Faktın təsdiqini ifadə edən nəqli cümlələr əsasən, alçaq enən tonla, ziddiyyət ifadə etdikdə isə alçaq qalxan tonla tələffüz edilir [3 s 310].

Məsələn: It 'isn't 'far.

It 'isn't 'far.

Əmr bildirən əmr cümlələri alçaq enən tonla, nəzakət, xahiş bildirən əmr cümlələri isə alçaq qalxan tonla tələffüz edilir.

Məsələn: 'Sit 'down.

'Sit 'down.

Xüsusi sual cümlələri müəyyən məlumat tələb edirsə, belə cümlələr alçaq enən tonla tələffüz edilir [4, s 155].

Məsələn: 'Where does your 'sister 'live?

'How many 'times have you 'been there?

Rəsmi minnətdarlıq bildirən ifadələr alçaq qalxan tonla tələffüz edilir.

Məsələn: 'Thank you.

Salamlama zamanı cavab verdikdə də alçaq qalxan tonla deyilir.

Məsələn: Good ,morning

Good ,morning.

Yüksək enən tonla deyilən bitkinlik bildirən cümlələr maraqlı ifadə edir. [5, s. 162]. Məsələn: Where's my copy.

Peter took it for you və ya Peter took it for you.

Enən tonlu cümlələr faktın təsdiqinə, danışanın əminliyinə dəlalət edir.

Məsələn: Where's John?- He →hasn't ,come yet. What's the time?- It's 'nearly 'five o'clock. Qalxan tonlu ümumi suallar danışanın soruşduğu məlumatı bilmədiyini bildirir. Məsələn: I think I'll go now- →Are you ,ready? Michael is coming to London- 'Is he 'coming ,soon?

Cümlənin əvvəlində gələn ara sözləri razılığa olduqda xitablar cümlənin əvvəlində rəsmi ciddi nitqdə, tabeli mürəkkəb cümlənin əvvəlində gələn baş cümlə alçaq enən tonla tələffüz olunur. Məsələn: ,Well, I 'mended it 'several ,times. ,Children|'look at the ,blackboard. I 'want to ,see you |before you ,leave.

İngilis dilində olan sadə tonlardan alçaq enən ton neytrallıq, alçaq qalxan ton bitkinlik olmayan, yüksək qalxan ton ziddiyyət, yüksək enən ton isə alçaq enən tondan fərqli olaraq maraqlı ifadə edir. [5, s.149]. Məsələn: I 'heard you had 'won the ,match. I 'heard you had 'won the `match. He is 'late a ,gain. He is 'late a'gain. 'Do you have 'time to 'go in for ,sports?

Ədəbiyyat

1. Jones D. Cambridge English Pronouncing Dictionary, Cambridge 17 th edition, 2009.
2. Roach P. English Phonetics and Phonology Cambridge University Press, fourth edition, 2010.
3. Vassilyev V.A. English Phonetics. A theoretical Course, Moscow, 1970.
4. Дикушина О.Н. Фонетика Англиского языка, Москва, 1965.
5. Соколова М.А. Теоретическая фонетика английского языка, Москва, 1996.

Summary

On modal-emotional meaning peculiarities of simple tones in English.

This article deals with the modal-emotional meaning peculiarities of simple tones in English. An attempt is made to study simple tones in different communicative types of sentences in English.

Резюме

К особенностям модально-эмоциональных значений простых тонов

Статья посвящена особенностям модально-эмоциональных значений простых тонов в английском языке. В статье была сделана попытка изучения простых тонов в различных коммуникативных типах предложений в английском языке.

*Rəyçi: fil.f.d., dos.K.Alırzayeva
ADU-nun İngilis dilinin fonetikasi kafedrasının
31.01.2017-ci il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 09.02.2017

Ханым Халилова
АУЯ

ОНОМАТОПЕЯ В СОВРЕМЕННОМ ЯПОНСКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: *ономатопея, ономатоп, звукоподражание, ономатопоэтические слова*

Açar sözlər: *onomatopeya, onomatop, səs təqlidi, onomatopetik sözlər*

Keywords: *onomatopoeia, onomatop, sound imitation, onomatopoeia words*

В каждом языке есть звукоподражательные слова. Это всевозможные «мяу-мяу», «гав-гав» и «чик-чирик» - то есть, слова, имитирующие звуки, издаваемые животными; а также «кап-кап», «тук-тук», «бум», «бом» - слова, обозначающие звуки природы и звуки, которые получаются при взаимодействии предметов. Современный японский язык чрезвычайно богат сочетаниями вариативной степени устойчивости, служащей для выражения чувств или состояния человека. Группа «звукоподражательных звуков» выделяется в ономатопею. Ономатопея - слово, являющееся звукоподражанием, возникшим на основе фонетического уподобления неречевым звуко-комплексам. [1, с.44]. Ономатопея характерна многим языкам, но в японском языке этот процесс сильно отличается и поэтому его изучение столь актуально. Владение этим процессом необходимо как для самых носителей языка, так и для тех, кто хочет в совершенстве владеть японским. В японском языке звукоподражательные слова делят на три крупные категории:

擬声語 (giseigo) — звуки языка имитационного выражения шумов издаваемых предметами, звуков или криков животных, голоса животных и птиц.

擬音語 (giongo) — звуки природы, звуки издаваемые неживыми предметами и прочие звуки

擬態語 (gitaigo) — группа звукоподражательных слов, обозначающих суть явления или действия, звуки языка, выражающие чувства, состояния и т.д. [2, с.3].

Эти слова встречаются часто и повсеместно, и в манга, и в аниме, и в разговорах детей, и в серьезных беседах взрослых. Ономатопея может записываться как хираганой, так и катаканой, но написание катаканой встречается чаще. В языке, на котором говорят с детьми, звуки, издаваемые животными, дублируют и используют для называния этих животных, — например, ワンワン *ван-ван* обозначает собачий лай, а также собаку, а ニャーニャー *нян-нян* — мяуканье кошки и саму кошку. Несмотря на их заметное отличие от привычных нам звукоподражательных слов, существуют некоторые общие правила, позволяющие примерно сориентироваться, о каком характере звуков идёт речь. Фразы, включающие гласные «и» и «э», часто обозначают более тихие либо высокие звуки, чем те, в которых использованы «о», «а:» и «о:» (здесь двоеточием показана долгота гласных) и которые используются для обозначения громких или низких звуков.

Так, しとしと *sito-sito* – звук слабого дождя, в то время как сильный дождь звучит ザーザー *ɔza:-ɔza:*. ぽつぽつ *Poцу-поцу* – начинают падать отдельные капли дождя. Люди раскрывают зонты, потому что начинает моросить – *sito-sito*. Они ускоряют шаг, потому что дождь усиливается, льёт ぱらぱら *para-para*, и вот люди уже бегут и ищут, где бы спрятаться, потому что разверзаются хляби небесные, и ливень льёт ザーザー *ɔza:-ɔza:*. Таких слов, отображающих звуки, в японском языке множество, и гораздо больше, чем в русском. Есть немало подобных слов не только для звуков, но и для различных физических или эмоциональных состояний. [3, с. 19]. Эти слова, записываемые слоговой азбукой, находятся как бы в тени иероглифической лексики, – это касается и самих японцев, и иностранцев, изучающих японский язык. Приглушённые всхлипы описывает фраза しく しく *сику-сику*, а громкие крики передаёт фраза ワーワー *ва:-ва:*. Аналогичная разница существует и между более лёгким звучанием слов, начинающихся с глухих согласных «к», «с» и «т», и более громкими звуками звонких согласных «г», «дз» и «д». Если кто-то стучит в дверь *тон-тон*, то это лёгкое постукивание, а *дон-дон* – уже громохание. かさかさ *Каса-каса* обозначает лёгкое шуршание – к примеру, листьев под ногами, а がさがさ *гаса-гаса* – шум веток в лесу, качающихся от ветра. Примерами (擬態語, «слова, имитирующие физические и эмоциональные состояния») могут быть わくわく *ваку-ваку* обозначает радостное возбуждение – например, в предвкушении чего-то. Сияющая вещь блестит ピカピカ *ника-ника*, а скрытное действие производится こっそり *коссори*. В русском языке среди немногих аналогов можно привести, вероятно, «прыг-прыг» – слово, образованное по тем же правилам, что и «тук-тук», но выражающее способ действия и не подразумевающее звук. Но не все слова так легко классифицируются. Есть ряд слов, которые почти не поддаются классической классификации. Например, どきどき *доки-доки*, выражающее волнение перед важной встречей или выходом на сцену, происходит от звука учащённого сердцебиения, но используется в речи скорее как выражение эмоционального состояния. Есть много других фраз, которые могут обозначать и характер движения, и сопутствующий ему звук. Некоторые слова, хотя звучат одинаково, имеют разные значения в качестве 擬音語 *гионго* и 擬態語 *гитайго*. Звук ударов どんどん *дон-дон*, приведенный выше, будучи употреблён как 擬態語 *гитайго*, становится наречием «быстро, неуклонно». がたがた *Гата-гата* может обозначать треск, перестук, но также и «шаткий, неустойчивый», если это слово употребляется в отношении, например, постройки. Разобраться в том, используется слово при написании в том или ином качестве, помогает способ записи – 擬音語 *гионго* часто записывают катаканой, а 擬態語 *гитайго* хираганой, но это не является устоявшимся правилом.

Также в японском языке существует «маргинальная» лексика. При переводе на русский такие слова, как правило, становятся прилагательными

или наречиями. В сочетаниях с другими словами, такими как *わらう* *варау* (смеяться), *なく* *наку* (плакать), *たべる* *табэру* (есть), их значения накладываются на эти слова. Так, *くすくすわらう* *кусу-кусуварау* – хихикать, прыскать, то есть тихо смеяться, а *げらげらわらう* *гэра-гэраварау* – хотеть, заходиться от смеха. *ががつたべる* *Гацу-гацутабэру* – жадно глотать, пожирать, а *もぐもぐたべる* *могу-могу табэру* – чавкать, либо жевать с закрытым ртом. Есть много разных разновидностей *擬音語* *гионго* и *擬態語* *гитайго*, но для них не всегда можно найти адекватный эквивалент в русском, что усложняет их изучение. При этом их частое употребление в повседневной речи говорит о том, что, хотя они не пользуются тем уважением, какое имеют иероглифы, их нельзя оставлять без внимания, если изучающий японский язык хочет говорить на нём бегло (*ぺらぺら* *пэра-пэра*) и читать свободно (*すらすら* *сура-сура*).

Примеры *擬音語* *擬態語*

Звуки, производимые людьми	
ごほん <i>Гохон</i>	Звук кашля
わいわい <i>Вай-вай</i>	Говорить громко, кричать
Звуки, производимые животными	
モーモ <i>Мо:-мо:</i>	Мычание
Природные явления	
ヒューヒュー <i>Хю:-хю:</i>	Свист ветра
ごろごろ <i>Горо-горо</i>	Раскаты грома
Другие звуки	
りんりん <i>Рин-рин</i>	Звук велосипедного звонка
さくさく <i>Саку-саку</i>	Хрустящий звук, – например, снега
Характер движения	
ぐるぐる <i>Гуру-гуру</i>	Вращаться
ゆっくり <i>Юккури</i>	Медленно, неспеша
Состояния, характер предметов	
びしょ <i>Биссёри</i>	Промокший
ふわふわ <i>Фува-фува</i>	Мягкий, воздушный
Физические ощущения	
くたくた <i>Кута-кута</i>	Измотанный
むかむか <i>Мука-мука</i>	Тошнит
Эмоции	
いらいら <i>Ира-ира</i>	Раздражённый
くよくよ <i>Күё-күё</i>	Обеспокоенный [4, с. 23-46].

Литература

- 1.См. Мигдальская В.И. и др., Идиомы Пословицы Афоризмы. Учебно-методическое пособие. Одесса, 2012
- 2.См. Мигдальская В. И. и др., Гионго Гитайго. Учебно-методическое пособие. Одесса, 2012
- 3.См.現代ロシア語はなしことば辞典 日ソ、2000
- 4.См.三省堂 和露辞典, Большой японско-русский словарь серии Сансейдо (Консайз)

Xülasə

Müasir yapon dilində onomatopeya

Bu məqalədə yapon dilində onomatopeyaprosesinin yaranma və istifadəqaydalarını tədqiq edirik. Verilən məqalədə yapon dilindəki onomatopeyaprosesinin əsas kateqoriyaları, və o kateqoriyaların xüsusiyyətləri araşdırılıb və göstərilib.

Summary

Onomatopoeia in modern Japanese language

In this article we research the rules of using onomatopoeia in modern Japanese language. In the present article we researched and demonstrated the main categories and features of onomatopoeia in Japanese language.

*Rəyçi: Y.İbrahimov
ADU-nun Xarici dillər kafedrasının
08.02.2017-ci il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 10.02.2017

Gülbəniz Nurəliyeva
ADUİNGİLİS DİLİNİN BRİTANIYA VARIANTINDA [ɒ] FONEMİNİN
AMERİKAN VARIANTINDA TƏLƏFFÜZ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR*Açar sözlər: fonem, sait, geniş diftonqlar, monoftonq**Keywords: phoneme, vowel, wide diphthongs, monophthong**Ключевые слова: фонема, гласная, широкие дифтонги, монофтонг*

Fonem problemi ilə məşğul olan dilçilərin, demək olar ki, hamısı belə bir fikrə tərəfdardılar ki, heç də mücərrəd, bütün dünya dilləri üçün ümumi olan fonemlər yoxdur. Hər bir fonem müəyyən bir sistemin üzvüdür, həmin sistemin hal-qalarından biridir, hər bir fonem sistemi isə yalnız bu və ya digər dilə mənsubdur, yalnız onun sərhədi daxilində mövcuddur. Hər bir dildə fonem anlayışından danışarkən, bu və ya digər bir dilin fonem tərkibini və fonem sistemini müəyyənləşdirərkən, onun ümumi fonetik və morfoloji quruluşunu nəzərdə tutmaq lazımdır.

Dilin başqa sahələrində olduğu kimi, onun fonetik quruluşuna daxil olan faktlar, yəni fonemlər bir-biri ilə möhkəm əlaqədə olan ünsürlərdir. Hər hansı bir dilin fonetik sisteminin təhlili göstərir ki, fonemlər müəyyən sıralar təşkil edərək, qarşı-qarşıya qoyulur və beləliklə, müəyyən bir struktur əmələ gətirir. H.S.Trubetskoy yazırdı: “Bu strukturu başa düşmək üçün fonoloji qarşı-qarşıya qoyulmaların müxtəlif növlərini tətbiq etmək lazımdır” [7, s.75].

İngilis dilində, ümumiyyətlə, danışmaq səslərindən danışarkən onların iki qrupa bölünməsi qeyd olunur: sait və samit fonemlər. Sait fonemləri qısa saitlər, uzun saitlər və diftonqlar əhatə edir. İngilis dilində yeddi qısa, beş uzun və səkkiz diftonq olduğu göstərilir. Qısa saitlərə ɒ, ʊ, æ, e, ɪ, ʌ, ə, uzun saitlərə i:, ɑ:, u: ɜ:, ɔ:, diftonqlara isə eɪ, aɪ, ɔɪ, ɪə, eə, ʊə, aʊ, oʊ daxildir. İngilis dilinin amerikan variantında saitlər qeyri-gərgin, gərgin saitlər və geniş diftonqlar kimi təsvir olunur. Qeyri-gərgin saitlər, daha alçaq və az gərginliyə malik olurlar, heca sonunda gəlirlər. İngilis dilinin Amerikan variantında saitlərin uzunluğu fonoloji mühitlə şərtlənir, beləliklə Britaniya ingilis dilində olan uzun qısa fərqlilik bu variantda yoxdur.

Retrofleks saitlər /ɜ:/ və /ə/ Amerikan ingiliscəsində BBC ingilis dilindən fərqli olaraq həm vurğulu, həm də vurğusuz işlənə bilər.

İngilis dilinin Amerikan variantında sait sistemi belə xarakterizə olunur:

qeyri gərgin saitlər: ɪ, e, æ, ʌ, ʊ, ə.

gərgin saitlər: i:, ɑ:, ɔ:, ɜ:, u:, eɪ, oʊ.

geniş diftonqlar: aʊ, aɪ, ɔɪ.

retrofleks saitlər: (“r-coloured”) ə, ɜ: [2, s.253].

Qısa saitlər yalnız nisbi qısalığa malikdir. Mövqedən asılı olaraq onlar tamamilə müxtəlif uzunluğa malik olurlar [3, s.13]. Məsələn; /ɒ/ fonemi “pot”, “gone”, “cross” sözlərində. Bu fonem tam arxa sıra saiti deyil, dilin şaquli vəziyyətinə görə yarımçıq və ya demək olar ki, açıq saitdir. Dodaqlar azca dairəviləşir. Bu fonemin artikulasiyası zamanı dil geri çəkilmiş vəziyyətdə olur. Dil kütləsi

ağız boşluğunun aşağı hissəsində olur. Danışiq üzvləri gərgin, alt çənə aşağı enmiş olur. /ɒ/ fonemi qısa olub, uzun /ɔ:/ fonemindən fərqlənir[4,s. 63].

/ɒ/ fonemi sözün əvvəlində gəlir, lakin sözsənunda heç vaxt işlənmir.

/ɒ/ fonemi aşağıdakı hallarda müşahidə olunur.

a)/ɒ/ fonemindən əvvəl dodaq samitləri gələ bilər.

Məsələn: qoşadodaq- pot, box

dodaq-diş-fox, fog.

b)/ɒ/ fonemindən əvvəl dil, dilönü, apikal samitlər gələ bilər. Məsələn:

diş, dişarxası-thong

yuvaq-top, dog, sock

yuvaq-damaq-chop, job

yuvaqarxası, kakuminal-rob

dil, dilortası-yonder

dil, dilarxası-cot, got

c)/ɒ/ fonemindən əvvəl udlaq /glotal/ samit gələ bilər. Məsələn: hot.

/ɒ/ fonemindən sonra dodaq samitləri gələ bilər. Məsələn:

Qoşadodaq-hop, mob

dodaq-diş-off, of.

İngilis dilinin amerikan variantındakı /æ/ saiti, BBC /æ/-dən daha qapalı (closer) dır. Bu fonem BBC-də olan /æ/ səslı və /ɑ:/ səslı sözlərdə işlənir. Məsələn: pass, ask. İngilis dilinin amerikan variantında olan /ɑ:/ səsi BBC /ɑ:/ ilə keyfiyyətə oxşardılar. Bu fonem BBC ingiliscəsində olan çox sözlərdə qısa /ɒ/ saiti əvəz edir. Məsələn: hot, top, bother. “bother” “father” ilə qafiyələnir. Amerikan variantında olan /ɔ:/ keyfiyyət baxımından BBC /ɔ:/ dan daha açıqdır. Bu fonem BBC ingiliscəsində olan /ɔ:/ (cause, walk) və çox sözlərdə qısa /ɒ/ ilə əvəz olunur. Məsələn: “long”, “dog”. Bu fonem, həmçinin yuvaq samitlərindən sonra BBC ingiliscəsində /ju:/ kimi oxunur. Məsələn: “new”, “duty” və s.

“O” hərfinin ümumiyyətlə bir neçə tələffüzü vardır. İlkin iki forması monofonq kimi, ingilis dilinin Britaniya variantında təsvir olunan qısa /ɒ/ fonemi, Amerikan ingiliscəsində isə /ɑ:/, ɔ:/ kimi tələffüz olunan forması və diftonq forması, British English /əʊ/, Amerikan English /oʊ/. Monofonq kimi tələffüzündə “o”-dan sonra adətən qapalı hecəda samit gəlir, ya da digər saitin qarşısında qoşa samit gəlir. Məsələn;

British English American English

cod /kɒd/ /kɑ:d/

robbing /'rɒb.ɪŋ / /'rɑ:biŋ /

Diftonq formasında isə “o” dan sonra samit və ya sait gəlir. Məsələn:

code /kəʊd/ /koud/

robing /rəʊ.biŋ/ /'rou.biŋ/

Çox hallarda monofonq kimi bu səs aşağıdakı formada nəticələnir: Məsələn;

British English American English

gone /gɒn/ /gɑ:n/

copy /'kɒp.i/ /'kɑ:pi/

“Uzun” tələffüz adətən o sözlərdə baş verir ki, həmin sözlərdə saitdən sonra samit gəlir və ya sait olmur.

control /kən'trəul/ /-'troul/

Əgər o hərfindən sonra /r/ gələrsə, güclü tələffüz bəzi mümkünlüklərdən biri olur.

Məsələn: /ɒ-AE ɔ:r/, /ɔ:-AE ɔ:r/, /ʌ- AE ɜ:/, /ɜ:-AE ə:/

BE AE

forest /'fɔ:r.ɪst/ /'fɔ:r-/

foremost /'fɔ:.məʊst/ /'fɔ:r.məʊst/

borough /'bʌr.ə/ /'bɔ:-/

word /wɜ:d/ /wɜ:-d/

“o” hərfi ilə işlənən digər sait səslərə nəzər salmaq:

/ʌ/ colour /'kʌl.ə/ /-ə/

/u:/ move /mu:v/

/ʊ/ woman /'wʊm.ən/

/wʌ/ once /wʌnts/

/ɜ:-ɜ:/: colonel /'kɜ:nəl/ /'kɜ:-/

Zəif hecalarda o hərfi /ə/ səsi kimi tələffüz olunur;

Məsələn: observe /əb'zɜ:v/ AE /-'zɜ:v/

forget /fə'get/ /fə'-/

factory /'fækt.ɪr.i/, /-tri/

oa hərf birləşməsinin də iki əsas güclü tələffüzü vardır. /əu AE ou/ və /ɔ: AE ɑ:/

məsələn; road /rəʊd/ AE /roud/

broad /brɔ:d/ /brɑ:d/

Bu hərf birləşməsindən sonra yazıda “r” hərfi gələrsə, /ɔ: AE ɔ:r/ güclü tələffüz forması işlənir. Məsələn: board /bɔ:d/ /bɔ:rd/

soar /sɔ: / /sɔ:r/

oa diqrafı ilə birləşən digər sait səs /əʊə/, AE /ouə/

məsələn: coalescence /'kəʊəles.ənts/ AE /kouə-/

oa sait diqrafı zəif hecalarda /ə/ və Amerikan ingiliscəsində r-dan sonra gələndə /ə/ kimi oxunur. Məsələn: cupboard /'kʌb.əd/ AE /-ə:d/

/ɒ/ fonemindən sonra dil, dilönü, apikal samitlər gələ bilər. Məsələn:

diş, dişarası-**moth**

yuvaq-**hot, old, was.**

yuvaq-damaq-**wash**

dil, dilarxası-**lock, fog, wrong** [5, s.129-130].

/ɒ/foneminin qrafik ekvivalentləri haqqında isə aşağıdakıları qeyd etmək olar.

a). o hərfi olduqda: o **not** [nɒt]

b). a hərfi **what** /wɒt/

c). au hərf birləşməsi **because** [bi'kɒz]

Bu fonem aşağıdakı sözlərdə də müşahidə olunur.

Gloucester /'glɒstə/

Knowledge /'nɒlɪdʒ/

Yacht /jɒt/

Warwick /'wɔrɪk/

Washington /'wɒʃɪŋtən/ [5, s.109].

Amerikan ingiliscəsində BE /ɒ/ onun dodaqlanmayan variantı olan /ɑ/ ilə əvəz olunur.

Məsələn: box /baks/ /bɒks/

stop /stap/ /stɒp/

clock /klak/ /klɒk/

log, long, strong, sözlərində isə istisna hal kimi, İngilis dilinin amerikan variantında dodaqlanan variantı tələffüz olunur. /lɒg/, /lɒŋ/, /strɒŋ/ [6, s.45].

Ədəbiyyat

- 1.Axundov A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi, Bakı, Maarif, 1978.
- 2.Jones D. Cambridge English Pronouncing Dictionary Cambridge University, New 17 th edition, 2009.
- 3.Roach P. English Phonetics and Phonology Cambridge University Press, fourth edition, 2010.
- 4.Dickushina O.J. English phonetics, Москва, 1965.
- 5.Leontyeva S.F. A Theoretical course of English phonetics. Moscow, Zyssaja skola, 1980.
- 6.Vassilyev V.A. English phonetics. A theoretical Course. Moscow, 1970.
7. Трубецкой Ф.С. Основы фонологии, М., 1968.

Summary

On pronunciation peculiarities of British English variant of the phoneme [ɒ] in American English

This article deals with the pronunciation peculiarities of the British English variant of the phoneme [ɒ] in American English. An attempt is made to study the use of the phoneme [ɒ] in all contexts addressing different sources.

Резюме

Об особенностях произношения Британского варианта [ɒ] в Американском варианте

Статья посвящена особенностям произношения Британского варианта [ɒ] в Американском английском варианте. Сделана попытка анализа фонемы [ɒ] ссылаясь на различные источники в различных контекстах.

*Rəyçi: fil.f.d., dos.K.Alırzayeva
ADU-nun İngilis dilinin fonetikasi kafedrasının
31.01.2017-ci il tarixli iclasının
05 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 10.02.2017

Pərvanə Xanızadə
ADU

MƏHKƏMƏ DİSKURSUNDA SUAL CÜMLƏLƏRİNİN TƏTBİQİ VƏ ONLARIN TİPOLOGİYASI (FRANSA MƏHKƏMƏ SİSTEMİNİN MATERIALLARI ƏSASINDA)

Açar sözlər: məhkəmə diskursu, pragmatik keyfiyyət, prosodik sual cümləsi, parçalanmış sual cümləsi, dindirilmə

Keywords: court discourse, pragmatic qualities, prosodic interrogative questions, divided interrogative questions, interrogation

Ключевые слова: судебный дискурс, прагматические особенности, просодические вопросительные предложения, допрос

Məhkəmə diskursu mahiyyət etibarlı ilə dialoq, daha dəqiq desək dialoqlar məcmusudur ki, onun da başlıca formasını sorğu-sual, yəni dindirilmə təşkil edir. Tanınmış rus filosofu və Avropa mədəniyyəti və incəsənəti üzrə nəzəriyyəçi M.Baxtina görə diskursun bu növü nitq ünsiyyətinin klassik formasıdır. İştirakçılardan hər birinin dialoqundakı replikalar sual-cavab formasında olaraq spesifik sonluğa malik olur. Bu isə öz növbəsində danışan şəxsin mövqeyini əks etdirir. Məhz bunun sayəsində ona cavab hazırlanır və yenidən qarşı tərəfin mövqeyi bəlli olur. Hər bir fikir sanki digər fikirlər zəncirinin bir halqasını təşkil edir [1, s.87].

Məqalədə dövründə Fransada böyük əks-sədaya səbəb olan balaca Qreqorinin müəmmalı ölümünü və bu hadisə ilə bağlı araşdırmaları özündə əks etdirən, real hadisələrə əsaslanaraq çəkilməmiş “Vilmənin işi” adlı bədii filmdən nümunələr verilmişdir.

Məhkəmə dindirilməsi oradakı iştirakçıların nöqtəyi-nəzərlərində replikalar mübadiləsi ilə həyata keçən bir dialoqdur. Hakimlər replikalar atəşinə tutulmuş dindirilən şəxsin çıxışına heç bir müdaxilə etmədən dövlət ittihamçısının, vəkillərin və dindirilən şəxslərin dialoqlarına qulaq asıb onları beynində analiz edir və sanki şüurən onlarla danışır. Məhkəmə dinləmələri zamanı dialoqlar assimetrik münasibətdə olur. Sual verən şəxs şifahi ünsiyyət münasibətinə daxil olaraq aparıcı rol oynayır.

Suallar sübuta yetirmədə və faktları aşkarlamaqda yeganə və aparıcı rola malikdir. Bu zaman sualın forması ilk növbədə müəyyən təəssürat yaratmaqda və faktların ortaya çıxarılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dindirilmə prosesinin özü müəyyən informasiyanın sual-cavab formasında əldə edilməsinin bir növüdür. Əslində belə sorğu-sual atəşi əsl nitq tamaşasıdır ki, onun da əsas məqsədi auditoriyanı inandırmaqdır. Dövlət ittihamçısı lazımi məqsədə nail olmaq üçün semantik və pragmatik xarakterli suallardan istifadə etməli olur. Bu keyfiyyətlər isə nitq hadisəsini idarə edən diskursiv qayda kimi izah oluna bilər. Və məhz bu nitqin sayəsində məhkəmə mətni yaranmış olur. Suallar tək-cə taktiki mahiyyətə deyil, həm də strateji mahiyyətə malikdir ki, bunun da sayəsində hadisənin əsas mahiyyəti təyin olunur. Məhz suallar vasitəsi ilə məhkəmə prosesində iştirak edənlər öncə əldə olunan məlumatlara dəqiqləşmə gətirərək daha yeni məlumatlar əldə et-

miş olur. İlk növbədə hüquqşünas sualların düzgün seçilməsi və quruluşu ilə müəyyən informasiya təqdim edir və eyni zamanda da sualla müraciət etdiyi şəxsə psixo-lingvistik təsir edə bilmiş olur. Sualın forması hadisələrin açılmasında yeganə faktor olmasa da onun rolu böyükdür. Bu zaman müxtəlif tipli sualların qrammatik və praqmatik xarakterlərini analiz etmək lazımdır. Sualların praqmatik xüsusiyyətləri təkcə onların işlənmə kontekstindən asılı deyil. Sualların qrammatik tipləri həm də müxtəlif praqmatik xarakteristikaya malikdir ki, onların da mətnə yerləşməsi bütövlükdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təcrübə göstərir ki, suallardakı məcburiyyətin cavabın məzmunu ilə böyük əlaqəsi var. Hüquqşünas müəyyən tip qrammatik sualları düşünülmüş şəkildə seçməklə dəlillərin effektiv təqdim olunmasına nail olmuş olur.

İlk növbədə sual tiplərini məna baxımından bir-birinə bağlayan bəzi praqmatik keyfiyyətləri nəzərdən keçirək. Sual tiplərinin bəzi nitq xüsusiyyətləri mətndəki informasiya axını ilə əlaqəli ola bilər ki, bu da öz növbəsində məhkəmə diskursunu təşkil etmiş olur. Daha sonra isə sual tiplərinin mətn daxilində paylaşmasına baxmaq lazımdır. Belə ki, onların işlənmə tezlikləri məhkəmə situasiyalarının spesifik kontekstindən asılıdır.

Sual cümlələri *açıq* və *qapalı* olmaqla 2 əsas tipə bölünür[2].

Birinci tip, *yəni açıq sual cümlələrində* ünvanlanan şəxsdən sözü gedən hadisə və ya obyekt haqqında bir qədər müfəssəl məlumat vermək tələb olunur. Bu zaman fransız dilində ən çox istifadə olunan sual əvəzliliklərinə müraciət olunur. Məsələn, hadisənin nə zaman baş verməsini bilmək üçün “quand-nə zaman” sual əvəzliyindən, hadisənin harada baş verdiyini bilmək üçün “où-harada” sual əvəzliyindən və ya necə baş verməsini bilmək üçün “comment-necə” sual əvəzliyindən istifadə olunur. Belə suallar əsasən əlavə və tamamlayıcı məlumat əldə etmək üçün verilir. Məsələn, 1984-cü ildə bütün Fransanı sarsıdan bir cinayət işini özündə əks etdirən real hadisələr əsasında çəkilmiş “Vilmənin işi” (2-ci hissə) filmində müstəntiqin dirdirmə zamanı gənc qıza verdiyi suallardan bəzilərini nəzərdən keçirək.

L'inspecteur: La voiture est garée où?-Avtomobil harada dayandı? 5 :46

L'inspecteur: Comment s'était habillé cet enfant?-Həmin uşaq necə geyinmişdi ? 6:32

L'inspecteur : Il était comment Bernard?-Bernar necə idi ? 7 :49

İkinci tip, *yəni qapalı tip sual cümlələri* isə ünvanlanan şəxsdən ona verilən sualla razılıq, razılıqmadığını bildirmək məqsədi ilə verilir. Fransız dilində bu tip sual cümlələrinin konkret cavabları olur ki, bunları da « oui », « non » və ya « si » cavab formalarından biri təşkil edir. Məsələn :

L'inspecteur: Tu est sortie à quelle heure?-Sən saat neçədə çıxdın? 5 :26

La jeune fille : À cinq heures.-Saat beşdə. 5 :27

L'inspecteur : À 17h ?-Yəni, saat 17 :00-da, elədirmi? 5 :28

La jeune fille : Oui.-Bəli 5:30

L'inspecteur: Qu'est-ce que tu as fait quand tu es sortie?-Sən çıxanda nə etdin? 5:33

La jeune fille: Bernard m'a appelé.-Bernar mənə zəng etdi. 5:34

L'inspecteur: Bernard Languet ?-Bernar Lange? 5:36

La jeune fille : Oui. –Bəli.5 :37

L'inspecteur : Bernard Languet était au volant ?–Bernar Lange sükan arxasında idi? 5 :51

La jeune fille : Oui.-Bəli. 5 :52

L'inspecteur : Vous avez vu la rivière ?-Siz orada çay gördünüz? 7 :12

La jeune fille : Non.-Xeyr. 7 :13[3].

Yuxarıda söylənilən sual formalarından əlavə aralıq mövqeyində dayanan sual cümlələri də vardır ki, bunlar da öz növbəsində cavablandırma daha konkretliyə əsaslanırlar. Məsələn:

L'inspecteur : Il était blond, brun?-O, sarışın, yoxsa qarayanız idi ? 6 :47 [3].

Bu zaman belə bir sual qarşısında qalan şəxs seçim etməli olur. Bu isə öz növbəsində qarşı tərəfin cavabını məhdudlaşdırır. Fransız dilində, yəni “qui”, “que”, “quand”, “comment” və s.bu kimi sual əvəzliliklərindən birinin işləndiyi cümlə qarşı tərəfdən daha konkret və müfəssəl cavab almaq məqsədi ilə verilir. Bu da situasiyadan asılıdır. Belə ki məhkəmə zalında həmişə dindirilən şəxslər qarşısında qoyulan tələblərdən biri də onların konkret cavab vermələridir.

L'inspecteur : Combien de temps?-Nə qədər müddət çəkdi? 7 :23

La jeune fille: Pas très longtemps.-Çox çəkmədi. 7 :25 [3].

Prosodik sual cümlələri dedikdə bu zaman sualı ünvanlayan şəxs sanki öncədən məlumat verərək bildirmək istəyir ki, onun bu sualı qarşı tərəfin cavabında öz təsdiqini tapacaq. Belə tip sual cümlələri hüquqşünaslara qarşı tərəfdən istədikləri cavabı almaq imkanı verir. Sanki öncədən onlara bir işarə vermiş olurlar. Bu zaman cümlənin aldığı tonal vəziyyət, ritmik-melodik axın, temp, fasilə, vurğu və s. nəzərə alınmalıdır. Məsələn:

L'inspecteur: Bernard Languet était au volant? - Bernar Lange sükan arxasında idi? 5 :51

La jeune fille: Oui.-Bəli. 5 :52 [3].

Prosodik suallar deklarativ xarakterə malik cümlələr xüsusi vurğu altında, müəyyən intonasiya ilə verilən sual cümlələridir. Bu zaman sual verən şəxs məlumatın doğruluğuna inanır, belə ki bu inam onun verdiyi sualda öz əksini tapmış olur. Müsbət yönümlü prosodik sual cümləsində sual verən şəxs sanki onların təsdiqini «bəli» ifadəsi ilə tapacağını, məlumatın «bəli» ilə təsdiqlənəcəyini öncədən bilmiş olur. Və ya bunun əksi olan inkar xarakterli prosodik suallarda müraciət edən artıq cavabın «xeyr» sözü ilə nəticələnməsinə əmin olur.

Parçalanmış sual cümlə tipləri bir-birindən praqmatik məna diapazonuna görə fərqlənir. Onların praqmatik mənalari situasiyadan asılı olaraq dəyişə bilər. Yəni, parçalanmış sual cümlələrində prosodik sual cümlələrinin praqmatik keyfiyyəti mövcuddur. Məsələn, qarşıdurma xarakterli məhkəmə situasiyalarında yoxlama məqsədi ilə verilən parçalanmış sual cümləsi çox vaxt dindirilmə zamanı aqressiv vasitə rolunda çıxış edə bilər. Belə sual cümlələri məhkəmə prosesi zamanı ən az istifadə olunanlar sırasındadır. Dövlət ittihamçısı ilə müqayisədə vəkillər tərəfindən bu sual tipi bir qədər çox işlədilir. Belə sual cümlələri sanki cavaba dəvət xarakteri daşıyır. Bu sual tipinin özü də 3 alt sual tipinə bölünür ki, onlar da yoxlayıcı, təsdiqləyici və təkrarlanan tipli parçalanmış sual cümlələridir.

Bütün bu söylənilənlərdən bir daha aydın olur ki, məhkəmə prosesi zamanı və eləcə də dövlət ittihamçısı və müstəntiq tərəfindən aparılan dindirilmələrdə sualların düzgün seçilməsi və onların maharətlə qoyuluşu hadisələrin tez bir zamanda açılmasında, gizlin məqamların aşkarlanmasında böyük və önəmli rol oynayır.

Ədəbiyyat

1.М.М.Бахтин, Проблема речевых жанров: Собрание сочинений: В семи томах. М., 1996, С. 198.

2.kalinovsky-k.narod.ru>b/aleksandrof_ling.pdf

3.<https://www.youtube.com/watch?v=ftvqOi5rf88>

Summary

The usage of interrogative sentences in juridical discourse and their typology (On the basis of French juridical system)

Having analyzed the usage of questions in the court, we can see that the questions make up the basis of interrogation technique. Grammatik and pragmatic features of different types of questions influence the investigation of facts. Questions and answers form textual reality in the court.

Резюме

Употребление вопросительных предложений в судебном дискурсе и их типология (На основе материалов судебной системы Франции)

Проанализировав применения сторонами вопросов в суде, можно сделать такой вывод, что вопросы составляют основу техники допроса. Грамматические и прагматические свойства разных типов вопросов оказывают влияние на представление и исследование фактов. Вопросы и ответы на них формируют текстовую реальность в суде.

*Rəyçi: fil.f.d. Y.Orucova
ADU-nun Xarici dillər kafedrasının
08.02.2017-ci il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 08.02.2017

Vüsalə Əliyeva
ADU

FRANSIZ DİLİNDƏ ATALAR SÖZÜ ƏSASINDA YARANAN FRAZELOGİZMLƏR VƏ ONLARIN STRUKTUR-QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: frazeologizmlər, atalar sözləri, semantik vəhdət, struktur, qrammatik xüsusiyyət

Keywords: phrasal words, proverbs, semantic unity, structure, grammatical features

Ключевые слова: фразеологизмы, пословицы, семантическая единица, структура, грамматическая особенность

Tədqim olunan məqalədə tədqiqat obyektini kimi müasir fransız dilində geniş yayılmış və özünəməxsus yer tutan atalar sözləri seçilmişdir. Dilin işarəvilik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, kommunikativlik xüsusiyyətlərinin də mühüm yer tutduğu müasir dövrümüzdə frazeologiyanın bir qolu olan atalar sözlərinin əhəmiyyəti çox böyükdür. Tədqiqatımızın əsas obyektini də bəşəri təmayülləri özündə cəmləşdirən və dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində önəmli rol malik, folklor janrlarından biri sayılan atalar sözləridir.

Roman-german dillərində atalar sözlərinin struktur semantik və eləcə də qrammatik quruluşunun tədqiqinə daha çox XX əsrdə başlanılmışdır. Xüsusilə bu sahənin tədqiqində E.A.Arsentyeva, Z.Z.Qatiatullina və T.N.Fedulenkova kimi dilçi alimlərin rolu danılmazdır. Tədqiqatımızın məqsədi çoxplandır. Belə ki biz burada müasir fransız dilində işlənən atalar sözlərini həm struktur, həm də qrammatik baxımdan araşdırmış olacağıq. İşin digər önəmli bir tərəfi isə tədqiqata cəlb etdiyimiz atalar sözlərinin struktur-qrammatik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməklə yanaşı, həm də onları təhlil etmək və Azərbaycan dilində qarşılığını, yəni ekvivalentini tapmaqdır [4].

Əsrlərin sınağından çıxmış, xalq hikmətinin daşıyıcısı olan atalar sözləri obrazlı, dərin mənaya malik, tutarlı nitqin timsalıdır. Atalar sözləri xalqın zəngin həyat təcrübəsi əsasında gəldiyi qənaətləri, dəfələrlə sınaqdan keçirilmiş həqiqətləri əks etdirən yığcam və dərin mənalı sözlərdir. Atalar sözləri məsəllərə oxşasa da, onlar ayrı-ayrı janrlardır. Atalar sözlərində fikir bitkin və tam olur. Onlar müstəqil işlənir və aydın bir fikri ifadə edir. Yəni onlar bir fikri tamamlayır və struktur cəhətdən müxtəlif növlü cümlə kimi formalaşırlar. Məsəllərdə isə fikir natamam olur, izaha ehtiyac duyulur. Atalar sözü nə məzmununa, nə də funksiyasına görə frazeologizmlərin təbiətinə uğun gəlmir. Atalar sözü frazeoloji vahidlər sistemində xüsusi lay təşkil edib, bitmiş fikir ifadə edən cümlə şəkilli ifadələrdir. Bunlar keçmiş nəsillərin çoxcəhətli fəaliyyətində əldə etdiklərini yeni nəsllə vermək üçün işlədilir [1, s.134].

Atalar sözləri bütün dünya xalqlarının, o cümlədən fransız xalqının ədəbiyyatında mühüm rol oynayır. Azərbaycan dilində olduğu kimi, fransız dilində də frazeologizmlərin bir qismi atalar sözündən əmələ gəlmişdir. Atalar sözləri insan-

ların müxtəlif şərait, vəziyyət, çoxcəhətli əlaqə və münasibətləri ilə bağlı olaraq onların həyat təcrübəsinin yığcam, bir sıra hallarda lakonik, obrazlı ifadəsi kimi özünü göstərir. Onların yaranması və yayılmasının əsas səbəbi geniş xalq kütləsinin ünsiyyət prosesində onlardan istifadə etmələridir. Onlar fikrin tərkib hissəsi kimi işlədilir və dilin frazeologiyasının zənginləşməsi mənbələrindən biri kimi çıxış edir, insanın təfəkkür tərzini, həyat hadisələrinə münasibətini göstərir. Atalar sözləri dilə hazır şəkildə gəlir, sərbəst nominativ mənalı leksik vahidlərin müxtəlif üsulla birləşməsindən yaranmış məcazi mənalı birləşmələrə çevrilir və semantik vəhdət yaradaraq leksik və sintaktik bütövlüyə malik olur. Xalqın zəngin həyat təcrübəsi, davamlı müşahidəsi, düşüncəsi özünün ən bitkin ifadəsini atalar sözlərində tapır. Atalar sözləri onları yaradan xalqın ən gözəl insani keyfiyyətlərini özündə əks etdirən incilərdir. Bu inciləri toplamaqla bitmir, onların sonu-nəhayəti yoxdur, çünki hər bir xalq onları əsrlər boyu yaratmış və yaşatmışdır. Atalar sözü ilə frazeoloji vahidin fərqi ondadır ki, atalar sözü bir mülahizəni, frazeoloji birləşmə isə bir məvhumu, anlayışı ifadə edir. Alim və folklorşünas Q.L.Permyaqkov yazır ki, frazeoloji vahidin məntiqi mətni olmadığı halda, atalar sözünün məntiqi mətni var [1, s.127]. Atalar sözləri ilə zərbi məsəllər arasındakı fərqi göstərmək üçün filoloq və folklorşünas V.P.Anikin yazır ki, xalq bunların fərqi də atalar sözləri ilə belə əks etdirmişdir: zərbi məsəllər-gül, atalar sözləri isə giləmeyvədir. Və bu, sonu görünməyən bir dəryadır. Zərbi-məsəllər atalar sözlərindən fərqli olaraq danışanın hislərinin emosional-ekspressiv çalarını özündə əks etdirmiş olur [3].

Atalar sözlərinin hamısı struktur və funksiyaca eyni deyildir. Bu baxımdan onlar iki qrupa bölünür:

- kommunikativ funksiyalı atalar sözləri
- nominativ funksiyalı atalar sözləri [1, s.128].

Fransız dilində olan xeyli sayda atalar sözlərinin Azərbaycan dilində ekvivalenti vardır. Sintaktik planda atalar sözləri aşağıdakı tiplərə görə təsnif olunurlar:

1.Sadə cümlə strukturuna malik atalar sözləri. Məsələn, “le renard mourra dans sa peau”-« qozbeli qəbir düzəldər ».

2.Mürəkkəb cümlə strukturuna malik atalar sözləri. Məsələn: « le bossu ne voit pas sa bosse mais il voit celle de son confrère »-« öz gözündə tiri görmür, başqasında çör-cöp axtarır ». Bunların arasında heç bir bağlayıcıdan istifadə edilməyən, mürəkkəb cümlə strukturuna malik atalar sözləri də yer almışdır. Məsələn: “les chiens aboient, la caravane passé”-“it hürər, karvan keçər”.

Həmçinin bağlayıcıların köməyi ilə düzələn tabeli mürəkkəb cümlə strukturlu atalar sözləri də vardır. Məsələn: “qui trop embrasse mal étirent”-“çox istəyən azdan da olar”.

Eyni zamanda bağlayıcılarızsız işlənən tabeli mürəkkəb cümlə strukturlu atalar sözləri də mövcuddur. Məsələn: “**Tout passé, tout casse, tout lasse**” –“Heç nə əbədi deyil”.

3.Özündə natamam cümlə tipini əks etdirən atalar sözləri. Bunlara elliptik quruluşlu atalar sözləri də deyirlər. Belə atalar sözlərinin adətən xəbəri olmur. Bu tip atalar sözləri də nəqli və əmr cümlələr tipini özündə əks etdirmiş olur. Məsələn, nəqli cümlə şəklində olan atalar sözləri:

Il n'est jamais feu sans fumée-od olmayan yerdən tüstü çıxmaz.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, fransız dilindəki atalar sözlərinin çoxu İndicatif formasındadır. Və əksər atalar sözləri də indiki zamanda işlənmişdir. İkinci yerdə isə feli daha çox İmparfait zamanında olan atalar sözləri dayanır.

«Dis-moi qui tu hantes, je te dirai qui tu es »-« Dostunu göstər deyim sən kimsən».

Əmr cümləli atalar sözləri :

Ne remets pas au lendemain ce que tu peux faire aujourd'hui.-Bu günün işin sabaha qoyma.

Müasir fransız dilində sual tipli atalar sözləri kommunikativ xarakterli atalar sözlərinə xarakterik deyil. Amma demək olmaz ki, bu tip atalar sözləri qəti şəkildə mövcud deyil. Məsələn :

«Sur quelle herbe avez-vous marché ?»-« Bu gün hansı ayağı üstə yerindən qalxmısan ?»

Yuxarıda sadalanan nümunələrdən belə qənaətə gəlmək olar ki, fransız dilinin atalar sözlərini qrammatik baxımdan təsnif edərkən bu dilə məxsus bir sıra özəlliklər meydana çıxır ki bunlar da atalar sözlərindəki söz sırası, isimlərin hər hansı bir determinativlərlə işlənməsi, artiklin olmasıdır ki, bu da onu qrammatik quruluş baxımından digər dillərdən fərqləndirir. Bu zaman isə artiklin rolu danılmazdır. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, fransız dilinin atalar sözlərində müəyyən artikl qeyri-müəyyən artiklə nisbətə daha çox işləkdir. Məsələn :

«La parole est d'argent, le silence est d'or ».-« Susmaq qızıldırsa danışmaq gümüşdür».

Yuxarıda qeyd olunanlardan bir daha aydın olur ki, kommunikativ xarakterli atalar sözləri həm müstəqil cümlə, həm də mürəkkəb cümlənin bir tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Onlar leksik tərkiblərinə və qrammatik quruluşlarına görə son dərəcə sabit birləşmələr sayılırlar. Atalar sözlərində kökləri tarixin qədim dövrlərindəkə gedən dərin məna, xalq müdrüklüyü mövcuddur.

Ədəbiyyat

1.Ə.Наси́ева “İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologiyanın əsasları”, “Nurlan”, Bakı-2008.

2.Фразеологический словарь русского языка: Свыше 4 000 словарных статей / Л.А.Войнова, В.П. Жуков, А.И. Молотков, А.И. Федоров; Под ред. А.И. Молоткова. – 4-е изд, стереотип. – М. : Рус. яз., 1986. – 543 с.

3.<http://moluch.ru/archive/57/7813/>

4.<http://cyberleninka.ru/article/n/strukturno-semanticheskaya-spetsifika-frantsuzskih-paremiologicheskikh-edinits>

Summary

Phrasal units established on the basic of French proverbs and their structural grammatical features

Investigated analysis shows that grammatical characteristics of some proverbs in French are characterized by analytical construction. Some proverbs are used in the present and future tenses form in affirmative, conditional and imperative forms. Proverbs can be in the simple and complex forms.

Proverbs contain the reflection of characters and attitudes of people and their impact on the world around them.

Резюме

Фразеологизмы, созданные на основе пословиц французского языка и их структурно-грамматические особенности

Проделанный анализ показал, что большинство грамматических особенностей французских пословиц объясняется аналитическим строем французского языка. Большинство пословиц и поговорок употребляется в изъявительном наклонении в настоящем или будущем времени; в условном и повелительном наклонении. Пословицы выступают в роли простого или сложного предложения. В пословицах дается оценка окружающей действительности, характеристика людей и их взаимоотношений.

*Rəyçi: fil.f.d. Y.Orucova
ADU-nun Xarici dillər kafedrasının
08.02.2017-ci il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 08.02.2017

Aysel Şabanova
BSU, doktorant

TƏRKİBİNDƏ "AĞ" VƏ "QARA" RƏNG ADLARI OLAN FRAZEOLÖGİZMLƏRİN İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MÜQAYİSƏSİ

Açar sözlər: frazeologizm, rəng, məna, etimologiya, ağ, qara

Keywords: phraseological unit, colour, meaning, etymology, white, black

Ключевые слова: фразеологизм, цвет, значение, этимология, белый, чёрный

Dillərin müqayisəli şəkildə tədqiqi, onlar arasında fərqli və oxşar xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi müasir dilçiliyin aktual məsələlərindən biridir. Bu nöqtəyi-nəzərdən müqayisə olunan dillərdə frazeologiya sahəsinin tədqiqi xüsusi maraq kəsb edir. Frazeologiya hər hansı bir dildəki sabit söz birləşmələrini öyrənən dilçilik terminidir. Sabit söz birləşmələri, yəni frazeologizmlər təfəkkür və dil əlaqəsinin mürəkkəb münasibətindən formalaşmış inkişaf edən vahidlərdir. Bu vahidlər dil daşıyıcısı olan xalqın milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini, həyat tərzini və s. özündə əks etdirir. Frazeologizmlər milli xarakter daşıyır, bu da o deməkdir ki, bu birləşmələr xalqın həyat tərzini, adət-ənənələrinin izləri, sosial həyatını, onun obrazlı təfəkkürünün, milli ruhunun, ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrinin sinkretik formasını özündə əks etdirir [3, s.9]. Bu və ya digər xalqın milli xüsusiyyətlərinin araşdırılmasında dildə işlənən rənglərin də böyük payı vardır.

Rənglərin insan həyatında özünəməxsus yeri vardır. Bir çox hallarda rənglər insanın əhval-ruhiyyəsinə, davranışına, emosiyalarına təsir edir. Rəng konsepti bütün xalqlarda mövcuddur və bu rənglər xalqın sosial-mədəni həyatı ilə sıx bağlıdır. Məhz bu səbəbdən bu və ya digər rəng müxtəlif dillərdə fərqli işlənmə tezliyinə malikdir. Hələ qədim zamanlardan hər bir xalqın daha çox işlətdiyi, özünəməxsus, çox sevdiyi rənglər olmuşdur. Bu rənglər həmin xalqın xarakterini, sosial həyatını, təbiətini, temperamentini özündə əks etdirirdi. İngilis dilçiləri B.Berlin və P.Key müxtəlif dil ailələrinə məxsus olan 20 dil üzərində təcrübə apararaq müəyyənləşdirmişlər ki, bu və ya digər dildə olan rəng adlarının sayı və işlənmə tezliyi həmin dil daşıyıcılarının yaşadıkları ölkənin iqtisadi və mədəni inkişafından, eləcə də digər ekstralingvistik amillərdən asılır [6, s.24] Deməli, müqayisə olunan dillərdə rəng adları ilə formalaşan bəzi frazeologizmlər eyni məna ifadə etsə də, bəziləri tamamilə fərqli semantika kəsb edə bilirlər.

Müqayisə olunan dillərin frazeologiyasında xeyli sayda rəng adları ilə formalaşan frazeologizmlərə rast gəlmək mümkündür. Bu cür frazeologizmlər həmin xalqın milli təfəkkürünü əks etdirir. Milli təfəkkür - ana dilinin kateqoriya və formaları çərçivəsində xalqın milli xarakterli intellektual, mənəvi və iradi keyfiyyətlərini, eləcə də onların təzahür formalarını özündə birləşdirən dünyagörüşüdür [5, s.52]. ÇLeksik2vsəviyyədəccxalqıncmilli-mənəvi xüsusiyyətlərinin, milli təfəkkürünün tədqiqi müqayisə olunan dillərdə rəng adları ilə formalaşan frazeologizmlərin araşdırılmasını zəruri edir.

İngilis və Azərbaycan dillərində tərkibində "ağ" və "qara" rənglər olan frazeologizmlərin müqayisəli şəkildə tədqiqi nəinki, bu dillərin leksik strukturu, həm də bu xalqların sosial-mədəni həyatı və milli təfəkkürü arasında fərqli və oxşar xüsusiyyətləri müəyyənləşdirməyə imkan verir.

"Ağ" və "qara" rəngləri bütün rənglərin idarəediciləri adlandırmaq olar. Çünki bu rənglər yalnız rəng yox, həyat fəlsəfəsi kimi də qəbul olunur. "Ağ" ən açıq, "qara" isə ən tünd rəngdir.

Bildiyimiz kimi, bir çox ölkələrdə ağ rəng paklığın, saflığın, təmizliyin, günahsızlığın rəmzi hesab edilir. Azərbaycan və ingilis dillərində də bu fikri təsdiq edən çoxlu sayda frazeologizmlər vardır. Məsələn:

White hands - günahsız insan; lily-white reputation - təmiz ad; white knight - xilaskar; white hope - gələcəyi parlaq olan; üzü ağ olmaq - to come up someone's expectations; ağ günə çıxmaq - to reach happy days.

Lakin müqayisə olunan dillərin hər ikisində ağ rəng nisbətən neqativ mənada da işlənə bilər. Bu zaman ağ rəng solğunluq, rəngsizlik, qorxaqlıq, xəstəlik və s. mənalar ifadə edə bilər. Azərbaycan dilinə nisbətən ingilis dilində belə frazeologizmlər daha çoxdur. Məsələn:

To go white - rəngi ağarmaq; as white as ghost - ruh kimi ağ olmaq; to show white flag - təslim olmaq; white plague - vərəm; white night - yuxusuz gecə hite night - yuxusuz gecə; to bleed white - son qəpiyinə kimi almaq; ağ ciyər olmaq - to be a chicken heart; ağ eləmək - to go too far, to overstep limits.

Müqayisə olunan dillərdə qara rəng əsasən, qaranlığın, zülmətin, yalnızlığın rəmzi hesab olunur. Heç də təsadüfi deyil ki, insanlar matəm günlərində, dəfn mərasimlərində qara rəngli libaslar geyinir, tamaşalarda, filmlərdə şər qüvvələr, şeytanlar qara rəngli geyimdə olur. "Kitabi Dədə Qorqud" dastanında da kafirlər "qara donlu" adlandırılır. Bundan əlavə qara rəngin tünd, çirkli, ümitsiz, qəmgin, gizlilik kimi mənaları da vardır. Məsələn:

Black sheep - üz qarası; black coffee - südsüz, tünd kofe; black out - gözü qaralmaq, huşunu itirmək; black mood - kefsiz, əsəbi; black market - qara bazar; A black leg - firıldaqçı; black dog - cansıxıcı, darıxdırıcı adam; black money - qanunsuz pul; qara yaxmaq - to blast someone's reputation; qara siyahıda olmaq - to be on the black list; qara günə qalmaq - to fall descend.

Lakin, qara rəng bütün hallarda neqativ mənə ifadə etmir:

In the black - maddi cəhətdən yaxşı vəziyyətdə olmaq; black tie event - rəsmi tədbir; gözünün ağı, qarası olmaq - to have the only (one) baby; qara gözlərinə bağışlamaq - to forgive for someone's sweet sake.

Bununla belə, Azərbaycan dilində qara rəng ilə formalaşan frazeoloji birləşmələr ingilis dili ilə nisbətdə daha çox matəm, ölüm mənəsi ifadə edir. Dilimizdə işlənən "qara bayram" birləşməsi bir şəxsin ölümündən sonra gələn ilk Növrüz bayramı deməkdir. Bu bayram həmin şəxsin ailəsi tərəfindən yas mərasimi kimi qeyd edilir. Eyni ifadə "black holiday" ingilis frazeologiyasında yalnız qara dərililərin qeyd etdiyi bayram mənəsini ifadə edir. Xalqımız 1990-cı il 20 Yanvar faciəsini "Qara Yanvar" yaxud "Qara Şənbə" (faciə Şənbə günü baş verdiyi üçün) adlandırır. Burada qara faciəni, matəmi ifadə edir. İngilis dilində işlənən "Black Friday" (Qara cümə- Şükran günündən sonrakı ilk cümə günü

bütün mağazalar böyük endirimlər edir.) ifadəsindəki qara rəng gəlir, əldə etmək, maddi vəziyyəti yaxşı olmaq mənasında işlənir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, frazeoloji birləşmələr hər bir xalqın özünə-məxsus milli-mədəni xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Məsələn, Azərbaycan dilində qara gözlərinə bağıqlamaq frazeologizmi azərbaycanlıların xarici görünüşlərinin əsasən qara saçlı, qara gözlü olmasının göstəricisidir. Bu birləşmə ingilis, alman, rus və s. sarişin xarici görünüşə sahib olan xalqlar üçün tamamilə yaddır. Bundan əlavə, frazeoloji birləşmələr xalqın tarixi və keçmiş yaşayış tərzini və adətləri haqqında da məlumat verir. Lakin, bəzən frazeologizmin ifadə etdiyi mənanı anlamaq üçün onun etimologiyasına nəzər salmaq lazımdır. Aşağıda həmin frazeoloji birləşmələrin bəzilərinin etimologiyası haqqında məlumat verilir. İngilis dilində tərkibində ağ rəng olan bəzi frazeoloji birləşmələr irqi ayrı-seçkilik nəticəsində formalaşmışdır. Məsələn:

White-collars - əsasən zehni əməklə məşğul olanlar, ofis işçiləri

Bu frazeoloji birləşmənin etimologiyasına nəzər saldıqda, onun irqi-ayrı seçkilik nəticəsində yarandığını görürük. Belə ki, IX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Britaniya və onun müstəmləkələrində ağır fiziki işlərlə əsasən qara dərililərsənələr məşğul olurdu. Ağ dərilililər isə daha çox zehni fəaliyyətlə məşğul olurdu. Hazırda bu ayrı seçkilik aradan qaldırılıb və bu frazeologizm yalnız ağ dərililərə deyil, bütün ofis işçilərinə aid edilir.

To mark with a white stone - hər hansı bir günü əlamətdar hadisə, bayram kimi qeyd etmək. Bu frazeologizm qədim Roma imperiyası dövrünə aiddir. Belə ki, Romada səyahətçilər kiminsə evində qonaq qalarkən onlara ev yiyəsi tərəfindən üstündə adları qeyd edilən ağ daş verilir. Qonaq da bu daşı iki yerə bölüb, bir hissəsini özündə saxlayır, digərini isə ev yiyəsinə qaytarardı. Sonra nə vaxtsa qonaq öz adı yazılan daşı görəndə, bu dəfə o, ev yiyəsini öz evində qonaq edər. Roma imperiyasında qonaq qəbul etmək bayram kimi əlamətdar hadisə hesab edilirdi.

Put on black cap - Hökm oxumaq. Orta əsrlərdə hakim məhkəməyə qara papaqla gəlməsi, məhkuma ölüm hökmü verəcəyinin işarəsi idi.

Qara qəpik - IX əsrə qədər Azərbaycan pullar qızıl, gümüş və misdən hazırlanırdı. Mis pullar dəyərində görə daha aşağı idi və tez qaralırdı. İndiki zamanda az məbləğdə olsa pulun olmamasını ifadə etmək üçün qara qəpiyim qalmıyıb birləşməsini işlədirlər.

Gördüyümüz kimi rəng adları ilə formalaşan frazeologizmlər dildə hazır şəkildə mövcud olan, xalqın milli xüsusiyyətlərini, düşüncələrini, mədəniyyət və tarixini təcəssüm etdirən leksik qruplardır. Rəng adları ilə formalaşan frazeologizmlərin müqayisəli şəkildə tədqiqi nəinki, ingilis və Azərbaycan dillərinin frazeologiyasındakı, eləcə də iki xalqın mədəniyyəti, sosial həyatı və milli təfəkküründəki fərqli və oxşar xüsusiyyətləri müəyyən etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov.H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 176 s.
2. Əhmədov.B.A. Etimologiya Lüğəti (Araşdırmalar və Mülahizələr). Bakı: Altun Kitab, 2015, 285 s.
3. Vəliyeva.N.Ç. Azərbaycanca-İngiliscə-Rusca Frazeoloji lüğət. Bakı: Bakı, 2006, 863 s.
4. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. Москва: Высшая школа, 1996, 381 с;
5. Маслова В.А. Лингвокультурология. Москва: Академия, 2001, 183 с.
6. Berlin.B and Kay.P. Basic Color Terms: Their Universality and Evolution. Los Angeles: University of California Press, 1969, 178 p.
7. Oxford Idioms Dictionary for learners of English. London: Oxford University Press, 2006, 469 p.

Summary

Comparison of phraseological units with colour components "white" and "black" in English and Azerbaijani languages

The article deals with phraseological units denoting white and black colours in Azerbaijani and English. The author on the basis of examples, shows differences and similarities between them. This article states the linguo-cultural peculiarities and etymology of phraseological units with colour items in Azerbaijani and English.

Резюме

Сравнение фразеологизмов с цветовым компонентом "белый" и "чёрный" на английском и азербайджанском языках

Эта статья посвящается фразеологизмам с цветовым компонентом на английском и Азербайджанском языках. Связи с этим, автор приводит ряд примеров, в которых отображаются отличие и сходство этих фразеологизмов. В статье в основном говорится о лингвокультуральных особенностях и этимологии фразеологизмов с цветовым компонентом на английском и азербайджанском языках.

*Rəyçi: fil.f.d. Ş.Əhmədova
BSU-nun Ümumi və rus dilçiliyi kafedrasının
08.12.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 08.02.2017

Nərmin Quliyeva
ADU, dissertant

«BRITISH» VƏ «ENGLISH» KONSEPTLƏRİNİN ƏSAS MAHIYYƏTİ VƏ REPREZENTASIYA VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: britaniyalı, ingilis, konsept, linqvokulturoloji, representasiya

Keywords: british, English, concept, lingvocultural, representation

Ключевые слова: британский, английский, концепция, лингвокультурное, репрезентация

Britaniya mədəni dəyərlər sistemində «Britishness» konsepti əsas elementlərdən biridir.

Məlum olduğu kimi, Britaniya linqvokulturoloji solumu konseptin əsas mədəni spesifik dəyərlərini referensial və tənzimləyici əlamətləri sferasının müəyyənləşdirilməsi baxımında representasiya edən assosiativ əlamətlərin təqdiminin mürəkkəb mənzərəsi ilə səciyyəyənlir. Bununla bağlı, fikrimizcə, ən vacib mahiyyətlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədar və bir sıra hallarda identikləşdirilən «Britishness» və «British identity» konseptləridir. Müxtəlif mənbələrin verilənlərinə görə, Britaniya mentalitetinin ən tipik xarakteristikalarına fərdiyyətçilik, eqosentrizm, özünəməxsusluq, snobizm, az sözlülük, təcridçiliyə meyl daxildir [16; 5]. Bunu da qeyd edək ki, bu halda «British» və «English» kimi vahidlər bir sıra əsərlərdə sinonimlər kimi nəzərdən keçirilir. Bununla belə, biz burada onlar arasındakı fərqləri yalnız işlədilmə sahəsinə görə deyil, həm də onların məzmun sahələrinin representativliyi plandında nəzərdən keçirməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Britaniyalıların təcrid olunmuş mövcudluğa meyli daha çox onların adada (yaşama) vəziyyətinin spesifikliyi ilə izah olunur [14; 16], bu da onların paremiologiyası və frazeologiyasının xüsusiyyətlərində əks olunmuşdur. Məsələn, «Good fences make good neighbors», «An Englishman's house is his castle», «An Englishman's home is his castle», «to be home and dry» (to have succeeded in doing something, or to have done the most difficult part of it so that you can finish it easily without any problems), «home from home» (a place where you feel as comfortable as you do in your own home) (Longman Idioms Dictionary). «Foreign» sözü ingilislərin çoxu üçün, adətən, neqativ konnotasiyalıdır.

Britaniya özəlliyini bildirmək üçün bir çox hallarda «different» vahidindən istifadə edilir. Məsələn, «All this does not make them better or worse than other Europeans, but, as so many foreign observers have testified, it does make them different». (J.B. Priestley);

T.A.Kamova bununla bağlı qeyd edir: «Britishness is not simply about something called the national character', but has to be seen as a nexus of values, beliefs and attitudes which are offered as unique to Britain and to those who identify as, or wish to identify as, British. In other words Britishness is a state of mind: a belief in a national identity which is part and parcel of one's sense of self' [13, s.114]. Eyni zamanda britaniyalılar və amerikalıların özünüidentifikasiyasının

müqayisəli təhlili göstərir ki, ABŞ sakinləri ilə müqayisədə britaniyalılar sosial rənglərə və fərqlərə daha çox diqqət yetirirlər: «Americans are more used to generalization while identifying themselves, as far as British are concerned they tend to have very detailed images, which would stand for different social groups and classes, depending on age and sex» [13, s.133].

Qeyd olunan xarakteristikalarla yanaşı britaniyalı mentaliteti üçün ən mühüm olanı «freedom» məzmunlu elementdir. Tədqiqatçılar bu məqama dəfələrlə diqqət yetirmişlər. T.A.Kamova « On British/American Cultural Studies » əsərində britaniyalıları belə səciyyələndirir: «Three men in a Boat to Say Nothing of the Dog», “the birthright of every Englishman” and they would struggle fiercely if danger of losing it would occur, this evident, for example, in speeches of Winston S.Churchill: «Victory, victory at all costs, victory in spite of all terror, victory, however long and hard the road may be; for without victory, there is no survival» [13, s.116].

V.V.Oşşepkova amerikalıların britaniyalılar haqqında spesifik təsəvvürləri faktını qeyd edərək bildirir ki, Amerika sosisumunda britaniyalılar haqqında stereotip xarakteristikalar nəzakətlik, ədəblilik, etik normaları bilmə, özünü cəmiyyət içərisində apara bilmə, köhnə adət-ənənələrə riayət etməkdir. Amma tədqiqatçı bunu da qeyd edir ki, «amerikalılar ingilislərin davranışlarına heyran olsalar da, öz ölkələrində bu qədər mərasimlərin olmasını istəmirlər» və bunu da dərk edirlər ki, «Britaniyanı hamının özlərini qəribə də olsa, amma xoşagələn apardığı ölkə kimi qavranılması əslində gerçəklikdən çox uzaqdır və bu ölkədə olmuş adamlar oradan yalnız müsbət deyil, həm də mənfi təəssüratlarla qayıdırlar» [15, s.295- 296].

Öz tədqiqat əsərində C.B.Pristlinin «The English» kitabına müraciət edən M.M.Filippova bu göstərilən müddəalara bir sıra misallar gətirir: «Hazlitt tells us somewhere about a Frenchwoman who married an Englishman, probably about the middle of the eighteenth century, and when her French friends complained about his long silences she said solemnly: ‘He is thinking about Lock and Newton’. Fifty to one he wasn’t, and we can lay the same heavy odds against the nearest silent Englishman being deeply engaged comparing the ‘Big Bang’ and the ‘Steady State’ theories of the universe. But we could be wrong - and he might even be working out an entirely new theory» [16].

Bunu da qeyd edək ki, şəxsi müstəqillik hissi, özünün şəxs məkanına malik olma hüququnun dərk, Azərbaycan dilinə tərcüməyə çətin gələnlər «» sözü britaniyalıların vacib xarakteristikası qismində çıxış edirlər. Bu spesifik xarakteristika britaniya cəmiyyətində fərdiyətçilik konsepsiyası ilə sıx qovuşur.

R.Y.Boqaçovun fikrincə, ingilisdilli xalqların milli şüuru üçün «şəxsi həyat, privatlq (privacy) və azadlıq (freedom) bir-biri vasitəsilə müəyyənləşdirilir və vahid tamlıq təşkil edir» [10, s.15].

Dil ifadəsi spesifikliyi baxımından dəfələrlə tədqiq olunmuş «privacy» konsepti [11; 12; 14] indi də tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməkdədir. Aşağıdakı kontekstdə o, «home» və «individual freedom» kimi konseptlərlə sıx bağlıdır: «The privacy rules, for example, are so obvious that you could spot them from a helicopter, without even setting foot in the country. However about any English town for a few minutes, and you will see that the residential areas consist almost

entirely of rows and rows of small boxes, each with its own tiny patch of green. In some parts of the country the boxes will be of greyish colour, in others, a sort of reddish-brown. In more affluent areas, the boxes will be spaced further apart, and the patches of green attached to them will be larger. But the principle will be clear: the English all want to live in their own private little box with their own private little bit" [17].

Söyləmin müəllifi leksik parallelizm priyomuna müraciət edərək, real dünyada təcrid olunmuş müxtəlif xüsusiyyətli obyektləri (boxes, patches) sadalayır. Bu obyektləri birləşdirən insanı əhatə edən gerçəklikdəki əsas funksiyalarıdır – tərkibində təkrarlanan əsas «private» vahidi olan «to live in their own private little box with their own private little bit» söz birləşməsi vasitəsilə dil səviyyəsində reprezentasiya olunan tənhaləşməyə nail olmaq.

Xüsusi inandırma effekti kimi ritorik məqsədə çatmağa ifadənin əvvəlindəki «the privacy rules» söz birləşməsinə nisbətə realizə olunan metaforalaşma kömək edir: «so obvious that you could spot them from a helicopter, without even setting foot in the country». Başqa sözlə, misal gətirilmiş kontekstdə «privacy» deyimin müəllifi tərəfindən Britaniya mövcudluğunun ayrılmaz hissəsi kimi təqdim olunur.

Bununla yanaşı, V.V. Oşşepkovanın hesab etdiyi kimi, «ingilislərin xarakteri haqqında danışmaq, rusların, çinlilərin və ya bütövlükdə istənilən başqa bir xalqın xarakteri haqqında olduğu kimi, çətindir. Nə qədər insan varsa, bir o qədər də xarakter var. Amma müəyyən tipik cizgilər və ya davranış normaları, şübhəsiz, bir xalqı digərindən fərqləndirirlər. İngilislərdə bu ümumiləşdirici cizgilər sabitlik və səbatlılıq, dözümlülük və başqalarının işlərinə qarışmamaq, qapalılıq və fərdiyyətçilikdir. İngilis xarakterinin cizgiləri yetərinə aydıncıdır, cəmiyyətin bütün siniflərinə xasdır və demək olar ki, zamanın təsirinə məruz qalmırlar. Vurğulanır ki, ingilisləri birləşdirən keyfiyyətlər, onları ayıran keyfiyyətlərdən xeyli çoxdur» [15, s.293-294].

İngilislərin əsas xüsusiyyətlərindən biri də evdə olmağa üstünlük verməkdir. bu problem bir çox humanitar yönümlü əsərlərdə, o cümlədən «home», «house» və s. kimi konseptlərin öyrənilməsinə həsr olunmuş dilçilik əsərlərində [13; 10] linqvokulturoloji konseptologiya səpkisində işıqlandırılmışdır. Məsələn, aşağıdakı halda həmin deyimin məzmununun məlum atalar sözünə aid edilməsi realizə olunur: «But an Englishman's home is much more than just his castle, the embodiment of his privacy rules, it is also his identity, his main status-indicator and his prime obsession... This is why a house is not just something that you passively «have», it is something that you «do», something that you «work on» [5, s.113].

Misal çəkdiyimiz deyim dil səviyyəsində «home» konseptini reprezentasiya edən tematik yekcins qrupun iştirakı ilə səciyyələnir («more than just his castle, the embodiment of his privacy rules, it is also his identity, his main status-indicator and his prime obsession»). Onun elementlərinin semantik xarakteristikası həm də bir tərəfdən həmin konseptin britaniya dəyərlər sistemində requlyativ səciyyəli olması, digər tərəfdən isə, onun məna tərkib hissələrinin «privacy» konseptinin məzmun strukturunun elementləri ilə sıx qovuşması haqqında danışmağa əsas verir (məsələn, «the embodiment of his privacy rules»).

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Böyük Britaniya əhalisi bütün tarixi boyu yekrəng olmadığı üçün çox vaxt eyniləşdirilən «Britishness» və «Englishness» anlayışları daha dərindən nəzərdən keçirilməlidir.

Tədqiqatçıların çoxu bildirir ki, «Britishness» anlayışı ən müxtəlif «national identities» məcmusu olan britaniya linqvokulturoloji müxtəlif nümayəndələrini birləşdirən olduqca dəqiq xarakteristikadır:

«This is very important for being Britain a multinational country, with quite a long history during which the boundaries of this country had been changed many times due to the expansions in other territories and that in the same time means a migration of people, the homogeneous population becoming heterogeneous. And now one of the main property of the nation is becoming less distinctively recognized while quite different, new languages are spoken within the one and the same territory. That means that Britishness unites several national identities, several types of consciousness» [13, s.114-115].

«You have to understand that what it means to be British is in a state of constant flux» [8].

Artıq qeyd olunduğu kimi, yaranmış vəziyyət Britaniya adalarının hələ də öz kökləri ilə fəxr edən, amma vahid ölkə daxilində eyni bir dövlət qurumuna aid olan sakinlərinin özünüidentifikasiyasının xüsusiyyətlərini şərtləndirir. Bunu bariz göstərən materiala müraciət edək:

«Gwyn Williams, for instance, would never call himself an Englishman, although he has lived and worked in London since he was fifteen. He was born in Cardiff and both his family name and his Christian name are Welsh. He has not a drop of English blood in him”. “Ian Macdonald, too, always thinks of himself as a Scott. Both Ian and Macdonald are Scottish names. Yet Ian had never lived in Scotland; his father and his mother left their home town, Inverness, and settled in London as soon as they were married. Ian’s wife Peggy - she was Peggy O’Flaherty before she married — is pure Irish. She was born of Catholic parents in Londonderry in Northern Ireland» [7, s.31].

Bununla bağlı «English» anlayışı xüsusi vurğulanır.

«Longman Dictionary of English Language and Culture» bu vahidin aşağıdakı translyasiya variantını təqdim edir: «1) from or connected with England or Britain: an English pub | My father is Scottish and my mother is English; 2) connected with the English language: English grammar | English lessons; 3) from or connected with the UK. People sometimes say «English» when they mean «British»: British companies»; «English — 1) the language of Britain, the US, Australia, Canada, and several other countries; 2) English language and literature as a subject of study: a professor of English; 3) the English - people from England, or sometimes from all of Britain».

Göstərilən fenomeni əks etdirən bir neçə kontekstə müraciət edək:

«Bradford was found to have outstandingly "English" characteristics, with a high number of tea rooms and cricket clubs”. The West Yorkshire city has long had Muslims, Sikhs, Hindus and Christians living alongside one another, but not without tensions: in 2001 there were massive race riots, with clashes stoked by the National Front and the Anti-Nazi League» [9].

Britaniya şairi Y.Makmillana müraciət edək. Onun üçün «Englishness» sözünün semantik tərkib hissəsi belədir: «You can either take the John Major view of Englishness, that it is about warm beer; or the idea of radical Englishness - that we've been invaded so many times Englishness is a construct, and can comprise a multiplicity of languages and cultures» [9].

Bu kontekstlərdə söyləmlərin müəllifinin «English» kateqoriyasına aidliyini göstərən əsas amil qismində əsasən bilavasitə mədəni aspektlər çıxış edir. Məsələn, bu söyləmlərdə mədəni realiləri bildirən belə vahidlər realizə olunur: «morris dancing (any of various old English country dances usually performed outdoors in the summer by a group of men who wear special white clothes to which small bells are often fixed)», «Green sleeves» («an English song from the end of the 16th century, which most people in the UK and the US know. Some people believe it was written by King Henry VIII»), «cricket clubs» («cricket — outdoor game, popular n Britain, played in summer »), «brass bands» («a band consisting mostly of brass musical instruments»/ «When British people think of brass bands they often think of the industrial towns in the North of England, where brass bands are very popular») və s.

Aşağıdakı misalı da nəzərdən keçirək: «Since 1066 the blood of many other races has been added to the original English mixture. Not only have Welsh, Scots and Irishmen made their homes in England, but also Jews, Russians, Germans - people from almost every country in Europe - as well as many West Indians, Indians, and others from the Commonwealth. As the English are such a mixed people, local customs and accents in England vary a great deal and local pride is still strong in some parts of the country. Both Leonard Townsend and Herbert Perkins always think of themselves as northerners, although they have moved to the south. Leonard is as proud of being a Yorkshireman as Jan Macdonald is of being a Scot. The closer one gets to London, the less one notices such differences, for London is a melting-pot. People from all over Britain and from all over the world pour into the giant city. It is as difficult to find a typical Englishman as it is to find a typical Briton» [7, s.32-33].

Bu halda müəllif təkidlə Böyük Britaniya əhalisinin milli tərkibinin çox müxtəlif olmasını vurğulayır və bu da mətdə «the blood of many other races», «the original English mixture», «made their homes in England», «almost every country», «such a mixed people», «vary a great deal», «notices such differences», «the giant city», «difficult to find a typical Englishman» kimi söz birləşmələrinin işlədilməsi faktı ilə təsdiqlənir. Bununla bağlı «London is a melting pot» məşhur metoforik ifadəsi işlədilir və bu, insanları ümumi ərazi və məqsədlər və dəyərlərlə birləşdirən Böyük Britaniya paytaxtı əhalisinin çoxmillətli və polimədəniyyətli olmasını vurğulayır.

Eyni zamanda bu parçada qeyd olunur ki, «English» anlayışının özü tamamilə təbii şəkildə «British» anlayışı ilə eyniləşdirilə bilər və özü də sonuncu «a typical Briton» söz birləşməsi ilə təmsil olunmuşdur və bu da onların Britaniya adalarının köklü əhalisinə aid olması faktını vurğulayır.

Bütövlükdə mədəni əhəmiyyətli qiymətləndirmə konseptlərinin linqvistik yozumu ilə bağlı məsələlərin öyrənilməsi milli mentalitetin universal və milli-spe-

sifik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinə, qlobal linqvokulturoloji məkanda xüsusi status kəsb edən mədəni markerlərin aşkar edilməsinə kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Ə. Mətni anlama modelləri. -Bakı: Səda, 1999, 345 s.
2. Abdullayev S.Ə. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi. -Bakı:Victory, 2013, 596 s.
3. Cahangirov F.F. Dil və mədəniyyət. (Magistratura pilləsi üçün dərslük). –Bakı: Elm və təhsil”, 2014, 308 s.
4. Veysəlli F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. Studia philologica. VII. –Bakı: Mütərcim, 2015, 120 s.
5. Fox, K. Watching the English : the hidden rules of English behaviour [Text] / K.Fox. - London : Elodder and Stoughton, 2004. - 424 s.
6. Longman Dictionary of English Language and Culture [Text]. - 3rd ed. - Harlow ; Pearson Education, 2005. - 1620 p.
7. Musman, R. Britain today [Text] / R.Musman, D'Arcy Adrian-Vallance. -Harlow : Longman, 1996. - 156 s.
8. New Statesman 14.12.2009
9. The Independent 21.10. 2010
10. Богачев, Р.Е. Отражение английской языковой картины мира в концептах “HOME”, “FREEDOM”, “PRIVACY”, “COMMON SENSE” [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Р. Е. Богачев ; БелГУ. - Белгород, 2007. - 22 с.
11. Вишнякова, О.Д. Анализ культурного концепта в контексте «фамильного сходства» [Текст] / О.Д. Вишнякова // Вестник Поморского университета. Сер. Гуманитарные и социальные науки. - 2009. - № 2. - С. 43-48
12. Джиоева, А.А. Английский менталитет сквозь призму языка: концепт «privacy» [Текст] / А.А. Джиоева // Вестник Московского университета. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. - 2006. - № 1. - С. 41-59.
13. Комова, Т.А. Основы сопоставительной культурологии [Текст] / Т.А. Комова. - М. ; Изд-во МГУ, 2000. - 168 с.
14. Кузьменкова, Ю.Б. От традиций культуры к нормам речевого поведения британцев, американцев и россиян [Текст] / Ю. Б. Кузьменкова; Гос. ун-т Высш. шк. экономики. - М. : МАКС Пресс, 2008. - 314 с.
15. Ощепкова, В.В. Язык и культура Великобритании, США, Канады, Австралии, Новой Зеландии [Текст] : учеб, пособие для студентов вузов / В. В. Ощепкова. - М. : ГЛОССА-ПРЕСС ; СПб. : КАРО, 2006. - 336 с.
16. Филиппова, М.М. Английский национальный характер [Текст] : учеб, пособие / М. М. Филиппова. - М.: АСТ: Астрель, 2007. - 382 с.: ил., портр. - (On englishness).
17. <http://englishpatterns.com>

Summary

The essence of the “British” and “English” concepts and their means of representation

The concept of “Britishness” is one of the key elements in the British cultural system of value. The author of this article extensively investigated the “British” and “English” concepts and their means of representation.

Резюме

Суть "британских" и "английских" концепты и средств их репрезентации

Концепт "**Британства**" является одним из ключевых элементов в британской культурной системе ценности. Автор данной статьи подробно исследовал "британский" и "английский" концепты и средств их репрезентации.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. A.Məmmədov
ADU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının
26.12.2016-ci il tarixli iclasının
05 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.02.2017

Aynurə Cəfərova
ADU

İNGİLİS DİLİNDƏ FONEM, QRAFEM VƏ TƏLƏFFÜZ MÜNASİBƏTLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: fonem, qrafem, hərf, heca prinsipi

Keywords: phoneme, grapheme, letter, syllabic principle

Ключевые слово: фонема, графема, буква, синлабический принцип

Hər bir dil səsi (fonem) yazıda müəyyən hərf və hərf birləşmələri vasitəsi ilə göstərilir, işarə edilir. Bu və ya digər dilin yazısında həmin dilin fonem sistemi ilə bağlı işlənən hərflərin müəyyən qaydada düzülüşü əlifba adlanır. Belə ki, əlifba dildəki sözlərin yazılışını nəzərə almadan ayrı-ayrı fonemlərin xüsusi hərflərlə, işarələrlə göstərilməsinə xidmət edir. Yazılı dildə bir çox sözlərin xüsusilə təkhecalı sözlərin yazılışında dil səsləri və hərflər demək olar ki, tamamilə bir-birinə uyğun gəlir, yəni bir səs bir hərf vasitəsi ilə göstərilir. Məsələn: let, pot, hot, left və s. [4, s.219-228].

Əgər hər bir fonem sözdə müvafiq qrafemlə əks olunursa, sən/siz bu cür yazıya fonetik və ya fonematik yazı deyilir. Fonetik yazı, bütün yazı sistemləri içərisində ən ideali hesab oluna bilər. Belə hallarda hər bir fonemi (səsi) yazıda ona müvafiq olan qrafemlə (hərflə) göstərmək heç bir çətinlik yaratmır. Belə ki, səsləri yazıda göstərmək üçün əlifbadakı hərfləri yaxşı tanımaq, bəlkə də kifayət edərdi. Görkəmli fransız yazıçı-filosofu M.F.Volterin dediyi kimi- “Yazı - səsin rəsmlə verilməsidir; nə qədər çox oxşasa, o qədər yaxşıdır.” Əgər səslər və hərflər arasında münasibət bütün hallarda oxşar və sadə olsaydı, xarici dildə oxuyub yazmaq, bəlkə də, çox asan olardı. Amma ingilis dilində əlifbadakı hərflər və dildəki fonemlər arasındakı münasibət belə sadə deyildir. Belə ki, sözlərin əksəriyyətində, bir fonem ona müvafiq olmayan tamamilə başqa bir hərflə və hərf birləşməsi ilə ifadə oluna bilər. İngilis dilində əlifbadakı hərflərin sayı dildəki səslərin sayından çox azdır. Lakin, həmin hərflər dildəki bütün səsləri müxtəlif üsullarla göstərməyə imkan verir. Burada hərflərlə yanaşı müxtəlif diakritik(nişanlayıcı) işarələrdən də istifadə olunur. İngilis dilində belə funksiyaları oxunmayan hərflər, hərf birləşmələri, qoşa samit hərflər yerinə yetirir [6, s.11].

Yazıda hərflərlə səslərin münasibətindən irəli gələn bir sıra mühüm xüsusiyyətlər vardırki, düzgün yazı, oxu və tələffüz vərdişlərinə yiyələnməkdə onların rolu böyükdür. Yazı qaydalarının qrafika adlanan sahəsində belə xüsusiyyətlərdən bəhs edilir. Qrafika çox geniş bir anlayışdır. Linqvistik mənada qrafika dedikdə şifahi nitqin yazıda ifadəsi üçün əlifbadakı hərflərdən istifadə qaydaları və hərflərin cizgilərlə göstərilməsi nəzərdə tutulur. Qrafika bu və ya digər dildəki fonem və fonem birləşmələrini fonetik mövqedən asılı olaraq əlifbadakı hərflər vasitəsilə göstərilməsindən ibarət qaydalar toplusudur. Beləliklə əlifbadakı hərflərlə dildəki fonemlərin münasibəti, bu və ya digər hərfin yazıda hansı səsi, səs birləşməsinə göstərməsi, necə oxunması və bütövlükdə qrafik prinsiplər və qaydalar qrafikanın

əsas obyektini təşkil edir. Qrafikanın əsas və başlıca prinsipi sözlərin bir mənalı oxunmasıdır. əgər eyni bir yazılış iki cür oxunursa bu qrafikanın çatışmayan cəhətidir. İngilis dilində bəzən bu prinsip pozulur yəni bir yazılış forması iki cür oxunur. Məs: bow, row, tear və s. [6, s.12].

Şifahi dilin əsasını səslər təşkil edirsə, yazılı dilin əsasını isə qrafik formalı işarələr-hərflər təşkil edir. Dil hansı formada (şifahi, yazılı) olursa olsun, o həmişə müəyyən səs örtüyündə mövcuddur. Nitq psixologiyası belə bir faktı təstiq edir ki, insan yazı yazarkən və ya səssiz halda oxuyarkən, sözlər, cümlələrin tələffüzü, intonasiyası, yazanın və ya oxuyanın beynində mövcud olur. Amma səslə oxu və ya danışmaq zamanı, cümlələrin səslənməsi, onların akustik obrazları aşkar formada təzahür edir. Bu baxımdan dil laboratoriyası sisteminin yaradıcılarından biri olan Yaponiyanın << Sony >> korporasiyası belə qənaətə gəlmişdir ki, << Language is a basically sound. >> [5, s.7].

Dil səsləri dilin mövcudluq formasıdır. Danışıda və ünsiyyət prosesində artikulator-akustik cəhətdən sayca çoxlu müxtəlif çalarlı səslər tələffüz edilir. Danışıda sayca çoxluq təşkil edən belə səslər fon və ya səs adlanır.

Səslər konkret situasiya ilə bağlı olsalar da, onların hər birinin işlənməsi müəyyən fonetik amillərdən asılı olur. Məsələn, ingilis dilində [t] samiti müxtəlif mövqələrdə, müxtəlif formalarda (apikal, diş, yuvaqarxası, nəfəsli, dodaqlanan və s.) təzahür edir. Səslərin müxtəlif fonetik mövqələrdə müxtəlif artikulator-akustik formalarda təzahürü variant və allofon adlanır. Variant və allofonların sayı fonlara nisbətən azdır. Lakin danışıda sayca daha məhdud olan (yəni təkə, birçə olan) səslər vardır ki, onlar sözlərin mənasını və qrammatik formaları bir-birindən fərqləndirməyə xidmət edir. Məsələn: man-men; pin-pen; advice-advise və s.

Dildə sözləri, söz formalarını, qrammatik formalar da daxil olmaqla bir-birindən fərqləndirən belə səslər fonem adlanır. Məsələn, ingilis dilində 44 fonem vardır.

Dilin yazılı formasında danışmaq prosesində tələffüz edilən bütün səslər deyil, yalnız bir qrup səslər (fonemlər) işarə edilib yazılır. Sözlərin yazılı formalarında hər bir fonem, bir hərf və ya hərf birləşmələri ilə göstərilir. Yazıda hər bir fonemin göstəricisi olan hərf və hərf birləşmələri qrafem adlanır. “Qrafem” yunan sözüdür, mənası “yazıram” deməkdir. Qrafem yazılı nitqin ən kiçik fərqləndirici vahididir. İngilis dilində homofon, yəni eyni səslənən sözlər yazıda qrafemlər vasitəsilə bir-birindən fərqlənir. Məsələn: meet-meat-mete. Hərflərlə qrafemlər arasında oxşar və fərqli cəhətlər vardır. Belə ki, hər bir hərf bir qrafemə uyğun gələ də, gəlməyə də bilər. Məsələn: «jump» sözündə 4hərf, 4 qrafem,4 fonem var. Burada hərf və qrafem kəmiyyətcə bir-birinə uyğun gəlir. Lakin «through» sözündə hərf və qrafemlərin sayı bir-birinə uyğun gəlmir. Bu sözdə 7 hərf, 3 qrafem və 3 fonem vardır. İngilis dilində 24 samit fonemi vardır ki, onları yazıda göstərmək üçün 56 qrafemdən, 20 saiti isə yazıda işarə etmək üçün isə 88 qrafemdən istifadə edilir. [5, s.8].

İngilis dilində sait fonemləri yazıda aşağıdakı qrafemlər vasitəsi ilə ifadə edilir:

a, e, i, o, u, y; aa, ae, ai, ao, au, ay, ea, ee, ei, eo, eu, ey, ia, ie, oi, iu, oa, oe, io, oo, ou, oy, ue, ui, uo, uy, ya, ye, yo; aw, ew, ow; ar, er, ir, or, ur, yr; aou, aye, eau, eue, eye, ieu, oeu, uoy; aar, air, aor, are, arr, aur, ear, eer, eir, ere, err, eur, iar,

ier, irr, ior, ire, oar, oer, oor, oir, ore, our, ure, urr, yre; igh, aigh, augh, eigh, ough, aire, arrh, ayor, ower, yrrh. [3, s.157].

Qrafemlər birin birə və ikinin, üçün dördün birə münasibətini ifadə edir. Bu o deməkdir ki, bir fonem bir qrafemlə, bir qrafem isə bir hərfə uyğun gələ bilər. Məsələn: bat sözündə üç fonem, üç qrafem və üç hərf var. Lakin əksər hallarda bu nisbət pozulur. Belə ki, fonem və qrafemin sayı hərfələrin sayına uyğun gəlmir. Məsələn: eight sözündə iki fonem /eɪ/, /t/, iki qrafem <eigh>, <t> və beş hərf vardır. E-i-g-h-t . [6, s.54].

Fonemlərin qrafik şərti işarələri maili mötərizədə, qrafemlər üçbucaq, səslər kvadrat mötərizədə, hərfələr isə dırnaqda göstərilir. Məsələn, “through” sözündə 7 hərf “t”, “h”, “r”, “o”, “u”, “g”, “h”, 3 qrafem <th>, <r>, <ough>, 3 fonem /θ/, /r/, /u:/ və 3 səs [θ], [r], [u:]. [3, s.158].

İngilis dilində sözlərin yazılışı ilə oxunuşu arasında kəskin fərq yaradan amillərdən biri də bir fonemin bir neçə qrafemlə göstərilməsi və ya bir qrafemin bir neçə fonemi ifadə etməsidir. Buna görə də, fonemləri az qrafemli və çox qrafemli olmaqla iki qrupa bölmək olar.

İngilis dilində sait fonemlərin əksəriyyəti bir, iki deyil, bir neçə qrafemlə ifadə olunur. Belə ki, [i:] fonemi vurğulu hecəda səkkiz qrafemlə ifadə edilir: <e>, <ee>, <ea>, <ie>, <ei>, <i>, <ae>, <oe>. Məsələn: me, see, bean, piece, machine, people və s.

Qısa [ɪ] fonemi vurğulu və vurğusuz hecalarda səkkiz qrafemlə ifadə edilir: <i>, <y>, <ey>, <e>, <a>, <ui>, <ie>, <ai>. Məsələn: bit, penny, monkey, before, village, guilt, captain və s.

[ə] fonemi vurğusuz hecəda aşağıdakı qrafemlərlə ifadə olunur. <er>, <or>, <ar>, <a>, <e>, <o>, <ou>, <our>, <ur>, <eur>, <oi>, <yr>. Məsələn: driver, doctor, beggar, ago, student, obtain, nervous, colour, survive və s.

[ɜ:] fonemi vurğulu hecəda yeddi qrafemlə ifadə edilir: <er>, <ir>, <ur>, <yr>, <ear>, <or>, <our>. Məsələn: serve, fir, fur, syrtis, earth, work, journey.

[aʊ] diftonqu üç qrafemlə ifadə olunur. <ou>, <ough>, <ow>. Məsələn: out, bough, now.

[oʊ] diftonqu altı qrafemlə ifadə olunur. <o>, <oe>, <oa>, <ou>, <ough>, <ow>. Məsələn: so, foe, oak, soul, though, grow.

[aɪ] triftonqu dörd qrafemlə ifadə edilir. <ire>, <iar>, <ier>, <ia>. Məsələn: fire, liar, dialect və s.

[aʊə] triftonqu iki qrafemlə ifadə olunur. <our>, <ower>. Məsələn: hour, power. [6, s.74-84].

İngilis dilində samitlər sistemini qrafik formada ifadə etmək üçün 56 qrafik simvoldan istifadə edilir. Samit fonemləri yazıda ifadə edən qrafemlər aşağıdakılardır:

b, c, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, w, x, z; ch, ck, cz, gh, gm, gn, kh, kn, mb, mn, ng, ph, pn, ps, pt, rh, sc, sh, th, wh, wr, zh, ff, ll, ss; ce, ge, gu, qu, cch, sch, tch, cqu, dge, phth, ngue. [3, s.157].

Sait fonemlərdən fərqli olaraq samit fonemlərin çoxu bir qrafemlə ifadə edilir. İngilis dilində [p, b, t, d, m, n, w, r, j, l] fonemləri bir sadə qrafemlə ifadə edilir. Bununla belə [p] fonemi hiccough sözündə <gh> qrafemi, [t] fonemi xüsusi

adlarda <th> qrafemi [Thomes, Thomas], [v] fonemi Stephen, nephew sözündə <ph> qrafemi ilə ifadə edilir.

[k] fonemi altı qrafemlə ifadə edilir. <k>, <c>, <ck>, <ch>, <x>, <qu>. Məsələn: king, car, back, chemist, box, quick. Bunlar içərisində [k] fonemini ən çox ifadə edən <k>, <c>, <ck>, <x> qrafemləridir. Lakin [k] hərfi “n” qarşısında oxunmur. Məs: know, knight və s.

[g] fonemi beş qrafemlə ifadə edilir. <g>, <gu>, <gh>, <x>, <ng>. Məs: gate, guide, ghost, exam, English. Bunlar içərisində g fonemini ən çox ifadə edən g qrafemidir.

[s] fonemi beş qrafemlə ifadə edilir. <s>, <c>, <sc>, <sch>, <z>. Məs: send, city və s.

Bunlar içərisində [s] fonemini ən çox <s> və <c> qrafemləri ifadə edir.

[z] fonemi iki qrafemlə ifadə edilir. <s>, <z>. Məs: beds, zoo.

[h] fonemi iki qrafemlə ifadə olunur. <h>, <wh>. Məs: hand, who və s.

Bunlar içərisində [h] fonemini ən çox ifadə edən [h] qrafemidir.

[ŋ] fonemi <ng> qrafemi ilə ifadə olunur. Məs: long, sing və s.

[f] fonemi üç qrafemlə ifadə olunur. <f>, <ph>, <gh>. Məs: fine, photo, enough.

[ʃ] fonemi on qrafemlə ifadə olunur. <sh>, <ch>, <s>, <ssi>, <si>, <ci>, <ce>, <sci>, <ti>, <x>. Məs: wish, machine, sure, version, section və s.

[ʒ] fonemi beş qrafemlə ifadə edilir. <ge>, <si>, <zi>, <ti>, <s>. Məs: rouge, measure və s.

[tʃ] fonemi dörd qrafemlə ifadə olunur. <ch>, <tch>, <t>, <ti>. məs: match, question.

[dʒ] fonemi üç qrafemlə ifadə olunur. <j>, <g>, <dge>. Məs: joy, large və s. [6, s. 58-60].

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, ingilis dilində düzgün tələffüz, oxu və yazı vərdişlərinin aşılmasında fonem, qrafem, hərf və səslər arasındakı əlaqəli münasibətlərin şüurluq prinsipi əsasında öyrənilməsinin mühüm praktik əhəmiyyəti vardır.

Ədəbiyyat

1. Axundov A, Babayev S, Zeynalov F.H. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik-melodik xüsusiyyətləri. Bakı, 1996
2. Babayev S, Qarayeva M. English phonetics. Bakı, 2004
3. Leontyeva S.F. A theoretical course of English phonetics. M., 1988
4. Vassilyev V.A. English phonetics (a theoretical course) 1970
5. Zeynalov F.H. Practical English Phonetics Book I, Bakı, 2007
6. Zeynalov F.H., Hüseynova Z.Ə. Pronunciation and Spelling in English. Bakı, 1998

Summary

Phoneme, grapheme and pronunciation relations in the English language.

The article deals with the phoneme, grapheme relations and its influence to the good pronunciation. In the article an attempt is made to study pronunciation in connections of phoneme, grapheme relations.

Резюме

Отношения фонем, графем и произношения в английском языке

В статье рассматриваются связи фонем, графем и их влияние на хорошее произношение. В статье сделана попытка изучения произношения по отношению к фонемным и графемным связям.

*Rəyçi: fil.f.d., dos.K.Alırzayeva
ADU-nun İngilis dilinin fonetikasi kafedrasının
31.01.2017-ci il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.02.2017

Нигяр Габидуллаева

АТМУ

E-mail; nigar_hashimova@hotmail.com

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ИДЕОЛОГИИ В АМЕРИКАНСКОМ ХУДОЖЕСТВЕННОМ ДИСКУРСЕ

Ключевые слова: идеология, мышление, элитизм, общество

Acar sözlər: ideologiya, düşüncə, elitizm, cəmiyyət

Keywords: ideology, elitism, way of thinking, society

В литературе как и в политике или теологии, идеология занимает важное место, и его невозможно проглядеть или игнорировать. Во многих литературных теориях или критиках, указывается общепринятое определение «идеологии», идеология - это совокупность убеждений и идей.

В данной статье, мы постараемся проанализировать взаимосвязь идеологии с литературой, а также рассмотрим роман американского писателя 20-го века Скотта Фицджеральда, «Великий Гэтсби».

До настоящего времени, в литературе, дебаты о том, что на самом деле является реальностью, главная роль и функция литературы в жизни общества. Исследования того, существует ли связь между идеологией и литературой, продолжают по сей день. В нашей статье мы постараемся определить и указать связь между идеологией и литературой, а также роль и важность литературы в формировании и управлении идеологий общества.

Термин «идеология», как мы ранее указали в 1 и 2 главах, впервые был выдвинут французским философом Д.де Траси в конце 18 века. Он дал следующее определение идеологии – это система идей, а также совокупность сознаний и подсознательных убеждений, идей и вер. Хотя за последний год, в современных словарях, мы можем увидеть абсолютно иное определение; идеология – это совокупность убеждений или принципов, которые основаны на политическую или экономическую систему, и которые влияют на поведение общества [1, с.10-15].

В своей книге «Идеология» (1991) Тери Иглтон (Ведущий Британский Литературовед), указал на то что невозможно дать одно определение «идеологии»; так как никто пока не пришел к единому определению идеологии, и его книга также не была исключением. И отметил что, термин «идеология» совмещает в себе множество значений, и поэтому трудно собрать все его значения в одно определение [5, с.20-22].

Научная литература, посвященная изучению дискурса пестрит высказываниями о семантике текста и способах его интерпретации [8;2;7]. Следует отметить, что исследователи семиотической структуры высказывали в первую очередь Ю.Лотман, Р.Барт и У.Эко, уделяли особое внимание способам восприятия и интерпретации текста. Р.Барт, исследователь структуры художественного текста, высказывает следующую мысль; «Наша цель

осознать, представить себе, прочувствовать смысловую множественность текста, открытый характер процесса формирования смысла» [3, с. 308]

В данной статье для анализа идеологии в американском литературном дискурсе, мы выбрали произведение Скотта Фицджеральда «Великий Гэтсби».

Это произведение передает разнообразие социальных, политический, идеологических тем, как – справедливость, сила, жадность, предательство, Американская мечта и т.д.

Данное произведение считается как блестящий пример социальной жизни Америки в 1920-е года. С.Фицджеральд очень ясно и аккуратно разделил роман на определенные группы, и каждая группа борются со своими проблемами, тем самым напоминая о том каким же опасным, рискованным, ненадежным является на самом деле, мир. Создавая отличные социальные классы - С.Фицджеральд старался передать сообщение об элитизме, который существовал во всех слоях общества Америки 1920х гг.

Повествование романа ведется от имени- Ник Карауэй, для которого важны и который ценил такие качества личности, как, духовное богатство человека, честность, достоинство. Для многих читателей он также наряду с Гэтсби являлся главным героем романа. Следует отметить очевидную связь между мечтой Гэтсби и мечтой общества Америки. С.Фицджеральд посредством Гэтсби сурово критиковал мечту и рвение общества в поисках роскошной жизни. Этим своим произведением он как будто старался изменить или же исправить неправильное представление членов общества Америки об американской мечте. Джон Каллахан, автор «Иллюзии Нации, Мифы и Истории в произведениях Скотта Фицджеральда», согласился с исследованиями Фицджеральда, которые были целенаправленны в сердце Американской идеологии. В романе мечта носит двойной характер, с одной стороны романтический, несомненно красивый, но в то же время нелепый, ущербный и т.д. Двойственность характера американского общества автор старался передать посредством персонажа Великий Гэтсби. Главной задачей и целью автора было передать свое недовольство и повлиять на мышление и идеологию общества.

Посредством языка произведения Фицджеральда указывали то насколько идеология общества 20-х годов искажена, повреждена «подавлениями», так как даже если общество является целым, единым, его члены социально и эмоционально изолированы друг от друга. Примером этому служит описание Ника дружбы Тома и Дэйзи, где он говорит;

«Two old friends whom (he) scarcely knew at all».[4]

Согласно данному примеру, автор пытался передать свои наблюдения и выводы общества, где все разделены и оторваны друг от друга своими амбициями и стараются притеснять, подавлять других для достижения своих индивидуальных целей.

1920-е года США переживала период расцвета, период когда нефть стала главным ресурсом прибыли экономики. Для Фицджеральда американская мечта это абсурд и искажение желаний членов общества. Этот красивый, изящный но в то же время ущербный аспект идеологии и мышления,

автор передал посредством Гэтсби, кто стал для многих читателей эмблемой Американской мечты. Жизненная идеология Гэтсби передает глубокую внутреннюю раздвоенность «американской мечты». Корни этой двойственности связаны с историей Америки, которое вобрало в себя идеологию свободы, независимости, также и идеи материального благополучия и власти.

В период своего творчества С.Фицджеральд верил в создание общества «безграничных возможностей», общество подчиняющий себе обстоятельства и добившихся успеха. Со своей точки зрения, я полагаю, что тем самым он старался он старался исключить (устранить) стереотипы и социальные слои общества, и создать общество где присутствует равенство, гармония, где нет рвения к достижению «американской мечты». Так как в своей личной жизни, он также как и Великий Гэтсби был влюблен в девушку из богатой семьи. Центральной темой романа это война между иллюзией и реальностью. Гэтсби старался и боролся заново создать и изменить прошлое. И когда Ник выражая свое недовольство отношением Гэтсби сказал «*You can't repeat the past*», Гэтсби ответил «*Why; of course you can!*» [4]

В тот момент в погоне за будущим он не осознал что прошлое уже позади, но как мы указали ранее в примере, он сожалел и понимал что может быть будущего без прошлого. Позднее он сам осознает, что слепое следование идеалам «американской мечты» приводит к деградации личности, разрушению и краху человека, поставившего свою деятельность на службу этическим нормам «преуспеяния». Лишенный стойкой внутренней сопротивляемости идеологии буржуазной морали с ее ложной этикой, писатель постоянно расплачивался за стереотипность суждений и легенду о нем, что не могло не сказаться на его творчестве.

В название романа «Великий Гэтсби», присутствует ирония С.Фицджеральда, так как словом «Великий» автор указывал не на «Величие Гэтсби», а на то насколько «велика» его мечта, которая в свою очередь носит двойственный характер, наивность и простодушие, с одной стороны аморальность и преуспеяние – с другой.

В погоне за своей мечтой Гэтсби осознает, крушение мечты и иллюзий, которые вскрыли нравственную несостоятельность не только самой «мечты» но и всего американского общества, где идеология общества полностью зависит или подчинена материальному благополучию. В заключительной главе, Гэтсби сам критикует величественность американской мечты [4,с.221]

Описывая Дэзи, Гэтсби отметил; “*Her voice is full of money*” [4, p.107]

Ник подтвердил слова Гэтсби “*High in a white palace the kings daughter, the golden girl...*” [4,p.107]

Gatsby wants to go back to the west end and the past, whereas he seems to belong to the East. As a successful businessman he should be oriented towards the future. His ideology should be faithful to the American dream from rags to riches, and no looking back. Parts of him follow that model, but once he has reached the top, his former palace and time seem preferable.

“Gatsby believed in the green light, the orgiastic future that year by year recedes before us. It eluded us then, but that’s no matter- tomorrow we will run

faster, stretch out our arms farther... And one fine morning-so we beat on, boats against the current, borne back ceaselessly into the past”.

Этот параграф передает всю идеологию романа- неизбежность от прошлого. Гэтсби в конце романа не смотря на всю роскошь своей жизни, хотел вернуться в прошлое. В повествовании Ника, неизбежность связанная с прошлым и настоящим а также стремительное рвение вперед являлось лишь иллюзией. Идеи того что американская мечта это будущее и стремление в богатству, в конце романа отвергается и самим Гэтсби. [4,с. 224]

“The future is not some American dream, but a rekindling of the past”.

Это предложение еще раз показывает, что роман был создан для критики и выражения недовольства доминирующей идеологии 20-х годов в американском обществе. Где члены общества, в образе Гэтсби в погоне за богатством забывали нравственные ценности, тем самым создавая абсурдную идеологию, которая преследовала американское общество на протяжении недолгого времени.

Первой и основной группой, которую критиковал С.Фицджеральда были богатые, то есть элита. Автор также считал, что в формировании идеологии общества элита, политики, знаменитости играют решающую роль. И в искажении морали и нравственных ценностей американского общества автор видел виноватыми именно эту группу людей. В романе, он также делил богатых на две группы, первую группу он называл «*old money*», т.е. семьи у которых предки также были богатыми, и наследство передавалось из поколения в поколение. Следующую группу он называл «*new money*», т.е. люди которые разбогатели в 20-е годы, и несмотря на их финансовое состояние, в обществе богатых их не принимали, и считали их не достойными для членства в свое общество. С. Фицджеральд как и многие другие писатели Америки 20го века, посредством романа, показал общую картину общества Америки, и на наличие неравенства, дискриминации, стараясь тем самым выразить свое недовольство состоянием общества, которое царилло 1920-е года.

В период своего творчества для С.Фицджеральда было всегда важным повлиять или хотя бы немного изменить идеологию, нравственность и мышление общества. Он был всегда верен общечеловеческим ценностям, которые в свою очередь послужили стать его произведением наряду с творениями таких великих писателей как Э.Хемингуэй, Т.Драйзер, Т.Вульф, американская художественная проза XX века.

Литература

- 1.Д. Де Траси “Основы Идеологии” 1970
- 2.R. Berthes “Elements of Semiology”, 1971
- 3.Р.Барт “Семиотика, Поэтика” 1994, 72-130
- 4.Scott Fitzgerald “The Great Gatsby”
- 5.Тери Иглтон “Идеология”, 1991
- 6.T.van Dijk & Kintsch W. “A Paradigm for Cognition” Cambridge, Cambridge University Press, 1998

7.U. Eco and I.Enkvist “The role of the reader. Explorations in the semiotics of text”1979,198

8. Ю. Лотман “Структура Художественного текста”, 1970

Xülasə

Amerikan bədii diskursunda ideologiyanın representasiyası

Bu məqalədə, biz amerikan ədəbiyyatında ideologiyanın rolunu və ideologiyanın ədəbiyyat vasitəsi ilə representasiyasını analiz etdik. Bu analiz üçün, biz 20-ci illərin məşhur amerikan yazıcısı Skot Fildjeraldın “Böyük Qetsbi” adlı əsərini seçmişik. Bu əsər 1920-ci illərin Amerikan cəmiyyətinin ən gözəl formada ifadə edən əsər hesab olunur.

Summary

Representation of ideology in American literary discourse

In this article, we have analyzed the role of ideology in American literature and the representation of ideology in American literary discourse. For this purpose, we have used the novel of American author Scott Fitzgerald “The Great Gatsby”. As “The Great Gatsby” is widely considered to be a literary classic of the 20th century and a contender for the title “Great American Novel”.

*Rəyçi: fıl.e.d., prof. A.Məmmədov
ATMU-nun “İngilis dili” kafedrasının
30.01.2017-ci il tarixi iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 06.02.2017

Səbinə Əliyeva
ADU

SİNQAQMATİKADA FONEM BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TƏHLİLİ

Açar sözlər: fonematik təhlil, fonem inventarı, sinqaqtmatika, paradigmatika, qarşılaşma, fonotaktika

Keywords: phonemic analysis, phonemic inventory, syntagmatic, paradigmatic, contraposition, fonotactics

Ключевые слова: фонематический анализ, фонемный инвентарь, синтагматика, парадигматика, сопоставление, фонотактика

Sonorluq və əzələ gərginliyi nəzəriyyələrini təsvir edən Y.S.Maslov qeyd edir ki, “Beləliklə, danışığın heca strukturu səsliliyin artıb-azalması ilə paralel baş verən əzələ gərginliyinin artması və zəifləməsi anlarının bir-birini əvəzləməsinə əsaslanır. Bununla da heca dilin səs materiyasının təşkili ilə bağlı mühüm funksiyanı yerinə yetirir [1, s.67-68].

R.K.Potapova qeyd edir ki, “Dil və nitqdə heca kimi vahidin fəaliyyət göstərməsi, linqvistlər, akustiklər və digər sahələrin mütəxəssislərini bu (heca) fenomenin təbiətini müəyyən etmək, bu və ya digər dilin heca inventarının tam təsvirini vermək, hecalanma meyarlarını təyin etmək və s. cəhdlərə təşviq etmiş oldu. Xüsusi ədəbiyyatda hecanın sərhəddi və hecalanmanın prinsipləri məsələsi heca əmələ gətirmə problemi ilə əlaqəli nəzərdən keçirilir” [2, s.10].

Hecanın “fonotaktika, persepsiya (dərkətmə) və akustika baxımından müxtəlif cür təsvir edilməsinin” [3, s.8] mümkünlüyünü qeyd edən R.K.Potapovanın qənaətinə görə, “heca polifunksional xarakterli olduğundan nitq-dil hierarxiyasının əsasını təşkil edir və nitqin yaranmasının və qavranılmasının spesifik minimal vahididir [3, s.6-7]. Buna görə də bu və ya digər dildə heca strukturlarının öyrənilməsindən danışanların dil şüuruna müraciət etmək, habelə dilin təbii daşıyıcılarının nöqtəyi-nəzərindən kommunikasiya prosesində informativ əlamətlərin aşkar edilməsinə diqqət yetirmək lazımdır.

F.Y.Veysəllinin qeydlərinə görə, “Müasir dilçilikdə distributiv adlandırılan kombinator təhlil həm də fonoloji tipologiyalar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki hər bir dildə kombinasiyalar həmin dilə xas olan müəyyən qanunauyğunluqlara tabedir” [4, s.100]. “Sinqaqtmatikada fonemlərin düzümündə müəyyən qanunauyğunluqlar həm samit+sait, həm də sait+samit ardıcılığında özünü büruzə verir. Bu sahədə german dillərinə xas olan ən ümumi əlamət fonemlərin bir heca əmələ gətirərək tələffüz vahidi kimi çıxış edə bilməsidir. Heca fonemlərin realizasiyası üçün ən münasib fonetik sahədir. Hecaya yığcam şəkildə tərif versək, ona prosodik vasitələrin köməyi ilə sait+samit və ya əksinə növbələşməsi kimi yanaşmaq olar” [5, s.255]. Müəllif hecanı dilin seqment və superseqment vahidlərinin daşıyıcısı keyfiyyətində təqdim etməklə yanaşı, onun aparıcı komponentinə də öz münasibətini bildirir: “sait+samit və ya əksinə düzümündə hecanın özəyini, nüvəsini əksər hallarda sait fonemlər təşkil edir”.

A.Axundova görə, “heca tələffüz zamanı sözü və ya söz formasının asanlıqla ayrılan hissələridir” [6, s.246]. A.Axundov digər bir əsərində bununla bağlı öz fikrini belə ifadə edir: “Danışıq zamanı biz, adətən, sözlərin səs cildinə kəmiyyət cəhətdən fikir vermirik. Buna görə də bu və ya digər dilin nümayəndəsindən onun danışdığı dildə hansı səsin çox olduğunu soruşduqda o, çətin ki, öz ana dilinin səslərinin kəmiyyəti haqqında bir söz deyə bilər. Halbuki bu və ya digər dildəki səslərin kəmiyyət nöqtəyi-nəzərindən izahı həmin dilin səciyyəsi, xüsusən fonetik quruluşu haqqında tam fikir yaradılmasında çox mühüm əhəmiyyətə malikdir” [6, s.203]. Həmin sətirlərin davamında oxuyuruq “... bir dilin fonemlərini statistik cəhətdən təhlil etmədən həmin dilin fonem tərkibi, fonemlər sistemi haqqındakı təhlilini tam hesab etmək olmaz” .

Azərbaycanlı dilçi-alim A.Ə.Həsənov öz tədqiqatında hecanı “komponentləri arasındakı maksimum sıx əlaqə olan ən kiçik tələffüz vahidi” kimi müəyyən edir [7, s.64]. A.Ə.Həsənov özünün digər əsərində də iyirmi beş mümkün heca modelindən yalnız iyirmi birinə müasir rus dilinin materiallarında rast gəlindiyindən bəhs edir. Yerdə qalan nəzəri cəhətdən mümkün dörd heca tipinin - VCCCC, CCCVCCC, CCCCVCCC, CCCCVCCCC həcmcə daha uzun və tələffüz baxımından ağır olması səbəbindən onların danışq zəncirində reallaşmadığını əsaslandırmağa çalışır [8, s.189].

V.B.Kaseviç hecanın mahiyyətini izah edərkən ona qismən fərqli yanaşır. Dil vahidlərini dilin paradiqmatikasına (sistemə) aid olan inventar (fonem) və sintaqmatikaya aid olanlara – sxemlərə və qeyri-inventarların yaranma tiplərinə, abstrakt şəkildə qaydaları əks etdirənləri, məsələn, hecanı sintaqmatikaya aid edir. Qaydaların reallığı ayrı-ayrı dillərdə hecalara üzvlənmə qanunauyğunluqlarının üst-üstə düşməməsilə öz təsdiqini tapır. Hecanın funksiyalarını və heca ilə əlaqədə olan koartikulyasiyanı araşdıran V.B.Kaseviç qeyd edir ki, “koartikulyasiya hadisəsi fonemlərin danışq zəncirində qarşılıqlı təsirə malik olmaları ilə bağlıdır. Koartikulyasiya anlayışı fonemlərin qarşılıqlı fonetik təsirini tələb edir... çünki koartikulyasiyanın effekti qeyri-müəyyən fonem ardıcılıqlarını əhatə edə bilməz. Bəzi alimlər hecanın məhz belə vahid olduğunu iddia edirlər” [9, s. 102]. Lakin qeyd edək ki, son illərdə aparılan eksperimental-fonetik tədqiqatlar göstərir ki, koartikulyasiya ənənəvi heca sahəsi ilə məhdudlaşmır və daha uzun fonoloji zəncirləri əhatə edə bilər.

T.L.Çubrikova fonotaktikaya xüsusi tədqiqat həsr etmişdir. O yazır ki, dilin fonoloji təsviri əsas iki aspekti əks etdirir: fonemlər sisteminin təsviri və dilin quruluşunun təsviri. Dilin fonoloji təsviri təkcə fonemlərin uyğun qaydaları ilə məhdudlaşmamalıdır, ayrı-ayrı fonoloji vahidlərin tətbiqinin intensivliyini araşdırmaq lazımdır: 1) fonemlər sistemində; 2) sözü və söz birləşmələrinin qurulmasında; 3) nitq axınında. Söz strukturunda fonoloji vahidlərin araşdırılması zərurəti fonologiyanın yeni sahəsinin, aspektinin yaranmasına əsas verdi. Söhbət “fonotaktika” terminindən gedir. Bu termin fonologiyanın daha inkişaf edən mərhələsini əhatə edir. Fonologiyanın bu yeni aspekti, sahəsi fonemlərin sintaqmatik əlaqələrinin öyrənilməsi ilə bağlıdır. “Fonotaktika” termini ilk dəfə Stokrel tərəfindən irəli sürülmüşdür [10, s. 6].

Rus dilçisi Q.M.Boqomazovun qənaətinə görə, sözün seqment təşkilində iki məqamı: bir tərəfdən, danışıqın ümumi fizioloji xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunan universal meyilləri, digər tərəfdən, bu universal meyillərin hər bir dildə onun morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq konkret şəkildə reallaşmasını qeyd etmək lazımdır [11, s.147]. Müəllifin digər bir qeydinə görə, “sözün seqment təşkili onun morfoloji quruluşu ilə sıx bağlıdır. Dildə sözün kökə bərabər olma ehtimalı artdıqca, sözün yüksələn-enən səslilik modeli istiqamətində qurulma meyili özünü daha aşkar şəkildə göstərir”. Q.M.Boqomazovun fikrincə, rus dilində prefiks və suffikslərin inkişafının zənginliyi qeyd olunan meyilin təzahürünü xeyli zəiflədir [11, s.149]. Fonotaktikanı danışıq zəncirində hecaların yaranması haqqında elm kimi səciyyələndirən T.İ.Şevçenkoya görə, “heca fonoloji vahid kimi dil strukturunun imkan verdiyi saitın samitlərlə birləşdiyi minimal qrupu təmsil edir”. Müəllifin ümumi qənaətinə görə, “açıq heca (C+V) bütün dillər üçün əsas heca strukturudur” [12, s.99].

Dilin fonoloji sistemi fonem tərkibinin və fonemlərin birləşməsindən yaranan fonotaktik strukturun təsviri kimi iki vacib aspekti özündə birləşdirir. Əlavə edək ki, dilin fonoloji sisteminin təsvirində yalnız fonem inventarının təyin edilməsilə kifayətlənən tədqiqat işləri nəzəri baxımdan qənaətbəxş hesab edilə bilməz. Fonoloji təsvirin mükəmməlliyi fonoloji vahidlərin (fonemlə) sistemdə, onların söz və söz birləşmələrinin yaranmasında rolundan və danışıq aktında reallaşma xüsusiyyətlərinin öyrənilməsindən asılıdır.

Paradiqmatik planda dil vahidlərinin qarşılaşması eyni differensial əlamətlərə əsaslandığı halda, sintaqmatik oxda qarşılıqlı əlaqə qarşılaşma diapazonunu variativlik baxımından genişləndirir, yəni sintaqmatik qarşılaşmaya fərqləndirici əlamətlərlə yanaşı inteqral (mövqe ilə əlaqədə qazanılmış əlamət) əlamətlər də daxildir. Danışıqda seqment vahidlər fasiləsiz ardıcılıqla reallaşırlar, fonemlərin birləşməsi həmin dil üçün əhəmiyyət kəsb edən qayda və qanunlara tabedir və hər bir dil üçün fərdi qaydada müəyyən edilməlidir. Sintaqmatikada fonemlərin birləşməsini tədqiq edərkən iki məqama xüsusi diqqət yetirmək lazımdır: universal, insanın danışıq cihazının ümumi imkanları və xüsusi (fərdi) konkret bir dil sisteminə xas olan birləşmə yaratmaq qabiliyyəti.

C.Babayev müasir dilçilikdə fonoloji tədqiqatlarda fonem birləşmələri məsələsinin mərkəzi yer tutduğunu yazır. Müəllifə görə, “fonemlərin sintaqmatik xüsusiyyətlərini, yəni danışıq aktında (kontinuumunda) bir-birilə birləşməyə girmə imkanlarını nəzərə almadan hər hansı bir dilin səs quruluşunu tam şəkildə təsvir etmək mümkün deyildir. Dilin paradiqmatikadakı vokallığı sintaqmatikada vokallığı ilə mütənasib olmaya bilər. Sait və samit fonemlərin dil və danışıqda nisbəti fərqlənə bilər, ona görə də bu və ya digər dilin vokallığını dəqiq təyin etmək üçün sait və samitlərin nisbətini təkcə sistemdə deyil, həm də müxtəlif mətnlərdə (konkret reallaşmalarda) nəzərdən keçirtmək lazımdır” [13, s.4].

Dildə sözlərin seqment təşkili həmin dildə sözün seqment quruluşu ilə sıx bağlıdır. Çünki sintaqmatikada fonemlərin kombinatorikası həm də morfoloji mövqe ilə şərtlənir. Burada iki məqama diqqət yetirmək vacibdir: morfem daxilində və morfem qovuşuqlarında. Morfem daxilində fonem birləşmələrində müəyyən məhdudiyyətlər müşahidə edilir. Məsələn, Azərbaycan dilində bir morfem daxilində

də iki samitin yanaşı işlənməsi səciyyəvi deyildir. Yalnız alınma sözlərdə eyni morfem daxilində samit birləşmələrinə rast gəlmək olar. Fonem birləşmələrində kəskin məhdudiyət morfem başlanğıcı üçün daha səciyyəvidir. Məsələn, Azərbaycan dilində /nt/ (sonant+samit) kombinasiyasına morfem başlanğıcında rast gəlinmir. Lakin morfem sonunda belə birləşmələr mümkündür. Bundan fərqli olaraq, Azərbaycan dilində morfem qovuşuqlarında samit birləşmələrinin distribusiyasında məhdudiyətlər müşahidə edilmir.

Ədəbiyyat

1. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. Учебник для филол. спец. вузов. 2-ое изд., перераб. и доп.-М.: Высшая школа, 1987, 272 с.
- 2.Потапова Р.К. Слоговая фонетика германских языков. - М.: Высшая школа, 1986, 142 с.
- 3.Потапова Р.К. Сегментно-структурная организация речи (экспериментально-фонетическое исследование). Автореф. дис... докт. филол. наук. - Л.: 1981, 47 с.
4. Veysəlli F.Y. Seçilmiş əsərləri. II cild. - Bakı: Mütərcim, 2014, 524 s.
5. Veysəlli (Veysəlov) F.Y. German dilçiliyinə giriş. - Bakı: Mütərcim, 2011, 405 s.
6. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Ali məktəb üçün vəsait. -Bakı: Maarif, 1984, 392 s.
7. Ахундова К.Б. Фонетическая структура начала и конца слова в современном русском и азербайджанском языках. Автореф. дис. док. философии по филол. наукам. – Баку: 2013, 24 с.
8. Гасанов А.А., И.А.Бабаев. Курс лекций по фонетике современного русского языка. - Баку: Мутарджим, 2009, 280 с.
- 9.Касевич В.Б. Фонологические проблемы общего и восточного языкознания. - М.: Наука, 1983, 295 с.
10. Чубрикова Т.Л. Сочетаемость согласных фонем в истории английского языка. Автореф. дисс... канд. филол. наук.-Л.: 1975, 22 с.
- 11.Богомазов Г.М. Современный русский литературный язык. Фонетика. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. - М.: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОСТ, 2001, 352 с.
12. Шевченко Т.И. Фонетика и фонология английского языка. Курс теоретической фонетики английского языка для бакалавров. – Дубна:Феникс, 2011, 256 с.
- 13.Бабаев Дж.М. О соотношении вокализма и консонантизма (на материале азербайджанского и русского языков) //Русский язык и литература в Азербайджане. – Баку: ВСУ, 2011, №4, с. 4-6.

Summary

Analysis of phonemic units in syntagmatics

Combinatorial skills of phonemes in syntagmatics permit us to tell that each language has common system of fundamental features. Without statistical study of phoneme combinatory in the syntagmatic direction it cannot be considered sufficient analysis of phonemic systems in the language and in the contents of phonemes of the same language. Distribution of phonemes in the syntagmatic direction of the specific language, it is impossible to comment theoretically by the facts of other language, each language must be expressed through its combinatory models and only after that it can be brought to the confrontative analysis of distribution characteristics of different languages in the linguistic concept.

Резюме

Анализ фонематических единиц в синтагматике

Комбинаторные навыки фонемов в синтагматике позволяет нам сказать, что во всех языках имеется общая система фундаментальных особенностей. Без статистического исследования комбинаторики фонемов в синтагматическом направлении нельзя считать достаточным анализ системы фонемов в языке и в содержании фонемов того же языка. Дистрибуция фонемов в синтагматическом направлении в конкретном языке невозможно комментировать теоретически фактами другого языка, т.е. каждый язык должен выражаться на основе своих комбинаторных моделей и только после этого можно привлечь к конфронтативному анализу дистрибутивных качеств разных языков в лингвистическом понятии.

*Rəyçi: fil.f.d. A.Quliyeva
ADU-nun Tərcümə fakültəsi nəzdindəki
İspan dili kafedrasının
26.12.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 02.02.2017

Fatma Qurbanzadə
ADU

ELLİPSİS VƏ ELLİPTİK KONSTRUKSİYALARIN MÜASİR DİLÇİLİKDƏ YERİ VƏ ƏSASI

Açar sözlər: elliptik konstruksiya, yarımçıq cümlə, məzmun, kontekstual baza

Keywords: elliptical construction, incomplete sentence, content, contextual basis

Ключевые слова: эллиптические конструкции, неполное предложение, содержание, контекстуальная база

Yunan sözü “elleipsiz” olub, “buraxılma” mənası bildirən ellipsis dilin müxtəlif inkişaf mərhələlərində “müstəqil məna” statusuna malik “yarımçıq cümlə” statusu qazanmışdır. Ellipsis sintaksisin əsas vahidi hesab edilən “cümlə” nin struktur və semantik inkişafı prosesi ilə bilavasitə bağlıdır. Quruluşca bütöv və ya yarımçıq (baş üzvlərin iştirakına görə) olan cümlədə ellipsis “orta mövqə” tutur. Belə ki, “elliptik cümlə” anlayışı elə bir anlayışdır ki, quruluş (struktur) baxımından yarımçıq, məna baxımından isə bütövdür. Buraxılmış məna çalarları cümlənin, mətnin, situasiyanın ümumi məzmununa görə müəyyən edilir.

Əgər bütöv (tamamlanmış) cümlənin öyrənilməsi linqvistik amillərlə bağlıdırsa, elliptik (ellipsis hadisəsinə məruz qalmış) cümlələr oxucudan, dinləyəndən daha çox ekstralingvistik amillərin (jest, mimika, bədən dili, diqqət, obrazlı təfəkkür, məntiq, emosionallıq, psixoloji adekvatlıq) mövcudluğunu tələb edir.

Hələ XX əsrin 50-70- ci illərində başlayaraq, Azərbaycan dilçiliyində ellipsis hadisəsi məntiqi – semantik rakursdan maraq doğurmuşdur. Lakin təəssüflər olsun ki, indiyə qədər ellipsisə sırf “elliptik cümlə” problem kimi yanaşılmış, sintaktik fenomen kimi araşdırılmış və hadisənin əsas məntiqi tərəfi kölgədə qalmışdır. Bu mövzuda yazılan dissertasiyalarda isə linqvistik termin “pis uyğunlaşan və ya heç uyğunlaşmayan” vahid kimi xarakterizə olunmuş, aktuallığını bir o qədər saxlaya bilməmişdir [1, s.244-246].

Ellipsis probleminə daha yaxın yanaşma onun “yarımçıq cümlə prinsipi” ilə üst-üstə düşməsidir. Elliptik quruluşu tam məzmunuyla anlamaq üçün biz əvvəla “ellipsis” və “yarımçıq cümlə” terminlərini bir- birindən ayırmalıyıq.

Şərti olaraq deyə bilərik ki, əgər üzvlərindən biri və ya hər ikisi buraxılmış yarımçıq cümlədəki natamamlıq cümlənin öz daxili imkanları hesabına bərpa oluna bilirsə, elliptik struktur yalnız cümlənin, mətnin məzmunu və kontekstual bazası hesabına tamamlanır. Məsələn,

Yarımçıq cümlə:

a) – Sizin haqqında danışdığınız o adamlar nə vaxt gəlməlidir?

– Sabah! (Araz hiddətlə cavab verdi)

b) Bir-iki dəqiqə keçmədən qapı bir az aralandı.

– Kimdir? – deyən nazik bir səs eşidildi. Student şübhəli bir nəzər fırladaraq sordu:

– Otaq buradamı kirayə verilir?

– Burada verilir, – deyə qız o saat qapını açdı (Y.V.Çəmənzəminli).

Ellipsisə məruz qalmış cümlə:

- a) Niyyətin hara (dır), mənzilin ora (dır).
- b) Həcdən gələn mən (əm), Məkkədən xəbər verən sən (sən)?
- c) Birlik harda (dır), dirilik orda (dır).
- d) Zorla qoyuna gedən köpəyin qoyuna nə faydası (var)?

Məşhur dilçi N.Xomski hələ “Dil və təfəkkür” kitabında qeyd edir ki, ellipsis hadisəsi hər zaman dünya dilçiləri üçün aktual olmuşdur. O vurğulayır ki, bəziləri bu fenomeni qrammatik rakursdan (ispan dilçisi F.Sançes), bəziləri sintaktik (ingilis alimi Merçant), digərləri isə psixoloji hadisə kimi (fransız filosofu D.Marse) qələmə vermişdir [2, s.56-162].

Ellipsisin sintaktik və ya semantik aspektdən təhlili və analizi probleminə dilçilərimiz haqlı olaraq vurğulamışlar ki, hər iki növ Azərbaycan dilçiliyi üçün xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir. Biz bədii ədəbiyyat nümunələrində, Azərbaycan milli folklorunda, atalar sözləri, zərb məsəlləri və şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində kifayət qədər bu iki aspektdən təhlil olunan elliptik nümunələrə rast gələr bilərik. Lakin maraqlısı budur ki, biz dilçiyimizdə önəmli yer tutan bu iki növü bir-birindən necə ayırmalıyıq?

Bu barədə K.Ə.Həbibova yazır: “Semantik ellipsis termini hər hansı bir ifadənin informativliyinin aşağı olması kimi qəbul edilməməlidir. Çünki semantik ellipsis bu və ya digər bir ifadənin dildə müxtəlif üslubi funksiyalar yerinə yetirən yeni-yeni variantlarını formalaşdırır” [“Müasir Azərbaycan dilində elliptik cümlələr və onların üslubi xüsusiyyətləri” adlı dissertasiya, Bakı, 2008, s 10-13].

Dilimizin milli – mədəni irsini, mədəniyyətini və əxlaqi dəyərlərini özündə geniş ehtiva edən atalar sözlərini, söyləmləri, zərb məsəllərini geniş mənə çalarlığı, ifadə zənginliyi və mənanın birbaşa deyil, konkret kontekstual (eləcə də situativ) mühitdən yaranaraq birbaşa adresata nüfuz etməsi baxımından semantik elliptik frazalara, elliptik cümlələrə və ifadələrə aid edə bilərik:

Atalar sözləri və zərb məsəlləri:

- a) Xalqın sədəsi, haqqın nidası.
- b) Oğlum oğul olsun, kol dibi evim.
- c) Ev bizim, sirr bizim.
- d) Palan–palan, mənə də palan?!
- e) Papağı tülkü dərisindən, xəbəri yox gerisindən.

Bir faktı da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, semantik rakursdan (anlamdan) tədqiq olunmayan bütün növ cümlələr ya yarımçıq cümlə kimi, ya da struktur kasadlığı ilə qeyd olunan natamam fikir kimi qələmə alınmışdır.

Bəs ümumilikdə ellipsisi yaradan əsas faktorlar nədir ?

Dildə (qrammatikada) ellipsis mühüm rol oynayır. Ellipsis dildə aşağıdakı tendensiyalar nəticəsində meydana gəlir:

1. Dildə qənaət prinsipi;
2. Dilin öz daxili imkanlarından istifadəyə meyilliyi;
3. Dilin sadə və lakonik nitq şəraitində istifadə imkanları;
4. Sintaktik paralellik (həmcins üzvlər);
5. Dildə anaforik əlaqələr;

6. Qrammatik anomaliya;
7. Məlum olanın məqsədli şəkildə atılması (buraxılması);
8. Situasiya ilə mövzu eyniliyi;
9. Emosional- ekspressiv nitqə olan tələbat;
10. Daha dolğun və ifadəli məna paradıqması;

Biz də deyilənləri nəzərə alıb fikirlərə əlavə olaraq, semantik ellipsis həm intellektual, həm psixolinqvistik, həmçinin də məna müxtəlifliyi baxımından daha zəngin hesab edirik.

Elliptik cümlələrdə məna fərqi və struktur tərzinə görə: *tam və natamam* olur.

Tam elliptik cümlə:

- a)- Anar, sən ?
-Hə, mən gələcəm!
- b)- Sizə nə olmuşdur, xəstəyə bənzəyirsiniz.
– Bəli, xəstəyəm.
– Xəstəliyiniz nədir?

Rüstəmbəy mətanətli bir səslə:

– Gün-gündən sizə öyrənişirəm, susuz və havasız dolanmaq çətin olan kimi, sizsiz də həyatım müşküləşir. Xəstəliyim budur. (Y.V.Çəmənəminli)

Nümunələrdən görüldüyü kimi belə cümlələr danışanın fikrini, nitqini daha dolğun, daha ekspressiv və daha təbii emosiyalarla çatdırır. Oxucu üçün hər hansı bir obraz və ya kontekstual mühit barəsində fikir yürütmək, ideya formalaşdırmaq və psixoloji analiz etmək elə də çətin olmur. Bu isə birbaşa dilin psixoloji aspekt-dən təhlili, dilçiliyin psixologiya elmi ilə əlaqəsinə nümunədir.

Ədəbiyyat

1. Fəxrəddin Veysəlli. Semiotika. Bakı: Mütərcim, 2010
2. Fəxrəddin Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı: Studia Philologiya, 2009
3. Hüseynov Ş.Q. Psixolinqvistika. (Dərs vəsaiti). Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2004
4. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs tədqiqi. (Dərs vəsaiti), Bakı: BDU nəşriyyatı, 2013
5. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çayıoğlu, 2010

Summary

The name and place of ellipsis and elliptical constructions in Modern Linguistics

The article is about semantic and structural name and place of the term “ellipsis” and “elliptical phrases” in Modern Linguistics. Firstly, the author defines the difference among the terms “ellipsis”, “incomplete phrase” and “incomplete context”. Then the author delivers to the reader the background of ellipsis with literary and real colloquial speech acts. Besides, ellipsis and elliptical constructions are explained not only in the aspect of grammar or syntax, but at the same time as a major part of psycholinguistics.

Резюме

Имя и место эллипсиса и эллиптического строительства в современной Лингвистике

В статье рассматривается позиция эллипса, как с семантической, так и структурной стороны, в современной лингвистической науке. В первую очередь, автор дает определение терминам “эллипсис”, “неполное предложение”, “неполный контекст”. Далее, с помощью примеров художественной литературы и контекста разговорной речи доносит до читателей идею о том, что эллипсис является важной составляющей частью как грамматики, так и психолингвистики. Наличие убедительных примеров объясняет тот факт, что эллипсис является одним из главных элементов не только лингвистики, но и психолингвистики.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. A.Bayramova
ADU-nun Təlimdə innovasiyalar kafedrasının
05.12.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayli protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.12.2016

Flora Əkbərova
ADİU

İQTİSADİ DİSKURSDA METAFORLARIN İSTİFADƏSİ

Açar sözlər: metafor, konsept, diskurs, idiom, implisit

Keywords: metaphor, concept, discourse, idiom, implicit

Ключевые слова: метафор, концепт, дискурс, идиома, имплицитный

İnsandan danışırsınızsa davranış, yaxud N.Xomskinin təbirincə desək, biheyviarizm barədə unutmamalıyıq. İqtisadi diskursda canlıların davranışı, xüsusiyyətləri və bacarıq qabiliyyətləri əks olunmasını müşahidə edə bilərik. Məsələn, finans markerləri, müəssisələr və iqtisadi təşkilatlar fərdləşdirilə bilər və onlar insanların müəyyən qabiliyyətlərini, xüsusiyyətlərini, davranışlarını və hətta psixoloji vəziyyətlərini belə nümayiş etdirmək imkanına malikdirlər. Məsələn,

“Financial Times” qəzetindən seçdiyimiz nümunələrə nəzər salaq:

1.

They are quick to cut rates if financial markets *tremble*. [FT] – Əgər maliyyə bazarı *hərəkətə gəlsə*, onlar cəld faizləri aşağı salmaqda cəhd edə bilərlər. (Hərfi tərcümə: Əgər maliyyə bazarı *titrəsə*, o halda onlar cəld faizləri aşağı salarlar.)

Tremble – *feil*. 1.Əsmək, titrəmək; 2. qorxmaq, ehtiyat etmək; hərəkətə gəlmək.

2.

Corporations hang on *stubbornly*. [FT] – Müəssisələr *inadla* davam gətirirlər. (Hərfi tərcümə: Müəssisələr *inadkarlıqla* dözürlər.)

Stubbornly – *zərf*. inadla; tərsliklə; tərs-tərs.

3.

This increases the risk that the economy will *wake up* in a sweat at 2 a.m. [FT]- Bu iqtisadiyyatın gündüz saat ikidə təlaşla *hərəkətə gələcəyini* riskini artırır. (Hərfi tərcümə: Bu iqtisadiyyatın gündüz saat ikidə təlaşla *oyanacağı* riskini artırır.)

Wake up – *feil*. 1.yuxudan oyanmaq, yuxudan ayılmaq; 2.canlanmaq, baş qaldırmaq; 3.özünə gəlmək.

4.

The oil price will have its *revenge*. [FT]

Neftin qiyməti öz *hesabını alacaq*. (Hərfi tərcümə: Neftin qiyməti öz *qisasını alacaq*.)

Revenge – *feil*. qisas/intiqam almaq.

Yuxarıda verdiyimiz nümunələrdə işlədilən isimlər, feillər, zərflər məsələn, *tremble*, *wake up*, *revenge*, *stubbornly*, *misery*, *jittery* və s. kimi sözlər insanın davranışına aid olan müxtəlif vəziyyətləri əsk etdirilər. Bu sözlərin iqtisadi diskurs kontekstində istifadə olunması iqtisadi vəziyyətin hansı halda olmasının göstərən aydın konseptual məfhumlar hesab olunur. İqtisadi diskursa və iqtisadi

mətnə aid materiallar məsələn, sözlər, ifadələr, idiomatik birləşmələr, metaforlar, metonomiyalar, ironiyalar və s. ilə tanış olduqca diqqətimizi maraqlı bir fakt cəlb etdi. Əvvəlcə aşağıdakı nümunələrə baxaq və sonra fikrimizi davam etdirək:

1.

Crisis will be painful to everyone, and so single *remedy* will be enough.[FT]

Böhran hamı üçün ağır olacaq və tək bir *çarə* (çıxış yolu) belə kifayət olacaq. (Hərfi tərcümə: Böhran hamı üçün ağır olacaq və tək bir *müalicə* (çarə;çıxış yolu) belə kifayət olacaq.)

Remedy – *isim*. 1.dərman; müalicə vasitəsi; çarə; 2.vasitə.

2.

British car industry now looks *healthier*. [CN] – Britaniya maşın sənayesi indi *daha sağlam* (sağlıklı) görünür.

Health- *sifət*. sağlamlıq.

3.

They are in the pursuit of a *cure* for the country's economic *illness*. [CN]

Onlar ölkənin iqtisadi iflasını (yaxud zəifliyini) yaxşılaşdırmaq üçün təqibdədirlər. (Hərfi tərcümə: Onlar ölkənin iqtisadi xəstəliyini müalicə etmək üçün təqibdədirlər.)

Cure – *isim*. 1.çarə, dərman; üsul, yol; tədbir; 2.müalicə; müalicə kursu.

Cümlələrdə istifadə etdiyimiz terminləri seçək:

Remedy- müalicə

Healthier – daha sağlam

Feeble – zəif

Headache – baş ağrısı

Cure –müalicə

illness - xəstəlik.

Gördüyümüz kimi, bütün sözlər insanların səhhəti ilə bağlı işlədilən sözlərdir. Bu sözlər iqtisadiyyatda təzahür edən sağlam və xəstə, yəni yaxşı və pis vəziyyəti ən yaxşı şəkildə əks etdirən bilən və iqtisadi vəziyyəti insanlara aydınlığı ilə anlata bilən bir tərz yaradırlar. Məsələn, belə bir sual diskurslu situasiya quraq:

-How is the economy in your country? Is it the headache of yours or not?

-Yes, some times ago it could be considered as a headache of ours. But the government did its best and recovered it from the illness and now it is in good health, I can say.

-Oh, congratulation. May it live long and die happy!

Tərcüməsi:

-Sizin ölkədə iqtisadiyyat nə vəziyyətdədir? Sizə başağrısıdır, ya yox?

-Bəli, bir müddət əvvəl o bizə başağrısı hesab oluna bilərdi, amma hökumət əlindən gələni etdi və o xəstəlikdən sağaldı. İndi isə deyə bilərəm ki, o sağlam vəziyyətdədir.

-Ah, təbriklər. Ona uzun ömür və can sağlığı arzulayıram!

İki dost arasında gedən danışığın şahidi olduq. Əgər birinci cümlədə istifadə olunan *economy* termini olmasaydı bu dialoqun həkim və xəstə arasında getdiyini düşünə bilərdik. Tam anlamı ilə səhətdən gedən bir dialoq kimi səslənir. Sağlamlıq, xəstəlik, can sağlığı arzusu və s. Bu o anlama gəlir ki, bu kim terminlər

insanlarla iqtisadiyyat arasında tam əlaqəni və iqtisadiyyatın insan həyatının tam ayrılmaz bir parçası olduğunu vurğulamamıza bir daha əsas verir. Bəzilərinə çətin və mürəkkəb görünən iqtisadi konsept insan həyatına daxil olan sözlər, psixoloji vəziyyət və s. ilə daha aydın və anlaşılan ifadə oluna bilər. Bütün bunlar da iqtisadi terminlərin koqnitiv linqvistik tərəfini qabartmağa və tədqiqata cəlb etməyə şərait yaradır [1, s.34].

Məlum oldu ki, konseptlər insan şüuruna məxsusdur və onlar iqtisadi diskurs və yaxud iqtisadi mətn daxilində iqtisadi anlamın insanlar tərəfindən aydın başa düşülməsinə yardımçı olurlar [2, s.189]. İqtisadi diskursda işlədilən konseptlər məlumatın oxucuya tanış olan formada çatdırılmasını təmin edir. Müəyyən olunur ki, oxucu, yaxud dinləyici ona tanış olan konseptlə iqtisadi məlumatı daha aydın dərk edir və ötürülmüş məlumatda müəllifin niyyətini daha aydın anlayır. İqtisadi diskurs zamanı beyin, davranış və konseptin intuitiv olaraq əlaqəli olması qənaətinə gəlinir. Fərdin konseptual biliyi və həmin biliyin ötürülməsi yaddaşda saxlanılmış iqtisadi məlumatın təqdimatı kimi göstərilir. Dilçilərin iqtisadi diskursda və iqtisadi mətnlərdə konseptlərin işlədilməsinin elmi əsasları mənbələrə əsaslanaraq izah edilir.

Ədəbiyyat

1. Kövecses Z. *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2002, 385 p.
2. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. "Zərdabi LTD" MMC, Bakı, 2011, 272 s.
3. Veysəlli F.Y. *Diskurs təhlilinə giriş*. -Bakı: Təhsil: NPM, 2010, 141 s.
4. Борботько В.Г. *Принципы формирования дискурса: от психолингвистики к лингвосинергетике*. -М.: КомКнига, 2006, 288 с.
5. Boers F., Demecheleer M. A Few Metaphorical Models in Economic Discourse. *ESP Journal*, 1997, In: Liebert, W-A, G.Redeker & L.Waugh (eds.), *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics*, pp. 115-129, Amsterdam: John Benjamins.

Summary

The use of metaphors in economic discourse

The article investigates the usage of metaphors in economic discourse. It is stated in the article that concepts belong to human mind, and they help people to perceive implicit meanings of economic texts and discourse. Moreover, it is stated that the metaphors which are used in economic discourse play a very crucial role in delivering the information to the listener, or reader. Besides, the article highlights the role of conceptual knowledge of an individual while sending the information. The scientific basis of using metaphors in economic discourse and texts have also been touched upon in the article.

Резюме

Использование метафор в экономическом дискурсе

Статья изучает использование метафор в экономическом дискурсе. В статье заявляется, что концепты принадлежат человеческому рассудку и помогают людям правильно воспринимать имплицитные значения экономических текстов и дискурса. Более того, в статье подчеркивается, что метафоры, которые используют-

ся в экономическом дискурсе, играют очень важную роль в доведении информации слушателю или читателю. Статья также освещает роль концептуального знания индивида в процессе отправления информации. Далее в статье затрагиваются вопросы научного объяснения использования метафор в экономических текстах и дискурсе.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. L.Cəfərova
ADU-nun İngilis dilinin qrammatikası kafedrasının
21.11.2016-ci il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 17.01.2017

QEYRİ-SƏLİS CÜMLƏLƏR

Açar sözlər: qeyri-səlis cümlələr, sintaktik omonimlik, sintaktik ambiqivitlik, cümlənin nitq hissələrinə görə təhlili

Keywords: garden – path sentences, syntactic homonymy, syntactic ambiguity, parsing

Ключевые слова: неоднозначные предложения, синтаксические омонимы, синтаксический амбигивитизм, анализ предложений по частям речи

Bəzən İngilis dilində hər hansı bir mətni oxuyarkən, biz elə cümlələrlə qarşılaşırıq ki, hətta verilmiş kontekst daxilində onların mənasını anlamaq qeyri-mümkündür. Cümləni təşkil edən sözlər arasında heç bir sintakmatik və məna əlaqəsi tapa bilmədikdə bizi bir sual düşündürür: Görəsən, bunlar cümlədir, yoxsa sadəcə səhvən çap edilmiş sözlərdir? Əgər cümlədirsə, nə üçün mənası yoxdur? Məsələn, *The old man the ship* cümləsi ilk baxışda bizə heç bir məlumat vermir. Bu tip cümlələrlə qarşılaşdıqda oxucu özünü naməlum bir yerdə azıb qalmış, düzgün yolu axtarıb tapmağa çalışan şəxsə bənzədir”. Dilin təbii daşıyıcısı ana dilində yalnız doğru səslənən cümlələri qəbul edir. Axı dilimizdəki bütün cümlələr qaydaya tabedir (rule governed)” [4,s.26]. Lakin elə cümlələr də olur ki, onların qrammatik quruluşu bizə aydın olmur. Məsələn, *She persuaded her friends were reliable* və ya *He looked in through the door was opened* tipli cümlələri ilk oxunuşda anlamaq çətinidir. Məhz bu xüsusiyyətinə görə belə cümlələr “garden – path sentences”(qeyri-səlis cümlələr) adlandırılır [4,s.93]. İngilis dilində bu tip cümlələr qəribə sintaktik quruluşa və tərkibində işlədilən omonim sözə görə fərqlənirlər. Bu növ cümlələrin şərh olunması dərin dil bilgisi, səriştəsi və məntiqlə müşayət olunan psixolinqivistik prosesdir. Məhz bu cəhətdən “garden – path sentences”(qeyri-səlis cümlələr) psixolinqivistikanın tədqiqat obyektinə daxildir. Belə cümlələr psixolinqivistikada müvəqqəti ambiqivitlik və ya çaşqınlıq yaradan cümlələr hesab olunur, çünki onların tərkibində olan bir və ya bir neçə söz həm leksik, həm də qrammatik omonimlik yaratmaqla cümlənin mənasının başa düşülməsi üçün çətinlik yaradırlar. Və ya cümlənin sintaktik quruluşu onun semantikasını anlamağa mane olur”. Bəzən bu tip cümlələr başa düşülmək üçün sözbəsöz analiz olunur” [5, s.27].

“Garden – path sentences” termini “to be led down the garden path” ifadəsindən götürülüb mənası “to be fooled, to be taken into the wrong direction”—azdırmaq, kiməsə səhv yolu, istiqaməti göstərmək, ələ salmaq və s.mənalарını verir.

İlk baxışda mənasız görünən, yalnız ardıcıl düzölmüş sözləri xatırladan belə cümlələr həm düzgün qrammatik quruluşa, həm də semantikaya malik olurlar. Lakin bu tip cümlələrin mənasını cümləni nitq hissələrinə görə təhlil etməklə (parsing), cümlədəki müəyyən omonim sözlərin leksik mənasını dəqiqləşdirməklə tapmaq olar. Çox zaman belə cümlələrdə mənanın anlanılmasına çətinlik yaradan konversiya yolu ilə düzələn omonim sözlər və onların həm həqiqi, həm də məcazi

mənalarda işlənməsidir. Bəzən İngilis dilində “*garden-path sentences*” öz qeyri – adi qrammatik quruluşuna, dərk olunmasının çətinliyinə görə “*crazy sentences*” (*dəlisov cümlələr*) adlandırılır. Məsələn, *The young man the urgent tasks at the company; The old dog the footsteps of the young; The old man the ship; The young man boats; The man pushed through the door fell down* və s. cümlələrin qrammatik quruluşu semantik mənanın açılması üçün çətinlik yaradır.

M. Smith bu tip cümlələri “*Crazy sentences that do have meaning*” (*Mənası olan dəlisov cümlələr*) deyər səciyyələndirmişdir [5, s.38]. Onlarda çaşqınlıq yarıdan cümlədə bir və ya bir neçə sözün omonim qarşılığının olması, cümlə daxilində omonim və ya çoxmənalı sözün hansı leksik mənasının işlənməsi, onun hansı nitq hissəsinə aid olması və cümlənin nitq hissələrinə görə necə təhlil (parsing) olunması, ismi sözləmin (NP) və feili sözləmin (VP) yerinin müəyyənləşdirilməsidir. Bəzi sözlərin leksik mənası bizi lüğətdən asılı vəziyyətə salsada, onların sintaktik funksiyasının müəyyənləşməsində distributiv analiz metodu mühüm rol oynayır. Bəzi cümlə nümunələrinə nəzər salaq. Məsələn, *The young man the urgent tasks at the company* cümləsi ilk baxışda bizə heç bir informasiyanı ötürmür. Cümləni mənalandıran əsas cümlə üzvü xəbərdir, lakin biz cümlənin xəbərini tapa bilmirik, semantik məna qaranlıq olaraq qalır. Elə isə cümləni nitq hissələrinə görə morfoloji təhlil edək: *the young man* ismi sözləmi (NP) cümlənin mübtədasıdır; *the urgent tasks* ifadəsini 2-ci, *at the company* ifadəsini 3-cü ismi sözləm kimi götürsək, bəs cümlənin feili sözləmi (VP) aşkar olunmadı. Deməli, cümlənin təhlilində yanlışlıq var.

Əgər biz *the young man* ismi sözləmini tərkib hissələrinə ayırırsaq, onda cümlənin şərhini belə verməliyik: *the young* – *gənclər, cavanlar* ismi sözləmi *young* sifətinin substantivləşməsindən düzələn toplu isimdir. *Man* sözünü feili sözləm kimi qəbul etsək, məlum olur ki, o, *a man* – *adam, insan* sözündən sıfır morfem ilə, yəni konversiya yolu ilə düzələn *idarə etmək* feilidir. Beləliklə, cümlənin diaqramını bu cür vermək olar: *The young (NP) man (VP) the urgent tasks (NP) at the company (NP)* – *Şirkətdə əsas tapşırıqları gənclər idarə edirlər*. Göründüyü kimi, verilmiş cümlənin semantik mənasının başa düşülməsində əsas məna yükü *to man-idarə etmək* feilinin üzərinə düşür.

The old dog the footsteps of the young cümləsi ilk oxunuşda bizə mənası olmayan söz yığını kimi görünür. Hər bir cümləyə xas olan xüsusiyyətlərdən biri və əsası onun informativ xarakterli olmasıdır. Hələ ki, verilmiş cümlədə bunu aydınlaşdırmaq qeyri – mümkündür. Ona görə də, cümlənin xəbərini tapmağa çalışaq. Əgər *the old dog* (NP) ismi sözləm, *the footsteps of the young* (NP) digər bir ismi sözləm kimi götürülsə, cümlə anlaşılmaz olaraq qalır. Cümləni taksonomik olaraq təhlil etsək, aydın olar ki, *the old* toplu isimdir və cümlənin mübtədasıdır. *The old* ismi *old* sifətinin isimləşməsindən düzəlib və onunla leksik-qrammatik omonimlik təşkil edir. Cümlədəki *dog* sözü feildir, *a dog-it(heyvan)* ismindən konversiya yolu ilə düzəlib, mənası *təqib etmək, izləmək* deməkdir. Nəhayət ki, verilmiş cümləni diaqram üzrə belə izah etmək olar: *The old (NP) dog (VP) the footsteps of the young (NP)* – *Qocalar cavanları addım-addım təqib edirlər*. Cümlənin şərhli bir daha göstərir ki, nitq hissələri sistemində feilin aparıcı rolu, onun digər nitq hissələrini öz ətrafına yığmaq və onları idarə etmək gücü

digər heç bir nitq hissəsində yoxdur. Verilmiş cümlənin semantik mənasının açılmasında həlledici rolü məhz *to dog-təqib etmək* felinin leksik mənası oynayır.

F.L.Aldama “qeyri-səlis cümlələr” haqqında yazır:” Onlar ilk baxışda bizə sintaktik quruluşu yanlış olan cümlə təsiri bağışlayır,lakin təkrar-təkrar (rekursiv olaraq) cümləni şərh etməklə biz artıq cümlənin düzgün sintaktik quruluşunu və semantik mənasını başa düşürük. Bu tip cümlələrdə oxucu bəzən isimi sifət və ya sifəti isim kimi başa düşür, bəzən lazım olan yerlərdə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik artikkelərinin olmaması ya cümlənin mənasını başa düşməyə imkan vermir, ya da əksinə başa düşmək üçün oxucuya şərait yaradır” [1 ,s.282].

The young man boats cümləsində ambiqivitetlik aşkar olaraq özünü göstərir. Çünki cümləni təşkil edən hər üç sözün dildə omonim qarşılığı var:*young – gənc, the young-gənclər; a man-adam, insan, to man-idarə etmək; a boat-qayıq,to boat-qayıq sürmək,qayıqla gəzmək və s.* Deməli, hər bir sözün leksik – qrammatik omonim qarşılığı olduğuna görə, cümlənin hansı mənada işlənməsi sırf kontekstlə bağlıdır. Əgər *boats* sözünü cümlədə III şəxsin təkində işlənmiş feil kimi götürsək, onda diaqram belə olmalıdır:*The young man* (NP) *boats* (VP) —*Cavan adam qayıq sürür (və ya qayıqla gəzir).*

Cümlədəki sözlərin omonim qarşılıqlarını nəzərə alaraq cümlənin diaqramını qursaq onun leksik mənası da dəyişmiş olacaq. *The young (NP) man (VP) boats (NP) - Gənclər qayıqları idarə edirlər.* Verilmiş nümunədə leksik-qrammatik ambiqivitetliyə səbəb olan əsas *boats* sözünün cümlədə isim,yoxsa feil kimi işlənməsi və *-s* sonluğunun hansı qrammatik mənəni ifadə etməsidir. *-S* şəkilcisi sinkretizm əmələ gətirməklə həm ismin,həm də feilin kəmiyyət kateqoriyalarının göstəricisidir. Əgər cümlə *The young man the boats* kimi verilsəydi, onda cümlədə ambiqivitetlik olmazdı, yalnız məna anlaşılmazlığı olardı,çünki *the* artikili ilə işlənmiş *boats* sözü cümlədə yalnız ismi söyləm olardı.

Psixolinqvistik baxımdan qeyri-səlis cümlələr müvəqqəti ambiqivitetlik və ya anlaşılmazlıq yaradan cümlələr hesab edilir. Bəzən bu tip cümlədə bir sözün leksik mənasının, və ya sintaktik funksiyasının aydın olmaması cümlədə ambiqivitetlik yaradır ki, buna lokal ambiqivitetlik deyilir. Məsələn, *The old train the young* cümləsində *to train-öyrətmək, məşq etmək* sözünün feil olduğunu müəyyənləşdirmək cümləni başa düşməyə imkan verir: *Qocalar cavanları öyrədirlər.* Bəzən isə cümlənin semantikasının anlaşılmaması bütövlükdə cümlənin quruluşundan asılı olur ki, buna qlobal ambiqivitetlik deyilir. *Məsələn, I know more talented students than John* cümləsində aşkar ikimənalılıq var. Belə ki, 1-ci mənada cümlə belə izah oluna bilər: *I know more talented students than John does – Mən Conun tanıdığından daha çox istedadlı tələbə tanıyıram.* 2-ci mənada cümlə belə şərh oluna bilər: *I know more talented students than John is - Mən Conun daha istedadlı tələbələr tanıyıram.*

Bəzən cümlədə eyni zamanda iki feil keçmiş zamanda işlədilir və onlardan hansının cümlənin xəbəri olduğunu müəyyənləşdirmək çətin olur.*The boy pushed among the crowd fell; The fire grilled the cook but the cook didn't grill; The bear shot in the forest ran away; The florist sent the bouquet of flowers was very flattered.*

The boy pushed among the crowd fell cümləsinin semantik mənasını aydınlaşdırmaq üçün cümləni nisbi əvəzlilik əlavə etməklə genişləndirək: *The boy*

who was pushed among the crowd fell. Cümləni təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləyə çevirdikdə məlum olur ki, *The boy fell* baş cümlə, *who was pushed among the crowd* isə təyin budaq cümləsidir. Cümlənin Azərbaycan dilində tərcüməsi belədir: *Izdihamin içində itələnmiş oğlan yerə yıxıldı*.

The fire grilled the cook but the cook didn't grill cümləsində mənanın aydınlaşdırılması *to grill* feilinin leksik mənasından asılıdır. *To grill* feilinin 1-ci mənası – *ütmək, qarsaltmaq*; 2-ci mənası *yandırmaq, qızartmaq*. Onda düzgün qrammatik quruluşa malik olan bu cümlənin dilimizdə qarşılığı belə olacaq: *Alov aşpazı qarsdı, amma aşpaz yanmadı*. Eyni bir sözün çoxmənalı olması cümlənin bir tərəfindəki mənanı digər tərəfə qarşı qoyur: *qarsdı amma yandırmadı*.

The florist sent a bouquet of flowers was very flattered cümləsinin mənasını izah etmək üçün cümləni təyin budaq cümləsi hesabına genişləndirək, çünki, cümlədə iki keçmiş zaman formasında işlədilmiş feil var. *The florist who sent a bouquet of flowers was very flattered*-cümləsinin baş cümləsi *The florist was very flattered*, təyin budaq cümləsi isə *who sent a bouquet of flowers*. Cümlə Azərbaycan dilinə bu cür tərcümə olunur: *Bir dəstə güllü gödərmış gülcü çox yaltaq idi*.

Anlaşılması çətin olan cümlələrin bu xüsusiyyətindən ədiblər, yumoristlər istifadə edərək komik dialoqlar, cümlələr yazırlar və oxucunun diqqətini cəlb edirlər. Məsələn, məşhur İngilis komiki Marks Kruşo sözlərin omonim və çoxmənalı-ğından bu cümlədə məharətlə istifadə etmişdir: *Time flies like an arrow, fruit flies like a banana*. Hər iki cümlədə *flies* və *like* sözləri omonim olsalar da, onlar tamamilə fərqli leksik mənalara daşıyırlar. 1-ci cümlədə *flies to fly* – *uçmaq* feilinin indiki zaman, III şəxsin təkindəki formasıdır. *Like-kimi* sözünüdür. 2-ci cümlədə isə *flies a fly* – *milçək, həşərat* sözünün cəm forması, *to like* isə *xoşlamaq* feilidir. Onda cümlə dilimizə belə tərcümə olunur: *Zaman ox kimi uçar, lakin meyvə həşəratları bananı xoşlayırlar*.

Qeyd olunanlardan belə bir məntiqi nəticə hasil olur ki, hər bir mənası olan cümlənin düzgün sintaktik quruluşu olmalıdır və əksinə”. Mənanı nəzərə almadan necə düzgün qrammatika qurmaq olar?” [3, s.93]

Ədəbiyyat

- 1.F.Luis Aldama *Toward a Cognitive Theory of Narrative Acts. Cognitive Approaches to Literature and Culture*. University of Texas Press. Austin. June 1st, 2010. 336 s.
- 2.Noam Xomski *Dil və Təfəkkür*. İngilis dilindən tərcümə edəni və giriş məqalənin müəllifi – f.e.d., professor A.Y.Məmmədov. -Bakı, "Kitab aləmi" nəşriyyat- poliqrafiya mərkəzi, 2006, 152 s.
- 3.N.Chomsky *Syntactic Structures*. Massachusetts Institute of Technology. Mouton Publishers, the Hague. Paris, 1957. 117 s.
- 4.Neil Smith Noam Chomsky - *Ideas and Ideals*. Second edition. Cambridge University Press. 2004. 276 s.
- 5.Mary M.Smith *Cognition in Action*. Psychology Press. UK. 1994. 236 s.

Summary

Garden – path sentences

The article deals with “the garden–path sentences” which are distinguished for their unusual grammatical structure that makes them difficult for understanding their semantics. This term was first used by Noam Chomsky in “Ideas and Ideals” where he

expresses that without grammar there is no semantics or vice versa. In the article we tried to explain the meaning of some garden - path sentences according to diagrams.

Резюме

Неоднозначные предложения

В статье говорится о «неоднозначных предложениях», которые различаются по их необычной грамматической структуре, что заставляет нас с трудом понять их семантику. Этот термин был впервые употреблен Н.Хомским в книге «Ideas and Ideals», где он считает, что без грамматики нет семантики или на оборот. В статье мы попытались объяснить значение некоторых «garden – path» предложений согласно диаграммам.

Rəyçi: fil.e.d., prof. A.Məmmədov
ADU-nun İngilis dilinin qrammatikası kafedrasının
06.01.2017-ci il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 19.01.2017

Лаила Гадимова
АУЯ

ОБ ОСНОВНЫХ РАЗНОВИДНОСТЯХ КОНВЕРСИИ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: слово, конверсия, конверсионная модель, разновидности конверсии, субстантивация, продуктивность

Açar sözlər: *konversiya, konversiv model, konversiyanın tipləri, substantivizasiya, məhsuldarlıq*

Keywords: *conversion, conversive model, types of conversion, substantivization, productivity*

Возникновение новых слов в английском языке осуществляется, в основном, тремя путями:

- с помощью заимствований из других языков;
- с помощью различных средств словообразования (таких как аффиксация, словосложение, конверсия и т.д.)
- в результате полисемии (появления новых, добавочных значений у уже имеющихся в языке слов).

Словообразование является «богатейшим источником возникновения новой лексики в языке, и, как следствие этого факта, является объектом пристального внимания ученых-лингвистов» [3, с.87 – 88].

Под термином «конверсия» на современном этапе развития языкознания понимается «способ словообразования без использования специальных словообразовательных аффиксов; разновидность транспозиции, при которой переход слова из одной части речи в другую происходит так, что назывная форма слова одной части речи используется без всякого материального изменения в качестве представителя другой части речи» [2, с.33]. Некоторые исследователи используют также термины, как «безаффиксный способ словообразования» или «корневой способ словообразования».

Конверсия как языковое явление заинтересовало филологов еще в первой половине XIX века. Изучение этого способа словообразования связано с работами Дж.Гринвуда и Г.Суита. Вопросы, связанные с явлением конверсии, решали и пытаются решить многие исследователи и лингвисты, и их мнения полностью противоположны.

Сторонники одной группы предлагают считать слово – основу и образованный от него конверсив употреблением одной и той же лексемы в различных синтаксических функциях.

Сторонники второй группы придерживаются противоположного мнения, согласно которому конверсия – это не просто один из способов, а один из самых продуктивных способов словообразования в английском языке.

Словообразовательная система английского языка имеет достаточно большое количество способов и средств пополнения словарного состава, и конверсия занимает довольно значительное место среди них [4, с.15].

Вопрос конверсионного словообразования подвергался исследованию как зарубежными, так и отечественными учеными. Однако до настоящего времени лингвисты не пришли к единой точке зрения на данную проблему. В специальной литературе, посвященной изучению конверсии, существует 3 основные точки зрения на сущность этого явления:

1. Конверсия рассматривается как употребление одного и того же слова в функциях разных частей речи.

2. С одной стороны, конверсия трактуется как употребление одного и того же слова в функциях разных частей речи, а с другой стороны, она сравнивается со словообразованием.

3. Конверсия признается способом словообразования.

Основной признак конверсии как процесса словообразования – возникновение новой лексемы с новым лексико-грамматическим содержанием.

Особенностью данного явления является то, что происходит переосмысление, «поворот» значения слова – основы и рассмотрение его в ином аспекте. Однако нельзя не согласиться с тем фактом, что слово, появившееся в результате конверсии, включает в себя некую семантическую область исходного слова-основы (благодаря этому многие конверсированные слова легко восстанавливаемы из контекста).

Проблема конверсионного словообразования получила широкое освещение в английском языке. Конверсия как языковое явление всегда являлась предметом научных исследований.

В английском языке конверсия была рассмотрена в трудах О.Есперсена, А.Кеннеди, Е.Крейзинга, А.И.Смирницкого, В.Д.Аракина, Н.А.Баскакова, А.Я.Загоруйко, В.Н.Ярцевой, П.М. Карашука, Ф.А.Ганиева, М.Визе, Д.Ли и т.п. В тюркских языках изучение конверсии было построено на примере исследования данной проблемы в английском языке, и ей посвящены труды таких тюркологов, как И.А.Батманов, А.А.Юлдашев, Ж.М.Гузеева.

В английском языке конверсия более продуктивна. Особая продуктивность конверсии в английском языке объясняется существованием большого количества непроединительных слов, не закрепленных аффиксально за частью речи, сравнительной малочисленностью словоизменительных аффиксов и грамматических форм, а также простотой образования последних.

Разные ученые выделяют разные типы и разновидности конверсии [5, с.33-34].

1. Первый тип – классическая **конверсия** и по-другому, **чистая конверсия** или **абсолютная**. В этом случае слово, переходя из одной части речи в другую, вообще не меняется ничем, ни записью, ни произношением. Например:

love – *любить* – любовь, **hate** – *ненавидеть* – ненависть,
hope – *надеяться* – надежда, **water** – *вода* – **поливать водой**.

2. Второй тип – неклассическая конверсия. В этом случае при переходе слова из одной части речи в другую в нем возникают **небольшие изменения**: изменение ударения, чередование звука или буквы.

а) Перескакивает ударение. Например:

Export – это существительное «экспорт»,
 expOrt – это глагол «экспортировать, ввозить».
 pErfect – это прилагательное «совершенный».
 perfEct – это глагол «совершенствовать».
 import ['im ,pɔət] – это существительное «импорт».
 to import [im'pɔət] – это глагол «импортировать».
 increase ['in ,kri:s] – это существительное «увеличение».
 to increase [in'kri:s] – это глагол «увеличивать(-ся)».
 insult ['in ,sɒlt] – это существительное «оскорбление».
 to insult [in'sɒlt] – это глагол «оскорблять».
 suspect ['sɒ ,spekt] – это существительное «подозреваемый человек».
 to suspect [sə'spekt] – это глагол «подозревать».

б) В слове может ударение не перескакивать, сюда очень часто относятся слова однослоговые, но в нем **согласные** начинают **звучать по-разному**.

Close – если вы произносите это слово звонко [kləʊz] – это глагол «закрывать».

Если это же самое слово вы произносите мягко close [kləʊs] – слово становится прилагательным и переводится «близкий».

Use – ['ju:z] – глагол «использовать», «применять».

Use – ['ju:s] – существительное «использование», «применение», иногда говорят «польза».

в) В слове, при его переходе из одной части речи в другую, может меняться написание. Обычно всего одна буква меняется. Например:

advice – advise. Здесь поменялась буква **c** на **s**. Естественно, в этом месте поменялось и произношение.

advice – [əd'vaɪs] – это существительное «совет» или «советы»

advise – [əd'vaɪz] – это глагол «советовать».

В лексикологии выделяют четыре основные разновидности (соответственно, четыре конверсионные модели) конверсии по принадлежности компонентов к определенным частям речи: [1, с.152]

1. Вербализация (образование глагольной формы).

Данный тип представляет семантическую трансформацию «предмет» > «действие, связанное с этим предметом»:

flower (цветок) > to flower (цвети, расцветать)

water (вода) > to water (поливать, орошать)an

elbow (локоть) > to elbow (толкать локтем).

2. Субстантивация (образование имен существительных).

Реализуется семантическая трансформация «действие» > «предмет как результат действия»:

to look (смотреть) > look (взгляд)

to sleep (спать) > sleep (сон)

3. Адъективация (образование имен прилагательных).

Модель выражает семантическую трансформацию «предмет» - «признаковое явление предмета»:

christian (христианин) > *christian* (христианский)

granny (старушка) > *granny* (в старинном стиле)

4. Адвербиализация (образование наречий).

При современном уровне развития языковой системы этот тип не является продуктивным ввиду наличия в языке суффикса **-ly**.

Daily (ежедневный; повседневный, каждодневный) > *daily* (ежедневно, каждый день).

В английском языке выявлено следующие модели конверсии: [6]

1. Конверсионная модель N-V является самой широко распространенной в английском языке. Примерно половина всех простых глаголов образована по конверсии от существительных, что служит ярким примером большой продуктивности конверсии в области производства глаголов от имен существительных.

2. В ходе исследования выявлено 3 группы, на которые условно можно разделить глаголы, образованные от простых, производных и сложных существительных:

а) исходные существительные находят лишь частичное отражение в семантике производных от них глаголов;

б) семантика производного глагола превосходит по объему семантику исходного существительного;

в) объем значений производного глагола совпадает с объемом значений исходного существительного

3. Существительные, образующие по конверсии глаголы, можно подразделить на следующие семантические группы:

а) существительные со значением «предмет» образуют глаголы со значением «использовать этот предмет»;

б) существительные со значением «вещество» образуют глаголы со значением «использовать данное вещество»;

в) существительные со значением «лицо, человек» образуют глаголы со значением «выполнять функции данного лица»;

г) существительные со значением «животное» образуют глаголы со значением:

1) действовать как данное животное; 2) охотиться, ловить, истреблять животное, выраженное исходным существительным;

д) существительные со значением «место» образуют глаголы со значением «поместить что-л. в это место»;

е) существительные со значением «предмет» образуют глаголы со значением «удалить, вынуть, изъять данный предмет»;

ж) существительные со значением «часть человеческого тела» образуют глаголы от своих прямых и переносных значений.

4. Группа глаголов, образованных от прилагательных, немногочисленна. Абсолютное большинство прилагательных, конвертирующихся в глаголы - простые, производных производящих основ крайне мало, сложных производящих основ прилагательных в ходе исследования не выявлено.

5. Все корневые прилагательные, являющиеся основами для образования по конверсии глаголов, можно условно объединить в одну семантическую группу со значением «быть, стать или сделать таким, как то, что выражено производящей основой». Конверсионная модель Adj-V не является особенно продуктивной в современном английском языке, т.к. здесь существует другой способ передачи значений глаголов: с помощью прилагательных, а именно глаголы “to be, to get, to make + прилагательное”.

6. Конверсионная модель V-N является универсальной для современного английского языка.

7. Проведенный анализ показывает, что существительные образуются как от основных, так и от неосновных значений исходных глаголов. Данные существительные можно также подразделить на 3 группы:

а) существительные, количество значений которых меньше количества значений глаголов, от которых они произошли;

б) существительные, количество значений которых больше количества значений исходных глаголов;

в) существительные, количество значений которых равно количеству значений исходных глаголов.

8. Среди глаголов, конвертирующихся в существительные, можно выделить следующие семантические группы:

а) глаголы действия, б) глаголы движения, в) глаголы психической деятельности, г) глаголы речи.

9. Конверсионная модель V-Adj также универсальна для английского языка. Однако в английском языке она не является широко распространенной.

10. Глаголы, служащие основой для образования по конверсии прилагательных, можно подразделить на следующие семантические группы:

а) глаголы, обозначающие состояние;

б) глаголы, обозначающие действие;

в) глаголы речи;

г) глаголы психической деятельности.

В работе М. Бизе «Происхождение и развитие конверсии в английском языке» описываются 10 типов-моделей конверсии:

1. существительное → глагол;

2. глагол → существительное;

3. прилагательное → существительное;

4. существительное → прилагательное;

5. наречие → существительное (а также междометие → существительное);

6. наречие → прилагательное;

7. глагол → прилагательное;

8. прилагательное → глагол (а также наречие, междометие → глагол);

9. глагол → наречие;

10. особый тип, включающий образование глагола от местоимений и числительных

Итак, конверсия - это семантико-морфолого-синтаксический способ словообразования, при котором слово одной части речи образуется от слова другой без изменения внешней формы исходного слова, а словообразовательным средством при этом являются семантический сдвиг, морфологическая парадигма и грамматическая оформленность слова. Она имеет особенно широкое распространение в романо-германских и тюркских языках, в том числе в английском языке.

Литература

1. Arnold I.V. Лексикология современного английского языка. М. Наука. 2002. 376 р.
2. Бизе М. Происхождение и развитие конверсии в английском языке. М. 1986. 162 с.
3. Зыкова И.В. Практический курс английской лексикологии: учеб. пособие. 2-е изд., испр. М.: Академия, 2007. 288 с.
4. Ивлева Г.Г. Тенденции развития слова и словарного состава. М. Наука. 1986. 149 с.
5. Кубрякова Е.С., Гиреев В.А. Конверсия в современном английском языке. Вестник ВГУ. Сер. Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2002. N 2. С. 33 – 38.
6. <http://www.brightubeducation.com/esl-lesson-plans/59339-teaching-word-formation-conversion>

Xülasə

İngilis dilində konversiyanın əsas növləri haqqında

Məqalə İngilis dilinin zənginləşməsində əsas rol oynayan konversiya hadisəsinin növlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Konversiya hansısa söz düzəldici elementlərinin vasitəsi olmadan dilin söz düzəltmə yollarından biridir. Konversiyanın iki növü mövcuddur: klassik konversiya (və ya xalis konversiya) və qeyri klassik konversiya. Leksikologiyada isə müəyyən nitq hissələrindən asılı olaraq konversiyanın 4 növü seçilir: 1.verbalizasiya 2.substantivizasiya 3.adyektivizasiya 4.adverbilizasiya.

Beləliklə, konversiya söz düzəltmənin bir nitq hissədən başqa nitq hissənin formalaşmasına əsaslanan semantik morfoloji-sintaktik yollarından biridir.

Summary

On the main types of conversion in the English Language

The article deals with the study of the matter of conversion in English, which is one of the ways of enriching the word-stock of a language. Conversion is a means of word-building without using any word-building elements. Conversion has two types: classical or pure conversion or absolute conversion, and non-classical conversion. In lexicology there are four main types of conversion according to the components' belonging to definite parts of speech:

1. Verbalization; 2. Substantivation; 3. Adjectivization; 4. Adverbialization.

So, conversion is a semantical-morphological-syntactical way of word-building, in which the words of one part of speech are formed from those of the other one.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. L.Cəfərova
ADU-nun İngilis dilinin qrammatikası kafedrasının
06.01.2017-ci il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 19.01.2017

Nurlana Babayeva
BSU

METAFORALARIN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİNDƏ MÜXTƏLİF SAHƏ LEKSİKALARININ ROLU

Açar sözlər: metafora, hərbi leksika, idman leksikası, ictimai-siyasi leksika, effekt, dəyər

Keywords: metaphor, military lexis, sporting lexis, social-political lexis, effect, value

Ключевые слова: метафора, военная лексика, спортивная лексика, социально-политическая лексика, эффект стоимость

Publisistik mətnlərdə işlənən metaforalar müxtəlif elm sahələrində işlənən anlayışlarla sıx əlaqəli şəkildə meydana çıxır. Buna da səbəb ictimai-siyasi həyatdakı situativ şərait və onun yeni anlamda dərkidir. Metafora yaradan bəzi situativ şəraitin və müxtəlif leksik vasitələrin rolunun nəzərdən keçirilməsi həmin məsələ barədə geniş təsəvvür yaratmağa imkan verə bilər. Bu baxımdan publisistik metaforaların yaranmasında hərbi, idman, ictimai-siyasi leksika dildə xüsusilə fəal iştirak edir. Həmin sahələrlə bağlı leksikanın metafora yaratmaqda xüsusi əhəmiyyətini və rolunu nəzərə alaraq onların ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilməsi əhəmiyyətlidir.

Hərbi leksikanın publisistik metaforaların əmələ gəlməsində rolu. Müasir qəzetlərin dili üçün xarakterik olan xüsusiyyətlərdən biri metaforaların formalaşdırılması üçün hərbi leksikadan istifadə edilməsidir. Belə metaforaların yaranma tarixi qədimdir, belə metaforalar zaman keçdikcə öz semantikasını genişləndirir, üslubi-ekspressiv çalarlığını zənginləşdirir. Hərbi leksikanın iştirakı ilə yaranan metaforalar öz formalaşması üsullarına və komponentlərinin morfoloji mənsubiyyətinə görə də fərqlənir; belə formalaşma yollarından ən çox müşahidə olunanı “sifət+isim” modelidir. Bu tip metaforaların geniş yayılmasının səbəbi belə metaforalarda əmələgəlmə prosesinin təyin+təyinolunan münasibətləri əsasında meydana gəlməsidir. Bundan başqa, onlar həmişə binardır, onun əsasında yerləşən iki məlumatlandırıcı-məna kompleksinin daim hərəkətdə olmasıdır (*ağır artilleriya, uzaqvuran top, minaaxtarıcı cihaz*). Bu proses qəzet dilində daha effektiv şəkildə özünü göstərir və daha çox müşahidə olunur.

Metaforaların əmələ gəlməsində həm də isim və feil olan hərbi terminlərdən istifadə edilir: müharibə, həmlə, desant, ştab, müdafiə, düşərgə, ordu, mühasirə, əsgərlər, döyüşmək, geriyə çəkilmək, hücum etmək və s. (Hərbi müdaxilə, müharibə oyunu, həmlənin mərkəzi, desant qrupu, müdafiə səngəri, ordu başçısı, mühasirə əmri, əsgər dərdi, döyüşmək həvəsi, döyüşmək bacarığı və s.). Məsələn:

Silahlar susdu, yeni bir model işə düşdü, düşüncələrin, fikirlərin, individuallığın, mənəviyyətin işğalı (“525-ci qəzet”, 2012, 221(35 37)).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, publisistik üslubda mövzu məhdudluğu mövcud deyil və ictimaiyyəti maraqlandıran bütün mövzuları özündə əks etdirə bilər. Bu gün idman insan cəmiyyətinin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmişdir və mətbuat ondan kənar qala bilməz. Mənbələrin təhlili göstərir ki, hərbi metaforalardan

idmanla bağlı yazılmış məqalələrin dilində də çox istifadə edilir. Məsələn, idmançılar vuruşur, mübarizə aparır, hücumu keçir, geriyyə çəkilir, qorunur, həmlələr edir və s. Komandaların qarşılaşmaları çox hallarda döyüş səhnəsi kimi təqdim edilir və bu səbəbdən də onların təsvirində hərbi leksikanın iştirakı ilə formalaşmış metaforalardan istifadə labüd olur (Məsələn: “*Neftçi*” hücumu keçdi...).

Hərbi leksikanın idmana müdaxiləsi təsadüfi deyil. Belə ki, onların hər ikisinin leksik fondu ümumi ədəbi dil leksikasından ciddi şəkildə fərqlənir, digər tərəfdən isə idman və hərbi mövzusu həmişə çox populyar olmuşdur. Eyni zamanda, bunların hər ikisində mübarizə aparmaq, döyüşmək mənalı öz əksini tapır. A.A.Elistratovun fikrinə görə, hərbi leksikanın idman sahəsində istifadəsinin bir neçə səbəbi vardır. Onlardan birincisi, alimin fikrinə görə dünya xalqlarının mentalitetindədir ki, onların təfəkküründə müharibə dayanıqlı arxetipə malikdir. İdman ilk yaranışda müharibəyə hazırlıq məqsədi daşmışdır. İkinci bir səbəb kimi isə, o, idmanın həddindən artıq yüksək prestijə malik olmasını göstərir; bu isə idmançılar arasında rəqabətin artmasına səbəb olmuşdur. Rəqabət yüksək aqressivliyi, istənilən yolla qələbə əldə etmək hissini artırır. Bu işdə siyasi tərəflərin – kapitalizmlə sosializmin qarşı-qarşıya durması və öz aralarındakı qarşıdurmanın həllini idmanda tapmaları ideyası əsas rol oynayır. Məhz ona görə də publisistik mətnlərdə hərbi və idmana aid leksik vahidlər metaforaların yaranmasında çox fəal rol oynayır və onlara daha tez-tez müraciət olunur [1, s.64-65].

İdman leksikasının metaforaların əmələ gəlməsində rolu. Bu gün idman bütün dünyada ictimai, siyasi və mədəni həyatın əsas bir hissəsini tutur. Bu eyni formada Azərbaycana da aiddir. İdman uğurlarının istənilən bir dövlətin ictimai həyatına təsiri faktoru artıq danılmazdır. Burada idman dilinin cəmiyyətin müxtəlif qurumlarına təsiri də göz qarşısındadır və bu gün dilçilik elmini maraqlandıran ən aktual mövzulardandır. Məhz bu mövzuya aid mətnlərdə idman leksikasının köməyi ilə yaranan metaforalar da üstünlük təşkil edir. Məsələn:

Bu arada Karyakinin haqqında danışdığı xatirə turnirində çox yaxınlaşmışıq (“Sergey Karyakin: “Vüqar Həşimovun xatirə turnirində oynamamağa mənim mənəvi haqqım yoxdur”, “Xalq qəzeti”, 9 aprel 2014).

Müasir kütləvi informasiya vasitələri və bu sırada qəzetlərin dilində idman terminlərinin müxtəlif bədii ifadə vasitələrinin və fiqurların əmələ gəlməsində iştirakını müşahidə edirik. İdman metaforalarına müraciət etməklə siyasətçilər və ictimai xadimlər qarşı tərəfə fiziki cəhətdən zərər gətirmədən mübarizə aparmaq və qələbə çalmaq tendensiyasına istinad etmiş olurlar. Məsələn:

Məqalədə “Formula-1” avtoyürüşləri üzrə dünya çempionatının rəhbəri Berni Ekklostounun Azərbaycanın bu tədbirə ev sahibliyi etməsi ilə bağlı fikirləri yer almışdır (“Berni Ekklostoun: Azərbaycan “Formula-1”in mərhələ yarışının keçirilməsinə tam hazırdır”, “Azərbaycan” qəzeti, 19 may 2014).

Bütün bunlar onu göstərir ki, bu gün mətbuatın dilində idman leksikası da metaforaların yaranmasında fəal şəkildə işlədilir və onların köməyi ilə xeyli sayda metaforalar yaradılır.

İctimai-siyasi leksikanın metaforaların əmələ gəlməsində rolu. Mətbuatın dili göstərir ki, dilimizdə istifadə olunan bir sıra rus mənşəli ictimai-siyasi alınmalar müəyyən zaman çərçivəsində ictimai mühitin dəyişməsi ilə semantik dife-

rensiasiyaya uğrayaraq gerçək fakt və hadisələrin şərhinə, onlar arasında olan əlaqə və münasibətlərə siyasi mövqedən yanaşılmasını ifadə edir. Yeni ideoloji mühitə uyğun ictimai-siyasi terminologiya inkişaf prosesi keçirir və zaman keçdikcə mənə rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn:

...ötən əsrin sonlarında müstəqilliyimizin yenidən bərpası və qorunub saxlanması istiqamətində həyata keçirilən taleyüklü tədbirlərdən ətraflı söhbət açmışdır. Azərbaycan xalqı 96 il əvvəl özünün azadlıq mücadiləsinin ən parlaq səhifələrindən birini yazmışdır (“Azərbaycan” qəzeti, 24 may 2014).

Siyasi metaforalar müxtəlif kontekstlərdə fəaliyyət göstərir və maraqlıdır ki, onların mənası məhz bu məqamlardan asılı olur. Çünki metaforalar kontekstual şəraitdən asılı olaraq gözlənilmədən mənasını dəyişə bilər. Siyasi metaforalar sosial-siyasi reallıqları ifadə edir və hakimiyyətin ən aşağı pillələrində təşkil olunan praktik fəaliyyətə keçə bilmirsə də, sırf deklarativ element kimi qalır.

İstənilən bir ölkənin siyasi imicinin formalaşmasında ictimai-siyasi məzmunlu metaforaların çox böyük rolu var. Metaforaların mənə rəngarəngliyi müəllifin daxili analogiyanı nə qədər dəqiq və yeni formada əks etdirməsindən asılıdır. Amma əgər nəzərə alsaq ki, dil insanı və cəmiyyəti öz strukturuna tabe edir, onda deməli, metaforalar müstəqildir və onun solumda fəaliyyəti müəllifdən asılı deyil. Lakin “metafora yaradıcısı – söz vergisi olan insandır və o, lazımsız bir ifadədən elə bir yeni mənalı söz yaradır ki, onu biz metafora adlandırırıq” [4,s.419].

Müasir dilçilikdə siyasi metaforalara üç formada yanaşma mövcuddur. A.Vejbiskaya metaforaları qısaldılmış müqayisə hesab edir. M.Blek, D.Devidson, Q.N.Sklyarevskaya metaforanı ümuminin qəbul etdiyi assosiativ təsəvvürlərin əksi kimi, [3, s.358-386], (126). C.Lakoff və M.Conson isə hər iki cəhəti birləşdirərək metaforaları inkişafda olan idraki proses kimi qəbul edirlər [2]. Lakin bütövlükdə metaforalar hansı məzmun ifadə etmələrindən asılı olmayaraq bu və ya digər anlayışlar haqqında bənzətmə yolu ilə müəyyən təsəvvür əldə etməyə kömək edir.

Siyasi metaforalar üç əlaməti ilə təsnif olunur:

Dil metaforaları – mənanın köçürülməsi və ya sözün ikinci məna qazanması ilə formalaşır. Bu metaforalarda onun denotativ nüvədən nə qədər uzaqlaşmasından asılı olmayaraq istənilən bir konnotativ sema aktuallaşa bilər. Bu metaforalardan istifadə edərək mətnə bədii sxem yaradılır ki, bunların vasitəsilə insan təfəkküründə bir konseptual mühitdən digərinə keçid edilir. Bu keçidlər alınmış yeni məlumatın köhnə təcrübə ilə əlaqələndirilməsinə kömək edir. Bununla da koqnitiv metafora formalaşır. Məsələn:

Ancaq təəssüf ki, ABŞ səfiri Riçard Morninqstarın son müsahibəsi fonunda Azərbaycanın dövlət məmurları ölkənin maraqlarını qorumaq naminə addımlar atmağa məcbur olublar (“ABŞ Dövlət Departamenti səfirin mövqeyinə ciddi qiymət verməlidir”, “Azərbaycan” qəzeti, 24 May 2014).

Verilişdəki bayram ovqatı, od çərşənbəsinə təsadüf etdiyi üçün xalqımızın adətlərindən danışmağımız Mələkxanım Əyyubovanın ifasında səsləndirilən mahnılar əhvalına təsir edir, muzeydən qalan fikirlərin qırıntıları da yox olub gedir (“525-ci qəzet”, 12 mart 2014).

Koqnitiv metaforalar – bədii sxemlərin köçürülməsini təmin edən fundamental koqnitiv əməliyyatdır. Bu tip metaforalar incə semantik məzmunlu hisslərin dili ilə yaradılır və bununla yanaşı semantik uyğunluğa meyilli olurlar. Məsələn: “sevməmək” mənasını ifadə etmək üçün aşağıdakı metaforalardan istifadə edilə bilər – “məhəbbət sönməyib, ölməyib, susub” və s. Bu zaman metaforaların bədilliyi zəifləyir.

Koqnitiv metafora əşyanın əlamətlərinin hadisəyə, proseslərə, situasiyalara, faktlara, fikirlərə, ideyalara, konsepsiya nəzəriyyəsi və digər abstrakt anlayışlardan ibarət olduqda dilə ardıcılıq, səbəb, məqsəd, nəticə, şərt, güzəşt və s. mənalara ifadə edən məntiqi predikatlar kimi daxil olur.

Düzdür, Ukrayna xalqı siyasi yetkinliyini bir daha sübut etdi, amma beynəlxalq dəstək olmadan inqilab beşiyində boğulacaqdı (“525-ci qəzet”, 12 mart 2014\044).

Metaforik kontekst – dil daşıyıcılarının üst biliklərini təşkil edən mədəni, bədii və tarixi realilərə əsaslanır. Bu realilər bu və ya digər təfəkkür elementi ilə birbaşa bağlı olur və hər hansı ictimai-siyasi məzmunun kəsb edərək fikrin əhatəli ifadə olunmasına yaxından kömək edir. Məsələn:

Putin həm özünün təşəbbüsü ilə yaradılan Avrasiya İttifaqının pristijini qorumaq, Rusiyanın beynəlxalq aləmdə sovetlər birliyindən sonra yaranan digər bir güc qütübü olduğunu sübuta yetirmək cəhdini ortaya qoydu və bunun da nəticəsində Krimin və Ukraynanın şərq vilayətlərini zəbt etmək cəhdləri göstərməkdədir (“525-ci qəzet”, 12 mart 2014\044).

Ədəbiyyat

1. Елистратов А. А. Военная лексика в языке спорта//Русская речь, 2005, № 2, с. 64-69.
2. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. 2-е изд.-М.Изд-во ЛКИ, 2008.
3. Мак Кормак Э. Когнитивная теория метафоры// Теория метафоры. М., 1990, с.358-386.
4. Рикер П. Метафорический процесс как познание, воображение и ощущение // Теория метафоры. М., 1994, с.401-424.

Summary

The role of lexis of different fields in the creation of metaphors

In the article it is spoken of the role of social political, sporting and military lexis in the creation of metaphors in the publicistic texts. In the newspaper texts structural-semantic features of creation of new models in the newspaper texts, including the models of their usage are widely analyzed. The author comes to the conclusion-that in the newspaper materials metaphors possess high degree of efficiency and they are widely used in the publicistic texts.

Резюме

Роль лексики различных отраслей в образовании метафора

В статье говорится о роли социально политические, спортивные и военные лексики в образовании метафор. В газетных текстах широко анализируются особен-

ности структурно-семантические модели метафор, включая их использования в различных позициях. Автор статьи приходит к выводу о том что, в газетных материалах метафоры имеют высокую степени эффективности, и они широко используются в газетных материалах.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. İ.Qasimov
BSU-nun Müasir Azərbaycan dili kafedrasının
08.02.2017-ci il tarixli iclasının
09 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 16.02.2017

Mətanət Əmrahova
ADİU (UNEC)

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏR HESABINA HƏRBİ TERMİN YARADICILIĞI

Açar sözlər: *hərbi terminlər, termin yaradıcılığı, alınma sözlər, beynəlmiləl hərbi terminlər, derivatoloji proses*

Keywords: *military terms, creation of term, acquired words, international military terms, derivatological process*

Ключевые слова: *военные термины, создание терминов, заимство-ванные слова, интернациональные военные термины, дериватологический процесс*

Son iki əsr, xüsusən, XX yüzillik cəmiyyətimizin tarixində sürətli inkişaf dövrü kimi səciyyələnir. Dünya inkişaf etdikcə ayrı-ayrı elmi-texniki sahələrə aid yeni-yeni anlayış və məhfumlar yaranır ki, bunların hamısı da dil vahidləri ilə işarələnir, dilin terminoloji qatının zənginləşməsinə səbəb olur. Dilin ümumi leksik qatı kimi, onun terminoloji sistemində də daimi yeniləşmə və zənginləşmə prosesi özünü göstərir. Bu inkişaf paralel olaraq dilin hərbi leksikasında da müşahidə olunur. Silahlı mübarizənin tarixi göstərir ki, hərbi işi bəşəriyyətin inkişafının ilkin mərhələsində gündəlik məşğuliyyət olmaqla bərabər, həmçinin hər cür siyasi problemin və münaqişənin həllində mühüm və yeganə vasitə olmuşdur. Əmin-amanlığa və sülh razılıqlarına qədər bütün döyüşlər, vuruşmalar, qanlı çarpışmalar, silahlı qüvvələrin praktik nümayişi daha böyük üstünlüyə malik olmuşdur. Döyüş fəndlərinə yiyələnmək, silahla davranmaq, at çarmaq, düşmənlə təkbətək döyüşdə özünü müdafiə hər kəs üçün həyat uğrunda mübarizə amilinə çevrilmişdir. Belə həyat tərzi, təbii ki, xüsusi leksik vahidlərin formalaşmasını da zəruri edirdi.

Azərbaycan dilçiliyində hərbi leksikanın araşdırılma meyilləri son dövrlərin hadisəsidir. Müxtəlif dövrlərdə yaşamış türk dünyasının görkəmli söz ustalarının əsərlərində işlənmiş kifayət qədər hərbi terminlərə rast gəlsək də, bu terminlərin sistemləşdirilməsi, az və ya çox dərəcədə onların linqvistik xarakterinin müəyyənləşdirilməsi, mənşəyinin və inkişaf yollarının tədqiqi XX əsr dilçiliyinin üzərinə düşmüşdür.

Azərbaycan dilində hərbi terminlərin olduqca fərqli və mürəkkəb strukturu var. Burada fərqlilik ondan irəli gəlir ki, hərbi terminoloji qatın zənginləşməsində milli mənşəli sözlərlə yanaşı, alınma sözlər də mühüm rol oynayır. Bu mənada, milli və alınma sözlər vasitəsilə hərbi terminoloji qatın zənginləşdirilməsi prosesi ədəbi dilimizin normativliyinə əsasən aparılır. Nəzərə alsaq ki, bu prosesdə milli şəkildə yanaşı, alınma şəkildə də iştirak edir, onda hərbi terminlərin struktur xüsusiyyətlərinin təhlilinə bir qədər də analitik yanaşmaq tələb olunur.

Hərbi terminlərin strukturu deyərək onları quruluşu nəzərdə tutulur. Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin leksik vahidləri strukturuna görə üç yerə ayrılır: sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlər. Düzəltmə və mürəkkəb leksik vahidlər sadə sözlər əsasında meydana gəlir. Təbii ki, bu da müəyyən qanunauyğunluq əsasında baş verir. Beləliklə, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan hərbi terminlərin

strukturu da bu qanunauyğunluğa, yəni ədəbi dilin normativliyinə əsasən müəyyən-ləşir. Strukturuna görə hərbi terminlər də sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. Düzəltmə və mürəkkəb hərbi terminlər morfoloji və sintaktik yolla meydana gəlirlər.

Ümumiyyətlə, dilimizin derivatoloji prosesinə nəzər yetirsək, görürük ki, elmi ədəbiyyatlarda Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının müxtəlif mərhələləri və üsulları göstərilir. Ancaq daha çox aşağıdakı vasitələrdən istifadə olunur: 1) Leksik-semantik üsul; 2) Morfoloji üsul; 3) Sintaktik üsul; 4) Kalka üsulu; 5) Abreviatura üsulu [6, s.74].

Son dövrlərdə hərbi terminoloji lüğətlərin tərtibinə meyil müstəqilliyin verdiyi imkanlar əsasında daha çox güclənmişdir. Mustafa Məhərrəmov tərəfindən tərtib olunmuş, 1994-cü ildə “Vətən” nəşriyyatının çap etdiyi “Rusca-azərbaycanca hərbi lüğət” 9000-dən artıq sözü əhatə edir. Y.Məmmədlinin 1998-ci ildə “Vətən” nəşriyyatının çap etdiyi “Rusca-azərbaycanca qısa hərbi lüğət”-ə 3700-ə qədər termin və terminoloji birləşmə daxil edilmişdir. Bu sonuncu lüğətdə daha çox ümumişlək terminlər əhatə edilmişdir. Bu lüğətlərdə bizi daha çox maraqlandıran yuva yaradan baş söz-terminlərdir. Məlumdur ki, ayrıca bir lüğət maddəsində toplanmış eyniköklü sözlər lüğət yuvası adlanır. Rus hərbi lüğətlərində bir sözdən ibarət olan hərbi terminlərin böyük bir qisminin azərbaycanca qarşılığı iki, üç və bəzən daha çox sözlə verilmişdir. Ona görə də həmin terminlərin azərbaycanca qarşılığını iki qrupa ayırmaq olar:

1. Qarşılığı bir sözlə ifadə olunanlar;
2. Qarşılığı iki, üç və bəzən daha çox sözlə ifadə olunanlar [7, s.110].

Daha çox sözü əhatə etdiyi üçün M.Məhərrəmovun tərtib etdiyi lüğətdəki yuva yaradan terminləri nəzərdən keçirək. Həmin terminləri mənşəyinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Xalis Azərbaycan dilinə aid (türk mənşəli) olanlar;
2. Ərəb və fars mənşəli olanlar;
3. Rus dilinə və Avropa xalqlarının dillərinə aid olanlar.

Sözlərin bu cür müxtəlif mənşə qruplarına ayrılması həm qarşılığı tək sözdən ibarət olan hərbi terminlərə, həm də bir neçə sözlə ifadə olunanlara aiddir. Qarşılığı tək sözlə ifadə edilmiş hərbi terminlərin mənşəyinə və quruluşuna diqqət yetirək. Bunlar, başlıca olaraq, yuva yaradan və müxtəlif terminlərin yaranmasında aparıcı rol oynayan hərbi terminlərdir. Hərbi terminlərin bir qismi xalis Azərbaycan-türk mənşəlidir. Bu terminlərin bir qrupu sadə quruluşludur - bu cür terminlərdə müasir dil baxımından ikinci bir söz kökü və ya sözdüzəldici morfem ayırmaq qeyri-mümkündür. Belə terminlərə aşağıdakı sözləri misal göstərmək olar: *meşə, qayıq, bel, yağ, yer, qılinc, körpü, ad, bulud, top, ox, tapança* və s.

Türk mənşəli terminlərin bir qismi sözdüzəldici şəkilçilərin iştirakı ilə yaranmışdır və düzəltmə sözlərdən ibarətdir. Bu şəkilçilər müasir dilimizdə söz köklərindən asanlıqla ayrılır. Sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə həm feillərdən, həm də adlardan hərbi terminlər düzəldilmişdir. Türk mənşəli terminlərin hər qismi quruluşca mürəkkəb olub, iki sözün birləşməsindən yaranmışdır.

Mənşəcə ərəb və fars dillərinə aid olanlar. Ərəb və fars mənşəli terminoloji leksika ayrılıqda təqribən xalis Azərbaycan, rus və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınmış sözlər qədərdir (qarşılığı azərbaycanca bir sözlə verilənlər

nəzərdə tutulur). Bunların da bir hissəsi bizim dildə sadə quruluşludur: *həbs, qüllə, təşəkkür, mübarizə, zireh, ehtimal, zirvə, maddə, təsir, müharibə, tərbiyə, mövsüm, töhmət, vərdiş, qəhrəman, təzyiq, mühərrik, nümayiş, fəaliyyət, müqavilə, sənəd, məlumat, ruh, vahid, maye.*

Kökü ərəb-fars mənşəli olan düzəltmə hərbi terminlər. Belə sözlərin tərkibində türk mənşəli şəkilçilərlə yanaşı, sözlərin alındığı dilin şəkilçilərinə də təsadüf edilir. Məsələn: *hazırlıq, avadanlıq, sərrastlıq, nazirlik, səfərbərlik, tezlik, təhlükəsizlik, davamlılıq, etibarlılıq, səfərbərlik, xəbərdarlıq, şəhərcik, növbətçi, təlimatçı* və s. Ərəb-fars mənşəli sözlər içərisində mürəkkəb sözlər azdır: *əks-həmlə, əks-zərbə, şüaburaxma.*

Alınma hərbi terminlərin xarici qabığının dəyişməsi prosesini izləyərkən iki halı müşahidə edirik. Birinci halda etimon dildən rus dilinə keçərkən söz fonetik transformasiyaya uğrayır, Azərbaycan dilinə isə rus dilində olduğu kimi keçir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sözün mənşə dildə etimon dildəki fonetik quruluşu ilə rus dilindəki forması arasında da elə kəskin fonetik fərq olmur. Dəyişmələrin ikinci halında isə termin etimon dildən rus dilinə, rus dilindən də Azərbaycan dilinə keçərkən fonetik və fonetik-morfoloji dəyişikliyə uğrayır.

Azərbaycan dilinin hərbi leksikasının başqa dilin imkanları hesabına zənginləşməsi iki yolla göstərir:

Birbaşa və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən alınmaların müəyyən bir hissəsi heç bir fonetik dəyişikliyə uğramır və Azərbaycan dilində işləklik qazanır.

Alınmalara münasibət yollarından biri də dilçilikdə ksenomaniya adlanır. Bu yolun tərəfdarları adətən alınma terminləri olduğu kimi qəbul edir. Hərbi leksika ilk baxışdan spesifikasına görə bu yola üstünlük verməlidir: *vilka – çatal, zon - qurşaq, plennik – tutuq/tutqun* və s.

Utilitarizm yolu ilə alınmaların potensial ekvivalenti olan leksik vahidlər dildə uzun müddət yaşaya bilməsə də, onların bəziləri işlək termin kimi bu gün qalmaqdadır. Vaxtilə Ə.A.Şıxlinskiyə təklif etdiyi digər terminlər isə purizmə aiddir. Purizm alınmaların milli mənşəli sözlərlə əvəz edilməsidir. Utilitarizmdən fərqli olaraq, bu zaman yeni sözlər yaradılır, lakin bu yeni yaradılan terminin taleyi müəyyən deyil. Purizm yeni milli termin yaratma cəhdidir. Adətən, belə yolla yaradılan terminlərin ömrü az olur və hətta onlar sinonim cərgəyə də daxil ola bilmir. Ə.A.Şıxlinski “Sözlüyü”nün çap olunduğu dövrü nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, həmin sözlükdə purizmə meyil dövrün tələbindən irəli gəlmişdir.

Hərbi terminologiyada alınmalardan qaçmaq mümkün deyildir. Hərbi leksikada, ümumiyyətlə, dildə alınmalardan qaçmağın iki yolu özünü təsdiq etmişdir. Bunlardan birincisi, utilitarizmdir. Bu zaman yeni alınmış termin əvəzinə milli dilin əsas lüğət fondunda arxaıqlaşmış, unudulmuş termin işləklik qazanır. Həm də qeyd etməliyik ki, bu aktivləşmə müəyyən paralellik yaradır. Belə bir prosesi Azərbaycan milli dövlətçiliyinin müxtəlif mərhələlərində, istər Ş.İ.Xətai dövründə, istər Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə, istərsə də, 90-cı illərdən sonra Azərbaycan milli müstəqillik əldə etdikdən sonra özünü bürüzə vermişdir.

1992-cı il noyabrın 3-də Azərbaycan Respublikasının qəbul etdiyi “Hərbi xidmət haqqında” qanunun 8-ci maddəsində verilmiş hərbi rütbələrə nəzər salsaq,

görür ki, burada “serjant”, “kiçik serjant” və “baş serjant” rütbələri müvafiq olaraq “çavuş”, “kiçik çavuş” və “baş çavuş” rütbələri ilə terminləri ilə əvəz edilib.

Azərbaycan dilinin hərbi leksikasında beynəlmiləl terminlər. Dilimizin hərbi leksikasında beynəlmiləl hərbi terminlər xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Dünyanın əksər dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də beynəlmiləl terminlər ümumi mənasına və formasına görə fərqlənməyərək, dilin leksikoloji qatında özünə spesifik bir yer tutmaqla müxtəlif sistemli dillərin qarşılıqlı əlaqəsinin və zənginləşməsinin əsas göstəricilərindən biri kimi özünü göstərir [5, s.58]. Bu mənada, beynəlmiləl hərbi terminlərin dilimizə keçməsi, formalaşması, ayrı-ayrı hərbi məhfum və anlayışların beynəlmiləl xarakterli dil vahidləri ilə ifadə olunması bir tərəfdən dilimizin hərbi terminologiyasında funksionallığın effektivliyini şərtləndirirsə, digər tərəfdən onun beynəlxalq dil ailəsinə inteqrasiya etməsini asanlaşdırır.

Beynəlmiləl hərbi terminlərin əksəriyyətinin latın və fransız mənşəli olması və onların yayılma arealının genişliyi müxtəlif tarixi səbəblərlə bağlıdır. Belə ki, qədim latın dilinin bütün sahələrə aid terminoloji vahidlərin yaranmasındakı rolu dənılmaz həqiqətdir. Dilimizdə işlənən latın mənşəli beynəlmiləl hərbi terminlər semantik məna baxımından daha çox hərbi rütbə, peşə adları, avadanlıq, əməliyyat adları və s. istifadə edilən vahidləridir. Həmin semantik mənalara bildirən və beynəlmiləl səciyyə daşıyan *general, mayor, hospital, qranat, distansiya, diviziya, aparat, agent* və s. kimi terminlər bu gün də dilimizin hərbi terminoloji qatında işlənməkdədir.

Hazırda dilimizin hərbi terminologiyasında istifadə olunan, aktiv işlədilməsi ilə seçilən və artıq beynəlmiləl hərbi termin kimi qəbul olunmuş fransız mənşəli leksik vahidlər də çoxluq təşkil edir. Doğrudur, bəzi mənbələrdə fransız və latın mənşəli terminlər qarışdırılır, bu və ya digər hərbi terminin müəyyən edilməsində fərqli məqamlara rast gəlmək olur. Bu isə təbii ki, fransız və latın dillərinin geneoloji qohumluğu və ortaq leksik elementlərin çoxluğu ilə izah oluna bilər. Fransız mənşəli hərbi terminlər hərbi işinin çox müxtəlif sahələrinə aid anlayışları ifadə edir və dilimizdəki beynəlxalq hərbi terminlərin çox böyük bir qismini əhatə edir. Ona görə də dilimizdə *blokada, bomba, qarnizon, parol, paraşüt, serjant, eşalon, ekipaj, desant, partizan, karabin, patrul* və s. kimi onlarla fransız mənşəli beynəlxalq hərbi terminlər dilimizin aktiv leksik qatının vahidləridir.

Dilimizin lüğət tərkibində yunan, latın və fransız mənşəli terminlərlə yanaşı beynəlmiləl səciyyəli ərəb mənşəli *admiral*, alman mənşəli *yefreytor, raket*, ingilis mənşəli *tank, miçman, snayper*, rus mənşəli *zastava, starşına*, polyak mənşəli *polkovnik*, holland mənşəli *matros*, türk mənşəli *kazak, yeniçəri* və s. terminlər də işlədilir. Bu terminlərin dilə daxil olma yolları bir-birindən fərqləndiyi kimi, leksik-semantik məna qrupları və funksional fəallığı da bir-birindən seçilir. Leksik-semantik məna baxımından bu sözlər hərbi terminologiyanın, demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edə bilən vahidlərdir. Belə ki, onların böyük bir qrupu hərbi rütbə adları (*general, polkovnik, leytenant, mayor, admiral*), bir qismi hərbi vəzifə və peşə adları (*adyutant, partizan, agent, komissar, desant*), bir hissəsi hərbi hissələrin və bölmələrin adlarını (*qarnizon, batareya, diviziya, polk*), digər bir qismi döyüş texnikasını, və silah adlarını (*raket, blindaj, anqar, avtomat*,

pulemyot, patron), bir hissəsi isə döyüş əməliyyatı və tapşırıqlarının adlarını (*diversiya, marş, parad*) bildirməyə xidmət edir.

Milli ordu sahəsindəki quruculuq işləri genişləndikcə hələ dil vahidləri ilə ifadə olunmayan və buna cəhd edilməyən bir çox hərbi məhfum və anlayışların işlənmə reallığı da artır, bu və ya digər yeni hərbi fikirlərin ifadə olunma, qavranılma ehtiyacı yaranır. Bu zaman onların dil vahidləri ilə ifadə olunması üçün ənənəvi olaraq öncə dilimizin milli bazasına müraciət edilir. Bu mümkün olmadıqda başqa dillərin, daha çox halda isə rus dilinin leksik vahidlərinə üz tutulur. Belə halda dilimizin lüğət tərkibində alınma sözlərin, eyni zamanda beynəlmiləl terminlərin sayı çoxalmağa başlayır. Bəzən isə Avropa mənşəli beynəlmiləl terminlər daha qədimdən dilimizdə işlənən ərəb-fars mənşəli sözlərlə qoşa işlədilir və “əksər halda üstünlük ənənəvi sözlərə verilir” [3, s.173]. *Agent, adyutant, diversiya* və s. vahidlər müəyyən dövr ərzində *casus, yavər, təxribat* sözləri ilə paralel işlədilmiş, sonra isə üstünlük ikincilərə verilərək birincilərin sıxışdırılıb hərbi terminologiyadan çıxarılmasına səbəb olmuşdur.

Bütün dediklərimizi yekunlaşdıraraq, bu qənaətə gəlirik ki, bu dil vahidləri beynəlmiləl mahiyyət daşıyan, bütün xalqların həyatında mühüm yer tutan beynəlxalq hərbi quruculuq işinin ümumi axınına qoşulmağa, dilimizin dünya dillərinin hərbi leksik qatına inteqrasiyasına yaxından kömək edən əsas və aparıcı amillərdən biri kimi əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Ağazadə T. Azərbaycan qədim silah adları və döyüş ləvazimatları barədə aexoloji maddi-mədəniyyət nümunələri əsasında bir neçə söz // “Hərbi bilik” jurnalı, № 4. Bakı, 1994
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə. Bakı: Az. SSR EA, 1960
3. Azərbaycan – Türkiyə türkcəsində hərbi dəniz sözlüyü (Tərtib edənlər: Y.Məmmədli, N.Əliyev, T.Süleymanov). Bakı, 2000
4. Çobanov M. Hərbi dənizçilik terminologiyası. Bakı, 2005
5. Qasımov İ. Azərbaycan terminologiyasının əsasları. Bakı: Kitab aləmi, 2011
6. Qasımov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. Bakı: Nurlan, 2000,
7. Məhərrəmov M. Hərbi dilə və üsluba və dilə aid olan tələblər // “Hərbi bilik” jurnalı, № 2. Bakı, 2011, 112 s.
8. Məmmədli Y. Azərbaycan dilinin hərbi leksikası. Bakı: BDU, 1997
9. Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2002
10. Sadıqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Nurlan, 2005

Summary

Creation of military terms in azerbaijani language by the acquired words

In this article it is spoken about the ways of creation of medical terms consisting of special layer of the terminology of Azerbaijani language. Generally, here has been given information on ways of creation and methods of medical terms by acquired words. In this research it is spoken about the source of term referring to military dictionaries. It showed that, there are a lot of acquired words borrowed from Arabian and Persian and russian-

European languages into the Azerbaijani language. At the same time, in this article also international military terms are touched upon.

Резюме

Создание военных терминов в азербайджанском языке за счет заимствованных слов

В статье говорится о путях создания военных терминов, являющихся особым слоем в терминологии Азербайджанского языка. Особенно здесь дается информация о путях и способах создания военных терминов за счет заимствованных слов. В исследовании говорится об источнике терминов со ссылкой на военные словари. Указывается, что в Азербайджанском языке имеется большое количество заимствованных терминов, перешедших из арабско-фарсидского и русско-европейских языков. Одновременно в статье, повествуя о заимствованных терминах, затрагиваются также и интернациональные военные термины, имеющиеся в нашем языке.

*Rəyçi: dos. G.İsmayilzadə
ADİU-nin "Azərbaycan dili" kafedrasının
15.02.2017-ci il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 15.02.2017

Айнур Караева

АУЯ

E-mail:ainooriana@hotmail.com

ПЕРЕДАЧА СРАВНИТЕЛЬНЫХ КОНСТРУКЦИЙ ПРИ ПЕРЕВОДЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Ключевые слова: перевод, сравнение, метод, переводчик

Açar sözlər: tərcümə, müqayisə, üsul, tərcüməçi

Keywords: translation, comparable, method, translator

С момента зарождения мысли о переводе, она была непосредственно сопряжена с вопросами стилистики. Не только логический смысл текста на иностранном языке интересовал переводчика, но и передача сообщения способом концептуально-экспрессивного выражения на родном языке. Как известно, наибольшее затруднение при переводе всегда вызывали аспекты адекватного перенесения стилистических средств выражения, а также сохранение оригинального стиля в переведенном тексте. Точная передача стиля в переводе всегда являлась спорным и непростым вопросом. Не так просто передать при переводе всю специфичность определенного стиля, это требует больших усилий и сопряжено с целым рядом трудностей, поскольку стиль как система охватывает все аспекты языка. Практически любой текст включает те или иные тропы, фигуры речи или другие средства придания выразительности высказывания, составляющие особую функцию изобразительных единиц – стилистическую. Для сохранения или преобразования эмоционально-эстетического посыла исходного текста или же уникального значения каждого отдельного образа при переводе требуется большое мастерство, поскольку каждый вышеупомянутый образ играет свою отдельную роль в языковой ткани художественного произведения. Самым главным условием для переводчика при использовании сравнительных конструкций является сохранение общеприменимого потенциала переводимого текста. Нужно помнить, что перевод – многогранный процесс. Перевод – это не просто замена одного языка другим. В переводе сталкиваются различные культуры, личности, уровни развития, традиции и установки. Основной задачей переводчика всегда было и остается – помнить про все сложности перевода и постараться как можно точнее выразить мысль автора, при этом, не забывая передавать различные авторские художественные приемы. Отметим, что в полной мере такая передача фактически неосуществима, и художественный перевод будет лишь попыткой воспроизвести средствами другого языка всю совокупность приемов оригинала, своего рода вариацией на тему оригинала. Перед переводчиком стоит задача не только донести форму образа, но и его содержимое, сохранив при этом имеющееся многообразие смыслов данного образа, при обязательном условии сохранения этих смыслов [6, с.297]. По этому поводу Л.Л.Нелюбин отмечает, что поскольку

перевод – это «преобразование исходного текста при сохранении смысла, то переводчику необходимо попытаться найти эквивалентные формы выражения определенного смысла в другом языке» [4, с.38]. От того, насколько успешными окажутся попытки переводчика в передаче этого исходного смысла, будет зависеть и сила воздействия произведения на читателя.

В данной статье будут рассматриваться проблемы перевода средств художественной выразительности (сравнений) в произведении Марио Варгаса Льосы «Город и псы», обладающим достаточным запасом лингвистических, экстралингвистических, прежде всего, социально-культурных знаний, необходимых для адекватного прочтения и воссоздания всей изображаемой автором многоплановой картины, насыщенной подтекстом. Сравнение в русском языке представлено в виде конструкций. Для С.Г.Бархударова, В.В.Виноградова, Е.С.Истриной все сравнения в предложениях – сравнительные конструкции, которые можно грамматически реализовать на всех уровнях языка [2, с.92]. Согласно К.М.Абишевой, сравнение – это образное средство, имеющее логическую структуру, но языковую форму, служащее для образной характеристики и познания предмета действительности через сравнение его с другим на основании каких-либо признаков, положенных в основание сравнения [1, с.69]. Структура сравнения – компаративная структура, включающая в себя логические элементы: 1) понятие, которое требует пояснения; 2) понятие, которое служит для пояснения; 3) третья величина при двух сравниваемых понятиях [5, с.34].

Языковое образное сравнение – это образное средство, отличающееся от логического несколькими признаками: 1) сопоставляется не предмет с предметом, а конкретный индивидуальный предмет с понятием; 2) члены образного сравнения являются «предметами» разнородными, что обуславливает «образность» сравнения. [3, с.37]. Различают сравнения общеязыковые (белый как снег) и индивидуально-авторские. Рассмотрим несколько примеров перевода сравнений, использованных в произведении «Город и псы» Марио Варгаса Льосы. Большинство сравнительных конструкций интерпретируются в переводе достаточно дословно. Рассмотрим сравнения, которые передаются своими полными аналогами:

«Los zorros del desierto de Sechura aúllan *como demonios* cuando llega la noche...» соответствует в русском варианте: «Лисы в пустыне Сечура воют, *словно демоны* с приходом ночи...»

«Dudó un segundo: a un metro de distancia, brillantes *como luciérnagas*, dulces, tímidos, lo contemplaban los ojos de la vicuña» — «Он немного помедлил: в метре от него, сверкающие *как светлячки*, нежно и робко его рассматривали глаза викуньи»

«Los juramentos *como lenguas de fuego* entre el humo...»

«Брань *как языки пламени* в гуще дыма...»

«Ese sábado primero de junio, los cadetes de la sección, desplegados a lo largo de la baranda herrumbrosa, vieron a los perros de las otras secciones, soberbios y arrogantes *como un torrente*, volcarse en la avenida Costanera, teñirla

con sus uniformes relucientes, el blanco immaculado de los quepis y los lustrosos maletines de cuero»

«В первую июньскую субботу взвод, выстроившись вдоль ржавых перил, смотрел на псов из других взводов, гордых и высокомерных, *словно поток* хлынувших на проспект Костанера, окрасив его в цвета своей униформы, сверкая безукоризненно белыми кепи и блестящими кожаными портфелями»

В следующих примерах полного совпадения между оригиналом текста и его переводом нет, но эмоциональное воздействие от созданных образов почти совпадает: «Un movimiento próximo e inesperado devolvió a su cuerpo el miedo que empezaba a vencer.» — «Внезапно рядом что-то пошевелилось, и страх, *словно охлаждающий туман*, наполнил его тело страхом, с которым он уже начинал справляться». Иногда переводчик выбирает другое средство сравнения, отличное от оригинала. Например: «Ha olvidado también el resto de aquella noche, la frialdad de las sábanas de ese lecho hostil, la soledad que trataba de disipar esforzando los ojos para arrancar a la oscuridad algún objeto, algún fulgor, y la angustia que hurgaba su espíritu *como un laborioso clavo*» — «Он забыл всё, что было позже: холод простыней на враждебной постели, одиночество, с которым пытался бороться, выхватывая взглядом из темноты какие-то предметы, отблески, и тревогу, *надоедливым червем точившую его душу*». Так переводчик добивается того, что эмоциональное воздействие от образа, созданного этим сравнением в переводе произведения, в целом соответствует воздействию, которое возникает при чтении оригинала. В следующем примере встречаются эквивалентное, индивидуально-авторское сравнение, а также гиперболизация сравнения, отсутствующая в тексте оригинала:

«Desde allí ve entre los barrotes, *como una cebra*, la carretera asfaltada que serpentea al pie de la baranda y el borde de los acantilados, escucha el rumor del mar y, si la neblina no es espesa, distingue a lo lejos, igual a una lanza iluminada, el malecón del balneario de La Punta *penetrando en el mar como un rompeolas* y, al otro extremo, cerrando la bahía invisible, el resplandor en abanico de Miraflores, su barrio»

«Сквозь облезлые прутья он видит полосатую, *как зебра*, асфальтовую дорожку, извивающуюся вдоль решетки; слышит шум волн; когда редет туман – различает вдали, как волнорез на пляже Пунга *сверкающим копьем вонзается* в море; а еще дальше, *словно переливающийся веер огней* окаймляет невидимую бухту – это его район, Мирафлорес»

Как мы видим, в основном, сравнения передаются своими аналогами или с небольшими изменениями, что вызывает полное или почти полное совпадение в передаче образов. В рассмотренных примерах отсутствуют искажения в переводе сравнительных конструкций. В переводе, прежде всего, уделялось внимание передаче эмоционального воздействия от созданного образа и сохранению неповторимого авторского стиля Марио Варгаса Льюса.

Литература

1. Абишева К.М. Сравнение как концепт и его лингвокогнитивная природа. Глобализация и развитие современного общества: материалы международной научно-практической конференции, 2009.
2. Виноградов В.В., Истрина Е.С., Бархударов С.Г. Грамматика русского языка: в 2-х т. М.: Т. 1. Фонетика и морфология, 1960.
3. Ефимов А.И. Стилистические функции сравнений. Стилистика русского языка, 1969.
4. Нелюбин Л.Л. Толковый переводоведческий словарь, 2006.
5. Огольцев В.М. Устойчивые сравнения в системе русской фразеологии, 1978.
6. Фокина О.И. Передача сравнительных конструкций при переводе художественного произведения. – № 4, СПб., 2010.

Xülasə

Bədii əsərin tərcüməsi zamanı müqayisəli konstruksiyanın verilməsi

Müqayisəli konstruksiya müqayisə obyektində əsas xüsusiyyətdən əlavə, həm də bir sıra yardımçı xüsusiyyətlərin aşkarlanmasına kömək edən, əsərin bədii təəssüratını əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirən vasitələrdən biri hesab olunur. Məqalədə müəllifin üslubunun tərkib hissəsini təşkil edən müqayisə konstruksiyalarının tərcümə problemi önə çəkilir və Mario Varqas Lyosanın “Şəhər və köpəklər” əsərinin rus dilinə tərcümə olunmuş mətnində müəllifin başlıca müqayisə konstruksiyaları nəzərdən keçirilir. Məqalədə həmçinin müəllifin daha çox istifadə etdiyi müqayisə üsulları və onların istifadə olunmasının tənqidi təhlili verilir.

Summary

The comparative structures in the translation of literary works

The comparative structure is considered to be one of the means of figurative language which, in addition to its key function, helps to reveal additional features of the object of comparison and contributes significantly to the enrichment of the literary work. The article raises the problem of the translation of similes constituting an integral part of the author's style and examines the figurative comparisons used in the novel of Mario Vargas Llosa "The city and the dogs". The article aims to highlight the most salient similes and gives a pertinent critical analysis of the similes used by the author.

*Rəyçi: fil.f.d.A.Quliyeva
ADU-nun Tərcümə fakültəsi nəzdindəki
İspan dili kafedrasının
06.02.2017-ci il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 16.02.2017

Səxavət Əhmədov

ADU

E-mail: saxa.88@mail.ru

XALQIN MİLLİ MƏDƏNİYYƏTİNİ ƏKS ETDİRƏN REALİ SÖZLƏRİ VƏ ONLARIN SEMANTİK TƏSNİFATI

Açar sözlər: *reali sözlər, leksik vahidlər, terminlər, adlar, dil, ədəbiyyat, xalq*

Keywords: *exotic words, lexical units, terms, names, language, literature, people*

Ключевые слова: *слова-реалии, лексические единицы, термины, имена, язык, литература, народ*

Realilər xalq dili sözləri olub, coğrafi mühitə, mədəniyyətə, maddi məişətə, yaxud da xalqa, millətə, ölkəyə aid əşya, anlayış və hadisələrin adlarını bildirir, yerli və tarixi kaloritin daşıyıcılarıdır. Bu leksik vahidlərin başqa dildə qarşılığı yoxdur. Realilərin milli mənsubiyyəti olur. Hansı xalqın dilində yaranıbsa, o xalqa da mənsub olur. Başqa xalqların dillərinə ədəbiyyat və kütləvi informasiya vasitələrinin köməyi ilə daxil olur. Həmin realilər işləndikləri dillərdə ya müvəqqəti, ya da həmişəlik yaşayırlar. Bununla da alınma söz kimi o dilləri zənginləşdirirlər. Əcnəbi dildə vətəndaşlıq hüququ qazanan (o dildə mənimsənilən) sözlər dildə özlərinə yer tapır və işlənilir [4].

Realilərin digər dillərə keçməsi müxtəlif yollarla baş verir. Realilər bir dilin ədəbiyyatından digərinə bu və ya digər ədəbiyyat nümunəsinin həmin dilə təsirindən bir növ asılı olur. Ədəbiyyat nümunəsinin digər dildə işlənməsi bu ədəbiyyatda istifadə olunan reali sözlərin digər dilin ədəbiyyatına keçməsinə səbəb olur. Bunu belə də izah etmək olar; bəzən bir ədib özünə başqa bir dilin şair və ya yazıçısını örnək tutur, onun əsərlərindən bəhrələnir və ya onun əsərlərini öz dilinə tərcümə edir. Bununla da o bu əsərdə istifadə olunan reali sözləri bir başa tərcümə edə bilmədiyindən realiləri öz dilinin çərçivəsində (qrammatik və fonetik normalara uyğun) işlədir. Bu da reali sözlərin bir başqa dilə keçməsinə təkan verir. Bundan başqa, həmçinin reali sözləri məişət texnikası, adlar, nadir heyvanlar (yalnız bir regiona məxsusluğu ilə seçilənlər) və s. də ola bilər. Belə halda başqa dilə ötürülən realilər ya bu dildə assimilyasiya olunur, unudulur, dilin normalarına tabe olur, ya da öz semantik xüsusiyyətlərini saxlamaqla bu dilin daşıyıcısı olur. İstənilən halda bir xalqa, millətə və ya mədəniyyətə mənsub olan reali sözlər başqa dilin ədəbiyyatında, məişətində işlədilsə, demək ki, realilərin başlıca xüsusiyyətlərindən biri də hər hansı bir dili zənginləşdirməkdən ibarətdir.

Xarici dili öyrənmə prosesində reali və fon sözlərinin böyük əhəmiyyəti vardır. Onlar öyrədilən dildə danışan xalqın mədəniyyətindəki spesifik xüsusiyyətləri ifadə edir və nitqi yeni leksik vasitələrlə zənginləşdirir. Elə sözlər (və söz birləşmələri) realilər adlanır ki, onlar bir xalqın həyatı (məişəti, mədəniyyəti, sosial və tarixi inkişafı) üçün səciyyəvi olan obyektlərin adını ifadə etsin və digər xalq üçün yad olsun. Öyrənilən dili təmsil edən ölkənin realiləri linqvistik diyarşünaslığın əsas tədqiqat obyektlərindən biridir. Q.D.Tomaxinin sözlərinə görə, “realilər – bunlar dili öyrənilən ölkənin məişətinə, tarixinə, mədəniyyətinə, qəhrə-

manlarına, ənənələrinə, adətlərinə aid real faktlardır”. Reali sözü latın dilindən (*realis, realia*) alınmışdır. Mənası “əşyavi, həqiqi” deməkdir. Bu söz filoloji mətnlərdə “predmet”, “əşya” – sözün nominativ mənasının əsasını təşkil edən maddi mədəniyyət əşyası mənasını verir. Tərcüməşünaslıq və linqvistik-diyarşünaslıqda bu, “məfhum”, “termin” mənalarında da işlədilir. Beləliklə, reali termininin iki mənası mövcuddur;

a) xalqın tarixi, mədəniyyəti, məişətini səciyyələndirən və digər xalqlarda mövcud olmayan əşya, hadisə, məfhum

b) bu əşya, hadisə və məfhumların adlarını bildirən söz və frazeoloji ifadələr [2, s.39].

Dilçilik ədəbiyyatında reali termini ilə yanaşı *reali – söz* termini də işlənir. Bu son termin tərcüməşünaslıq və linqvistik-diyarşünaslıqda daha geniş şəkildə işlənir. Reali-söz əşyaya birbaşa aid olmur, referent adlanan aralıq kateqoriya vasitəsi ilə əşya ilə əlaqələnir. D.E.Rozental və M.A.Telenkovanın lüğətində referentə belə tərif verilir: referent – “bu obyektiv gerçəkliyin əşya və hadisəsini əks etdirən və məfhumi məzmun əmələ gətirən fikir əşyasıdır ki, dil vahidi onunla uyğunlaşır”.

Realilər dil və mədəniyyət arasındakı yaxınlığı daha əyani şəkildə göstərir. Belə bir fakt bunu sübut edir ki, cəmiyyətin mənəvi, yaxud maddi həyatında yeni bir reali yaranırsa, o, dərhal dildə də realini adlandıran təzahürünə səbəb olur, həm də yeni realinin yaranma vaxtını dəqiqliklə müəyyənləşdirmək mümkündür, çünki dilin leksikası xalqın ictimai həyatında baş verən dəyişikliyə həssaslıqla dərhal cavab verir. Rus dilində “dom otdixa” realisi və onu ifadə edən söz birləşməsi 1921-ci ildə, udarnik realisi 1929-cu ildə, subbotnik realisi 1919-cu ildə yaranmışdır. Sovet İttifaqında Yerin birinci süni peyki buraxılarda ingilis dilində “*sputnik*” sözü təzahür etdi [3, s. 531].

Realilər mədəni-tarixi, obyektiv şəkildə gerçəklikdə mövcud olan və başqa dillərdə tutuşdurulmadan və başqa dillərə tərcümə üsulundan asılı olmayan faktordur. Buna görə də başqa dillərlə qarşılaşdırmada təzahür edən ekvivalentsiz leksika müəyyən bir hadisəni realilərə aid etmək üçün həlledici faktor ola bilməz. Dilçilik ədəbiyyatında qeyd edilir ki, adekvatsız leksika və digər dildə sabit ekvivalenti olan leksika arasındakı hüdu tamamilə şərtidir və müvəqqəti səciyyə daşıyır. Tərcümə zamanı bir dəfə işlədilmiş ekvivalent sabit lüğətə çevrilə bilməz. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, xarici dilin öyrənilməsi, xüsusən yuxarıda göstərilən və onlara bənzər lüğəvi uyğunluqların mənası geniş izahat olmadan dili öyrənənlərə anlaşılıq olmayacaqdır. Vəziyyət bir də onunla çətinləşir ki, azərbaycanlı həm verilən izahı mənimsəməli, həm də bir qayda olaraq rus dilindən (və ya başqa əcnəbi dildən) alınmış söz uyğunluqlarını yadda saxlamalıdır.

Hər bir mədəniyyətin öz çərçivəsinə uyğun olaraq özünün çoxsaylı milli-spesifik realiləri mövcuddur. Məhz bu realilər məişətə, insanın mənəvi həyatına, dünyəvi təbiətə uyğun olaraq müxtəlif qruplara bölünə bilirlər.

Realilər coğrafi və etnoqrafik, folklor və mifoloji anlayışlar, məişət, ictimai və tarixi anlamda bir sıra leksik – semantik qruplara bölünür. Onomastik vahidlər-xüsusi adlar da leksik – semantik qruplara bölünür. İnsan adları, coğrafi adlar, şəhər adları, qəzet və jurnal adları, gəmi və təyyarə adları, firma və şirkət adları. Qurban Səidin “Əli və Nino” əsərinin həm alman dilindəki, həm də Azərbaycan

dilinə tərcümə variantlarından götürülmüş misalların müqayisəli təhlili göstərir ki, insan adları, coğrafi, şəhər, qəzet, jurnal və s. adlar müəyyən fonetik dəyişikliyə məruz qalır.

Ədəbiyyatda xüsusi semantikasına olan adların tərcüməsində tərcüməçi mütləq qaydalara riayət etməlidir. Məşhur coğrafi adların, tarixi şəxsiyyətlərin adlarının ötürülməsi transliterasiya, amma nisbətən məşhur olmayan adların ötürülməsi isə (küçə, bina adları) tərcümə yolu ilə aparılır. Bu sözlərdə hissəciklərin artırılması və ya ixtisar olunması tərcüməçinin üslubundan asılıdır.

Dillərdə olan əlifbanın müxtəlifliyinə görə heç də həmişə adların transliterasiyası üst-üstə düşmür. Məsələn, Şərq ədəbiyyatı ilə Qərb ədəbiyyatının əlifbası tamamilə fərqləndiyindən transliterasiyalar həmişə uğurlu alınmır. Lakin hər yerdə məşhur olan adların transliterasiyasına gəldikdə, tərcüməçi məcburi halda sözləri öz əlifbasına uyğun transliterasiya edir. Məsələn: Folgrichtig hatten also die Jungturken auf Arabien, Palastine, Syrien, Mesopotamien, Ägypten verzichten müssen.

Deməli, məntiqi etibarilə gənc türklər Ərəbistandan, Fələstindən, Suriyadan, Mesopotamiyadan, Misirdən imtina etməli idilər [4].

Qəzet adlarına gəldikdə isə burada tərcümə baxımından qəribə bir mənzərənin şahidi oluruq. Belə ki, qəzet adları bir qayda olaraq semantik məna daşdıqları halda və onları bir dildən başqa dilə tərcümə etmək asan olsa da, tərcümə ələmində bu adları transliterasiya üsulu ilə saxlamağı üstün tuturlar. Məsələn, "Deyli Uorker", "Frankfurter Allgemeine Zeitung", "Humanite" olduğu kimi saxlanılır və mənsub olduqları dillərin koloritinin daşıyıcıları kimi işlədilir. Hər cür transliterasiya fonetik cəhətdən şərtidir. Belə ki, qəzet adları bəzən tərcümə dilinin qrafikasını qəbul edir, bəzən isə mənsub olduğu dilin qrafikasını saxlayır.

Bundan başqa yer adlarında da maraqlı bir fakt üzə çıxır. Bəzən hər hansı bir yer adı digər dilin ədəbiyyatında işlədildiyi zaman ümumi qaydalar çərçivəsində deyil, bu dilə daha çox təsir edən dilin amili də böyük rol oynayır. İllər boyu Sovet rejimi altında qalan Azərbaycan dili məhz rus dilinin bu təsirinə məruz qalmışdır. Belə ki, dilimizə avropa sözlərinin keçməsində böyük rolunu oynayan rus dili bəzən bu sözləri originalda olduğu kimi deyil, özünün fonetik quruluşuna uyğun olaraq bizə ötürüb ki, bu ən-ənənin müasir dilimizdə də şahidi oluruq.

Azərbaycan dilində mövcud olan *qala* sözünün dünyanın bir çox dillərində, o cümlədən alman dilində ekvivalenti vardır: almanca *Burg*. Dünyanın bir sıra dillərində bu sözün ekvivalenti də semantik mənaca yaxındır. Lakin buna baxmayaraq, müxtəlif ölkələrdə və müxtəlif dillərdə qalalar öz struktur quruluşu, funksiyası, arxitekturası və s. cəhətdən fərqlənir. Qala məfhumunun bir mənası dünyanın bütün dillərində dəyişməz qalır; qala müdafiə məqsədilə ucaldılan tikilidir. Bakıda Xəzər dənizinin sahilində bütün bakılıların və azərbaycanlıların fəxr etdiyi Qız qalası adlı bir tikili vardır. Alman dilini öyrənən fərd bu tikilinin adını alman dilinin qanununa əsasən Mäddchen Burg kimi tərcümə edəcəkdir. Lakin belə tərcümə Bakıdakı Qız qalası haqqında heç bir informativ məlumat vermir. Bakıdakı Qız qalası haqqında informativ məlumat vermək üçün XII yüzilliyin bu memarlıq abidəsi haqqında dilçilik arayışı verilməlidir. Qız qalası adı ilə tanınmış qalalar Azərbaycanın digər məntəqələrində də - Şamaxıda, İsmayılıda, Şəkiddə, Qəbələdə, Qazaxda, Naxçıvanda, Qarabağda və s. yerlərdə, habelə Azərbaycanın hüdüdlərindən

çox uzaqlarda, məsələn, Şimali Asiyada, İranda, Qafqazın digər regionlarında, Qara dəniz sahilində və başqa yerlərdə də mövcuddur. Bütün bu qalalar müdafiə məqsədilə tikilmişdir. Hər qalanın özünə görə gözəlliyi və özəlliyi vardır. Lakin bu qalaların heç biri öz memarlıq xüsusiyyətlərinə görə Bakıdakı Qız qalası ilə müqayisə edilə bilməz. Bakıdakı Qız qalası XII yüzillikdə Xəzər dənizi sahilində qaya üstündə müdafiə məqsədilə salınmışdır. Bu kimi nümunələrin sayını kifayət qədər artırmaq olar. İstənilən xalqa mənsub kifayət qədər abidə nümunələri vardır ki, başqa dillərdə bu sözlər reali kimi başa düşülür [1, s.16].

Deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, xüsusi adların tərcüməsində (söhbət semantik məna verən adlardan gedir) düzgün mövqe tutmaq üçün tərcüməçi bu sözlərin ona qədər yazılışı ənənəsinə riayət etməlidir. Hətta bəzən iki, üç formada yazılan sözlərdə belə, tərcüməçi onlardan birini, ənənəvi yazılışı götürməlidir.

Ədəbiyyat

1. Tərcümə sənəti (Məqalələr toplusu) B., 1990.
2. Rzayev Ə. "Milli kolorit", "Ədəbiyyat və incəsənət", 13 may 1967.
3. Gənc tədqiqatçıların ümumrespublika elmi konfransı. Tezislər. Bakı, 2010
4. www.translit.az/ELEKTRON%20KITABXANA/TERCUMESUNASLIQ/55.htm

Summary

Exotic words, reflecting the national culture of the people and their semantics

Article is devoted to exotic words that are the expression of national culture. The author of the article noted the importance of these lexical units in the language, the way of their moving from one language to another and the role of these words in the enrichment of the language. Hence it follows that, cultural words to some extent impact on protection of assimilation between themselves. Because sometimes together with samples of the literature includes such carriers of national colors, that being "a foreigner", they have some difficulties to understand them.

Резюме

Слова-реалии, отражающие национальную культуру народа и их семантика

Статья посвящена словам – реалии, которые являются выразителем национального колорита. Автор статьи отметил важность этих лексических единиц в языке, то, как они переходят с одного языка на другой и о роли этих слов в обогащении языка. Отсюда можно сделать вывод, что реалии в некоторой степени влияют на защиту ассимиляции между собой. Ведь иногда в язык вместе с образцами литературы попадают такие носители национального колорита, что, являясь «иностранным», они получают право на гражданство в языке, в которое вошли.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. Ə.Qubatov
ADU-nun Alman dili kafedrasının
06.02.2017-ci il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.02.2017

Xaqani Əliyev

ADU

E-mail: xaqanixaqani@gmail.com

CON STENYBEKIN “QƏZƏB SALXIMLARI” ROMANINDA İŞLƏNMİŞ XÜSUSİ ADLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TRANSFORMASIYASI

Açar sözlər: xüsusi adlar, təsnifat, tərcümə

Keywords: proper nouns, classification, translation

Ключевые слова: имена собственные, классификация, перевод

Xüsusi adlar və onların tərcüməsində istifadə edilən üsullar

Tərcümə zamanı müxtəlif dil mühitləri ilə bağlı olaraq ortaya bir sıra çətinliklər çıxır. Bu cür çətinliklərə xüsusi adlar da aid edilə bilər. İngilis dili ilə Azərbaycan dili arasındakı qrafik və fonetik fərqlər olduğundan tərcümə zamanı bu hal daha qabarıq şəkildə özünü büruzə verir. Ümumiyyətlə, xüsusi isimlər dilin lüğət tərkibinin bir hissəsini təşkil edir. Dilçiliyin xüsusi isimləri tədqiq edib öyrənən bölməsi onomastika adlanır. Müəyyən bir obyektə xüsusi ad verilməsinin məqsədi həmin obyektə digərlərindən fərqləndirməkdir. Xüsusi adlar canlılara verilən adlar (ad, soyad, ləqəb, heyvan adları və s.) və cansız isimlərə verilən adlar (coğrafi adlar, kosmik obyektlərin, qəzet və jurnalların adları, ədəbi əsərlərin və incəsənət əsərlərinin adları, idarə və müəssisələrin adları, bayramlar, gəmi, mehmanxana, meydan, küçə, teatr, klub və s.) aiddir.

Hər bir tərcüməçi tərcümə etdiyi mətnə belə xüsusi adlarla rastlaşa bilər. Xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, tərcüməçi bir dil üsulunu digəri ilə əvəz etmək hüququna malikdir. Ona görə də tərcüməçi ilk növbədə bu sahədə xüsusi isimlərin tərcüməsində əsas prinsipləri nəzərdən keçirməli və daha sonra bu prinsiplərin yayılma üsullarını tədqiq etməlidir.

Aşağıdakı üsullarla xüsusi isimləri Azərbaycan dilinə tərcümə etmək olar:

1) İngilis və Azərbaycan dillərindəki sözlərin qrafik və fonetik quruluşunda rast gəlinən müxtəliflik ingilis dilindəki xüsusi isimlərin transformasiyasında bir sıra problemlərin yaranmasına səbəb olur. Məhz bu səbəbdən, ingilis xüsusi isimlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə olunmasında ən çox istifadə olunan üsul transkripsiya və transliterasiya üsullarıdır.

1. **Transkripsiya üsulu.** Məxəz mətndəki sözün səslənməsini hədəf dildə təmin etməkdir. İngilis xüsusi isimlərinin transkripsiya üsulu ilə verilməsi fonetik prinsipə əsaslanır, yəni tərcüməyə cəlb olunan dillər arasındakı uyğunluq fonem səviyyəsində qurulur. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı ingilis dilinin fonemlərinə uyğun olaraq Azərbaycan dilinin fonemləri seçilir. Tərcümə vahidləri fonem olur. Fonemin öz müstəqil mənası yoxdur və mənanı fərqləndirməyə xidmət edir. Tərcümə vahidləri fonem olanda mənbə dilin fonemləri akustik və artikulyasiya xüsusiyyətlərinə görə onlara yaxın tərcümə olunan dilin fonemləri ilə əvəz olunur.

Transkripsiya üsulunda söz fonetik prinsipə əsas olaraq səsləndiyi kimi verilir. İngilis dilində olan [θ] ilə başlayan xüsusi adlar Azərbaycan dilinə “t” hərfi ilə transkripsiya olunur. Məs: Thatcher - Tetçer, Thackeray - Tekkerey, bəzən isə [θ] “s” hərfi ilə transkripsiya olunur. Məs: Galsworthy - Qolsuorsı, Yunanıstana aid xüsusi adlarda [θ] olan xüsusi adlar Azərbaycan dilinə “f” hərfi ilə transkripsiya olunur. Məs: Athens - Afina, Themistocles - Femistokl.

İngilis dilində [w] ilə başlayan və saitlə davam edən xüsusi adlar Azərbaycan dilinə “u” hərfi ilə transkripsiya olunur. Məs: William – Uilyam, lakin [w] ardınca [u] gələrsə belə xüsusi adlar Azərbaycan dilinə “v” hərfi ilə transkripsiya olunur. Məs: Woolf - Vulf, Woodehouse - Vudhaus. Lakin, bəzi ənənəvi hallarda [w] ilə başlayan xüsusi adlar Azərbaycan dilinə “v” hərfi ilə transkripsiya olunur. Məs: Washington - Vaşinqton. Alman dilindən alınma adlarda eyni qayda keçərlidir. Məs: Wagner - Vaqner, Wilhelm - Vilhelm.

2) **Transliterasiya üsulu.** Məzə mətndəki sözün imlasını olduğu kimi hədəf mətndə verməkdən ibarətdir. Bəzən tərcümə və orijinaldakı xüsusi adlar arasında uyğunluq qrafem səviyyəsində qurulur. Bu üsul transliterasiya adlanır. Bu zaman xüsusi isimlərin qrafik forması verilir, yəni sözün yazılışı əsas götürülərək oxunuşuna fikir verilmir. Məs: Winnipeg – Vinnipeq, Wisconsin – Viskonsin.

Azərbaycan və ingilis dillərində səsə və hərflərin sayı fərqli olduğundan bəzən qeyd edilən üsulların hər ikisindən istifadə olunur. Məs: Vaigach - Vayqaç, Sheffield- Şefild, Bush - Buş.

Ümumiyyətlə, xüsusi isimlərin tərcüməsi zamanı milli koloritin qorunub saxlanılmasına da fikir vermək lazımdır. Transkripsiya üsulu da məhz elə bu milli koloritin qorunub saxlanılmasına xidmət edir. Yəni əsəri Azərbaycan dilində oxuyan şəxs George, Joy, Kelly kimi adlara rast gəldikdə əsərin ingilis dilli xalqa məxsus olduğunu başa düşür.

“Qəzəb salxımları” romanda bir sıra xüsusi adlar işlənmişdir. Bunlara aşağıdakıları misal gətirmək olar.

To the red country and part of the gray country of **Oklahoma**, the last rains came gently, and they did not cut the scarred earth - **Oklahomanın** qırmızı torpaqlarına və boz torpaqlarının bir hissəsinə xəfif yağmurlar yağdı və bu yağmular cadar-cadar olmuş torpağa hopmadı. [1, s.37]

When June was half gone, the big clouds moved up out of **Texas** and **the Gulf**, high heavy clouds, rainheads - İyunun yarısı arxada qalanda **Texas** və **Meksika körfəzindən** iri buludlar yüksəlirdi. [1, s.37]

Got to make a run to **Tulsa**, an' I never get back soon as I think - **Talsaya** gedəcəyəm, oradan heç vaxt düşündüyün qədər tez qayıtmaq olmur. [1, s.41]

Joad remained silent - **Coud** sakitlə oturmuşdu. [1, s.44]

Sure I been in **McAlester** - Hə, mən **Mak-Alesterdə** yatmışam. [1, s.47]

Casy seemed to see the bottle for the first time - **Keysi** butulkaya elə baxdı, elə bil onu birinci dəfə idi görürdü. [1, s.53]

Pa says, “**John**, you gonna eat that whole damn pig?” – Atam soruşdu: “**Con**, yəni donuzun hamısını bierdəfəyə yeyib bitirmək fikrindəsən?” [1, s. 1]

Why don't you go on west to **California**? – Niyə qərbə, **Kaliforniyaya** getmirsiniz? [1, s.65]

An old copy of the **Philadelphia Ledger** was on the floor against the wall, its pages yellow and curling - “Filadelfiya ledcer”in saralmış və səhifələri qatlanmış köhnə bir nömrəsi döşəmədə divara dayanmış alıbı qalmışdı. (səh. 72)

Ədəbiyyat

1. Bayramov Q., Tərcümə sənəti, Bakı, “Oka Ofset”, 2008
2. Комиссаров В.Н., Коралова А.Л. Практикум по переводу с английского языка на русский. – М.: Высшая школа, 1990.
3. Комиссаров В.Н. Теория перевода. – М.: Просвещение, 1983.
4. Proshina Z. Theory of Translation (English and Russian), 3rd edition, revised, Far Eastern University Press, 2008
5. https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0sim#X.C3.BCsusi_isiml.C9.99r
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Proper_noun
7. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%98%D0%BC%D1%8F_%D1%81%D0%BE%D0%B1%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B5

Summary

Transformation of proper nouns used in novel “The Grapes of Wrath” by John Steinbeck into Azerbaijani

The article provides information about definition of proper nouns and classification of proper nouns. Moreover, the article highlights characteristics of translation of proper nouns into Azerbaijani. Afterwards, the translation of proper nouns in novel “The Grapes of Wrath” by John Steinbeck is mentioned.

Резюме

Трансформация имен собственных использованные в романе Джона Стейнбека “Гроздь гнева” на азербайджанский язык

Данная статья предоставляет информацию об определении имен собственных, а также их классификации. Более того, в статье подчеркиваются свойства перевода имен собственных на азербайджанский язык. Впоследствии отмечается перевод имен собственных в романе Джона Стейнбека “Гроздь гнева”.

*Rəyçi: fil. f.f., dos. T. Əmirova
ADU-nun İngilis dilinin tərcüməsi kafedrasının
06.02.2017-ci il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.02.2017

Əsmər Mustafa
ADU

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZÖNÜLƏRİN VƏ SÖZÖNÜLÜ BİRLƏŞMƏLƏRİN TƏDQIQI (DİAXRONİK ASPEKTDƏ)

Açar sözlər: sözünü, nitq hissələri, köməkçi nitq hissələri, qrammatik kateqoriya, sintaktik funksiya

Keywords: preposition, parts of speech, functional parts of speech, grammatical category, syntactic function

Ключевые слова: предлог, часть речи, служебные части речи, грамматическая категория, синтаксическая функция

İngilis dili hind-Avropa dilləri ailəsinin german dilləri qrupuna daxildir və buna görə də onun qrammatik quruluşu da bu nöqteyi-nəzərdən izah edilməlidir. Qrammatik quruluş deyərək qrammatik kateqoriya və qrammatik vasitələrdən də danışılmalıdır. Dünya dillərinin ən mühüm qrammatik kateqoriyalarından biri hal kateqoriyasıdır. Baxmayaraq ki, ingilis dili analitik dillərə aiddir, bu dildə hal kateqoriyası morfoloji baxımdan çox kasıbdır: ingilis dilində isimlərdə cəmi 2, şəxs əvəzliliklərində isə 3 hal mövcuddur. İngilis dilində hal kateqoriyası az olduğuna görə, isim və ya əvəzlilik ilə digər nitq hissələri arasında əlaqəni təmin etmək üçün sözönlərindən istifadə olunur.

Dünya dillərinin əksəriyyəti, o cümlədən ingilis dilinin lüğət tərkibi ənənəvi olaraq nitq hissələri adlanan müəyyən leksik-qrammatik siniflərə ayrılır.

Bir sıra dilçilər nitq hissələrini müxtəlif siniflərə ayırmışlar. Sözlərin nitq hissələrinə belə ayrılması üçün əsas prinsiplər L.V.Şerba tərəfindən işlənmiş və uzun müddət mövcud olmuşdur. Leksik məna, morfoloji forma və sintaktik funksiya bu prinsiplərə daxil edilmişdir. Müxtəlif dil tədqiqatçıları sözlərin nitq hissələrinə bölünməsi problemi ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Bir çox dilçilər nitq hissələrini morfoloji, semantik, sintaktik xüsusiyyətlərə əsasən qruplaşdırıb. Bəzi dilçilər isə nitq hissələrini yalnız qrammatik qrup olduğunu söyləmiş və onları morfoloji forma və funksiya baxımından şərh etmişlər. Üçüncü qrup isə belə fikir irəli sürür ki, nitq hissələri sözlərin qrammatik qruplarıdır, lakin onlar ümumiləşmiş qrammatik məna ilə fərqlənir.

Oruc Musayevin fikrinə görə, müasir ingilis dilində beş cəhətə, yəni sözün leksik mənasına, morfoloji əlamətinə, semantik roluna, əlaqəyə girmə xüsusiyyətinə və əsas düzəltmə xassəsinə görə sözlər aşağıdakı nitq hissələrinə bölünür: isim, sifət, say, əvəzlilik, fel, zərf, vəziyyət bildirən sözlər, modal sözlər, nida, artıqlıq, sözönlü, bağlayıcı, ədat [1, s.12].

Digər dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də nitq hissələri dildə və nitqdə oynadığı rola görə bir-birindən fərqlənir. Onlardan bəziləri, məsələn, isim, sifət, fel və s. həm leksik, həm də qrammatik mənaya malikdir. Məhz buna görə də onlar müstəqil cümlə üzvü kimi çıxış edir və müstəqil funksiya daşıyır. Bu sözlər müstəqil nitq hissələri adlanır.

Digər qisim sözlər, məsələn, artikl, sözünü, bağlayıcı və s. müstəqil mənaya malik olmadığı üçün cümlədə müstəqil üzv ola bilmir və onlar köməkçi nitq hissələri adlanır.

Dilçilikdə nitq hissələrinin müstəqil və köməkçi nitq hissələrinə bölünməsinə baxmayaraq, onların arasında dəqiq sərhəd olmadığı göstərilir.

V.N.Jiqadlo, İ.P.İvanova, L.L.İofikin “Müasir ingilis dili” əsərində qeyd edilən bölgünü nəzərdən keçirsək, biz nitq hissələri haqqında deyilən fikirləri daha aydın başa düşə bilərik. Müəlliflər nitq hissələrinin üç xüsusiyyətə əsasən fərqləndiyini qeyd edərək, müasir ingilis dili üçün sintaktik xüsusiyyətin rolunu vurğulayır və bəzən nitq hissələrini iki xüsusiyyətə əsaslanaraq fərqləndirilməsinin mümkün olduğunu qeyd edirlər [2, s.15]. Onlar köməkçi nitq hissələrinə sözönlərini də daxil edirlər. Köməkçi nitq hissələri əsas nitq hissələri ilə müqayisədə sayca azdır. Ümumiyyətlə, bu nitq hissələri cümlə üzvləri arasında əlaqə yaradan, nominasiyada iştirak etməyən söz qruplarıdır, yəni onlar əşya, hadisə, hərəkət və s. adlandırmır [2, s.16].

Müxtəlif sistemli dillərdə dil vahidlərinin müxtəlif baxımından öyrənilməsi cümlə üçün tikinti materialı hesab edilən sözönlərinin müqayisəli təhlili üçün geniş imkanlar yaradır. Sözönlərinin müasir metodlar vasitəsilə araşdırılması buna sübutdur. Keçən əsrin ümumi dilçiliyində sözönləri ayrıca müstəqil nitq hissəsi kimi qəbul olunmurdu, müasir dilçilikdə isə eyni dil daxilində, istərsə də müxtəlif sistemli dillərin müqayisəsi zamanı onların ifadə vasitələri nəzərə alınaraq, sözönlərin uyğun dövrlərdə öyrənilməsi daha məqsədyönlü hesab olunur. Şübhəsiz, bu vaxta qədər sözönlərinə dair müxtəlif dillərin materialları əsasında bir sıra elmi əsərlər, dissertasiya və monoqrafiyalar yazılmış, onların özünəməxsus xüsusiyyətləri, növləri haqqında əhəmiyyətli fikirlər irəli sürülmüşdür.

Müxtəlif sistemli dillərdə sözönləri bir-birindən fərqli şəkildə yarandığından onların ifadə vasitələri başqa-başqadır. Müqayisəli təhlil nəticəsində məlum olur ki, sözönlərinin modelləri hər bir dilin qrammatik quruluşuna tabe olduğuna görə, onlarda səciyyəvi xüsusiyyətlər meydana çıxır [3, s.22].

A.İ.Smirtski sözönlərini ayrıca nitq hissəsi deyil, zərfin tərkibində bir qrup kimi nəzərdən keçirməyi mümkün hesab edir [4, s.23]. O, sözönlərinin zərflərlə oxşar olduğunu və bir çox hallarda zərflərlə omonim olması fikrinə əsaslanır. Lakin onun bu fikri ilə razılaşmaq olmaz, çünki:

1) sözönlərinin işlənməsi zərflərin işlənməsindən fərqlidir.

2) bir çox sözönləri zərflərlə omonim deyil. Məsələn, *to, at, for, from, among, of, into, etc.*

3) sözönləri ilə zərflər omonidirsə, bu konversiya nəticəsində baş verir, bu da digər nitq hissələri üçün də səciyyəvidir.

Qeyd etdiyimiz bu xüsusiyyətlərə görə sözönləri əsas nitq hissələrinə daxil edilmir. B.S.Xaymoviç və B.İ.Roqovskaya əsasən, əsas nitq hissələrinə xas olan keyfiyyətlər var ki, onlar sözönlərinə aid deyil. Bunlara sözdüzəddici ünsürləri, qrammatik kateqoriyaların mövcudluğu, onların hər hansı cümlə üzvü kimi işlənməsi daxildir. Sözönlər belə xüsusiyyətlərə malik deyildir.

Sözönləri adətən üç əsas əlamətinə görə müəyyən edilir:

1) Sözü köməkçi sözdür, belə sözlər müstəqil sintaktik funksiyaya malik olmur, ona görə də cümlə üzvü kimi çıxış edə bilmir.

2) Sözü müstəqil mənalı sözlər arasında tabelilik əlaqəsi ifadə edir.

3) Sözü mütləq substantivdən əvvəl işlənir, sağ tərəfdə isə həmişə ya isim, ya da ismin sintaktik ekvivalenti kimi çıxış edən söz durur [5, s.25].

İngilis dilində sözü birləşmələr müxtəlif təzahür formaları, mövqeyi və modellərinə görə bir-birindən fərqlənir. German dilləri qrupuna daxil olan analitik quruluşlu ingilis dilində sözü köməkçi nitq hissəsi olmaqla birləşdiyi substantiv ünsürlü dilin leksik və sintaktik səviyyələrində ifadə vasitəsi kimi çıxış edir [6, s.79-80]. İngilis dilində dilçilər (H.Suit, O.Yespersen, R.Hadlston, S.Çoker, E.Veyner, C.Korbet, Ə.Redford, O'Daud, E.N.Aksyonenko, B.A.İlyiş, A.Reyman) tərəfindən verilən təriflərə istinad edərək, belə bir ümumi nəticəyə gəlmək olar ki, sözü sözlər birləşməsi tərkibində isim və ya digər sözlər arasında tabelilik kimi sintaktik əlaqəni ifadə edən köməkçi sözlərdir [7, s.22-25]. İngilis dilində sözü cümlədə sözlər arasında, əsasən sintaktik əlaqənin vasitəsi kimi fəaliyyət göstərir. Sözü cümlədə müstəqil rol oynamadığından köməkçi funksiyalarına görə köməkçi sözlər kimi təhlil edilir [1, s.215-227].

İngilis dilində sözü geniş təsnifatını verən Poutsma sözü tərkiblərdə sözü sintaktik rolu məsələsinə toxunmayaraq, onu nə idarə edən, nə də idarə olunan söz ilə əlaqələndirir. Onun fikrincə, söz birləşməsində sözü ikitərəfli münasibətləri və yerinə yetirdiyi semantik-sintaktik funksiyalar cümlə üzvləri arasındakı münasibətlərin ifadə vasitəsilə bağlı bir sıra səciyyəvi cəhətlərin aşkar olunması üçün zəmin yaradır. Sözü sintaktik qrupun iki üzvü arasındakı münasibətləri bildirərək, həm iki tərəflə bağlı ola bilər, buna görə də o, həm asılı olduğu komponentlə, həm də sözü birləşməni təşkil edən komponentlə məna əlaqəsinə girir [8, s.709-811].

R.Kverk, S.Qrinbaum, C.Liç, Y.Svartvik ingilis sözü birləşmələrini ayrıca “prepositional phrases”, fəslində sözlər tərkibində tədqiq edir, tutduğu mövqeyi və mənasına görə onların sintaktik funksiyalarını göstərir. Müəlliflərin fikrincə, belə sözlər “sözü” ilə “komplement” adlanan tərkib hissələrindən ibarətdir. Belə birləşmələrin ikinci hissəsini ya “isim”, “cümlə” və ya “cərund” kimi komponentlər təşkil edir. Sözü birləşmələrin ifadə etdikləri mənalara sözü birləşmələr (prepositional phrases), feli sözlər (verb phrases), ismi sözlər (noun phrases), sifət sözləri (adjective phrases), zərf sözləri (adverb phrases) kimi təsnifatda izah edilir [9, s.657-664]. R.Kverk və digər həmmüəlliflər məkan, zaman, ölçü, istiqamət, instrumentalıq (alət), səbəb, nəticə, məqsəd, tərz, vasitə, agentivlik (icraçı) və s. mənalara semantik kateqoriya və sintaktik funksiyaların qovuşması ilə yaranan sintaktik konstruksiyalarda araşdırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dilçilər sözü birləşmələrin sadalanan mənalara sözlər birləşmələrindən təcrid olunmuş şəkildə tədqiq etmirlər. Onlar bu və ya digər sözü birləşmələrin mənalara lüğət və leksikoqrafik mənbələrdə olduğu kimi ayrıca məqalədə deyil, bir mənanın müxtəlif sözü birləşmə vasitəsilə ifadə olunmasını göstərir. Belə ki, müsbət mövqə və məntəqə mənasında məkan bildirən (*at, to*); nisbi mövqə bildirən (*over, under*); fəza, məkan mənasını bildirən (*by, inside, with, near (to), close to, opposite, between, among, amongst, amid, around, round, about*); keçid məkanı bildirən

(*over, under, behind, across, through, past*); məkanda hərəkətlə istiqamət bildirən (*up, down, along, across*); zaman bildirən (*at, on, in, by*) sözönülər ilə yanaşı müddət davamlılığı (*for, during, over, all, through, throughout, from....to, until, up to, before, after, since, till, between...and, by*); eyni zamanda vaxt, tezlik, davamlılıq bildirən ifadələrin sözönüsüz işlənməsi yolları; səbəb-məqsəd bildirən (*because of, on account of, for, from*); məqsədyönlü (*for, to, at*) sözönüləri; mənbə, mənşə bildirən (*from*); tərz bildirən (*in....manner, like, with*); vasitə və instrumentallıq (alət) bildirən (*in, with, without*); müşayiət: (*with*); dəstək və ziddiyət bildirən (*for, with, without*); güzəşt bildirən (*in spite of, despite, for all, with all*); aidyyətlə bildirən (*with reference to, with regard to, as for*); istisna və əlavə mənasını bildirən sözönülər sintaktik konstruksiya tərkibində izah olunur. Bununla yanaşı, fel və sifət ləksemləri ilə işlənən tamamlayıcı (complement) komponent kimi çıxış edən sözönülü sözləmlərin (prepositional phrases) təhlili də verilir [9, s.673-716].

Ədəbiyyat

1. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası, Bakı, 1996, 392 s.
2. Жигадло В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л. Современный английский язык, М., Изд. лит. на иностр. яз., 1956, 350 с.
3. Виноградов В.В. Русский язык. М.-Л., 1947, 784 с.
4. Смирницкий А.И. Морфология английского языка М.: Изд. лит. на иностр. Яз., 1959, 440с.
5. Умаева Л. А. Глаголы с закрепленными предлогами в современном английском языке. АКД, Баку, 1966, 23с.
6. Yunusov D., Khanbutayeva L. Comparative Typology of the English and Azerbaijani Languages. Baku: Mutarjim, 2008, 222 p.
7. Huddleston R., Pullum G.K. The Cambridge Grammar of the English Language. Cambridge University Press, 2002, 1860p.
8. Poutsma H.A Grammar of Late Modern English. Part II, sect. 2, Groningen: Noordhoff: 1926, 846
9. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J.A. Comprehensive Grammar of the English Language. London and New York: Longman, 1987,1779p.

Summary

Analysis of prepositions and prepositional phrases in the English language (from diachronic aspect)

This article focuses on the study of prepositions in the English language. Various linguists studied the prepositions from different points of views. Although each approach varies from each other, mainly prepositions were studied according to their lexical, morphological and syntactical functions.

Резюме

Анализ предлогов и предложных фраз на английском языке (с диахроническом аспектом)

Эта статья посвящена изучению предлогов в английском языке. Различные лингвисты изучали предлоги с разных точек зрения. Хотя каждый подход отличается, друг от друга в основном были изучены предлоги в соответствии с их лексическими, морфологическими и синтаксическими функциями.

*Rəyçi: dos. L.Süleymanova
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
03.02.2017-ci il tarixli iclasının
05 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 06.02.2017

Sevinc Məcid
ADU

İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA SƏNƏT-PEŞƏ TERMINLƏRİ

Açar sözlər: *peşə terminləri, lüğət fondu, zənginləşdirmə, alınma sözlər*

Keywords: *professional terms, vocabulary enrichment, borrowings*

Ключевые слова: *профессиональные термины, словарный состав, обогащение, взаимственные слова*

İngilis dilinin lüğət tərkibində olan sənət-peşə terminlərinin yaranma tarixi xalqın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatının bütün xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. Bundan başqa yeni-yeni kəşflərin meydana gəlməsi, bununla əlaqədar yaranan sənət sahələri və təbii ki, onların adları ya olduğu kimi ya da kalka yolu ilə, ya da fonetik dəyişmələrə məruz qalaraq bir dildən başqa dilə keçir, yarandığı ölkədən təbii şəkildə yayılmağa başlayır. Buna görə də hər bir dildə o dilin gənəlmə xüsusiyyətləri sənət adlarından başqa, digər dillərdən də alınmış küllü miqdarda sənət-peşə terminləri mövcuddur.

Müasir ingilis dilinin lüğət tərkibi başqa dillərdən alınmış sənət-peşə terminləri ilə zəngindir. Onlardan alman, fransız, yunan, ispan, latın və s. dillərə məxsus bir çox sənət-peşə terminlərini misal göstərmək olar.

1. Fransız dilindən alınma aqentiv mənalı terminləri *artist* (rəssam), *engineer* (mühəndis), *journalist* (jurnalist), *conserver* (qoruyucu), *decorator* (dekorator), *chauffeur* (sürücü), *modeler* (modelyer) və s.

2. Alman dilindən alınma aqentiv mənalı terminləri *-balet master* (baletmeyster), *harpist* (arpaçı), *rentgenologist* (rentgenoloq) və s.

3. İtalyan dilindən alınma aqentiv mənalı terminləri *-liberetto* (liberettoçu), *pianist* (pianoçu), *cartoonist* (karikaturaçı), *novellist* (novellaçı), *miniaturist* (miniaturaçı), *ballerina* (balerina) və s.

4. Yunan dilindən alınma aqentiv mənalı terminləri - *gymnast* (gimnast), *psycholog* (psixoloq), *operator* (operator), *mechanic* (mexanik), *biologit* (bioloq), *archiologist* (arxeoloq), *athlete* (atlet), *architect* (memar), *astrologer* (münəccim) və s.

5. Latın dilindən alınma aqentiv mənalı terminləri – *lector* (mühazirəçi), *correktor* (korrektor), *creditor* (kreditor), *vocalist* (vokalist), *conductor* (konduktor), *collectioner* (kolleksiyaçı), *experimentor* (təcrübə apararı) və s.

6. Holland və ispan dilindən alınma aqentiv mənalı terminlər sayca azlıq təşkil edir; *guitarist* (gitaracı) və s.

Azərbaycan dilində aqentiv mənalı leksik vahidlər dedikdə sənət və peşə adları nəzərdə tutulur ki, mövzu Azərbaycan dilçiliyində bu vaxta qədər xüsusi tədqiqat

Obyektinə çevrilməmişdir. Lakin morfologiyaya aid aparılmış tədqiqatlarda, yeri gəldikcə, dil vahidləri kimi sənət-peşə terminlərindən bəhs edilmişdir, Məsələn: S.Cəfərovun “Müasir Azərbaycan dili” kitabında “Peşə-sənət leksikası”na ay-

rica bölmə ayrılmışdır. Müəllif yazır; !Peşə-sənət leksikası bu və ya digər ixtisas, sənət və peşə ilə sıx surətdə bağlıdır. Ona görə də hər hansı sənət və ya peşə adamlarının olduqca sabit, özünəməxsus peşə-sənət leksikası olur” [1, s.80].

H.Həsənovun “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” adlı kitabında da “Peşə-sənət leksikası”ndan bəhs olunmuşdur. Müəllif bu münasibətlə yazır: “Peşə, işi, sənəti, istehsalat fəaliyyəti, ixtisası ilə əlaqədar birləşən, kollektivin nitqində işlədilən sözlərə peşə-sənət leksikası deyilir. Bunlar xüsusi məfhum, əmək aləti və ya məhsulunu, istehsalın əmək prosesini ifadə edir” [2, s.187].

İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də aqentiv mənalı terminlər mənşəyinə görə, daxili imkanlar hesabına yaranmasına və alınma terminlər olmaqla iki qrupa bölünürlər;

Azərbaycan dilinə məxsus olan aqentiv mənalı terminlər – digər sənət-peşə terminləri ilə müqayisədə ən qədim tarixə malikdir. Azərbaycan sənət-peşə terminləri qədim türk, o cümlədən Azərbaycan dilinə mənsub olan sözlərdir. Bu sözlər türk xalqlarının müxtəlif siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqəsi nəticəsində ildən-ilə zənginləşmiş və çoxalmışdır. Onlar xalqımızın müasir inkişafı ilə əlaqədar olaraq bu gün də dilin daxili imkanları hesabına çoxalmaqdadır. Məsələn: *atıcı, suvaqçı, dafçi, qılıncoynadan, qapıçı, qarovulçu, qulluqçu, paltaryuyan, qatıqçı, naxırçı, arıçı, alağçı* və s.

Sənət-peşə terminləri – çox zəngin və mürəkkəb quruluşa malikdir. Alınma sənət-peşə terminləri Azərbaycan dilinə demək olar ki, ya birbaşa, ya da rus dili vasitəsilə keçmişdir. Onların arasında Azərbaycan sözdüzəldici şəkildə qəbul edilən sənət-peşə terminləri də çoxdur.

Alınma sənət adlarını və onların müxtəlif dillərə məxsus şəkildə qruplaşdırmaq olar.

1. Ərəb və fars dillərindən alınan sənət-peşə terminləri

2. Rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən alınan aqentiv mənalı terminlər.

Xalqlar arasında mədəni, iqtisadi və elmi-texniki əlaqələrin yaranması bir dildən başqa dilə söz və terminlərin keçməsinə obyektiv şərait yaradır.

Hal-hazırda Azərbaycan dilində müəyyən termin və sənət adı yaradılarkən ərəb və fars mənşəli sözlərdən geniş istifadə olunur. Folklorunda, bədii və elmi ədəbiyyatda ərəb və fars sözlərindən düzələn çoxlu sənət adlarına təsadüf olunur.

Ərəb dilindən alınan zəntiv mənalı terminlər – öz kəmiyyətinə görə diqqəti cəlb edir və quruluşa çox müxtəlifdir.

1. Xalis ərəb dilinə məxsus sənət-peşə terminləri: - *qəssab, bənnə, memar, katib, katibə, müəllim, müğənni, rəqqas* və s.

2. Birinci komponenti ərəb, ikinci komponenti isə fars və ya Azərbaycan söz və şəkildərdən ibarət olan sənət-peşə terminləri: *dəftərxanaçı, heykəltaraş, nəğməkar, mətbəəşünas, kitabxanaçı* və s.

3. Kökü ərəb, şəkildəsi Azərbaycan dilinə məxsus olan sənət-peşə terminləri: *maarifçi, azançı, kababçı, xidmətçi, tarixçi, inşaatçı* və s.

Azərbaycan dilinə ərəb dilindən demək olar ki, sənət-peşə terminləri düzəldən şəkildə keçməmişdir.

Fars dilindən alınan sənət-peşə terminlərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Fars dilinə məxsus sənət-peşə terminləri: Məsələn: *bəstəkar, aşpaz, bağban, dərviş, xəzinədar, pəhləvan, mehtər* və s.

2. Kökü fars, şəkilçisi Azərbaycan dilinə məxsus olan sənət-peşə terminləri; Məsələn: *dəzğahçı, meyvəçi, şahmatçı, gülçü* və s.

3. Kökü fars, şəkilçisi Azərbaycan dilinə məxsus olan sənət-peşə terminləri; Məsələn: *dəzğahçı, meyvəçi, şahmatçı, gülçü* və s.

4. Birinci komponenti fars, ikinci komponenti Azərbaycan sözlərindən ibarət sənət-peşə terminləri. Məsələn: *poladəridən, dəzğahsazlayan, kamançaçalan, aynatutan* və s.

5. Birinci komponenti Azərbaycan, ikinci komponenti isə fars sözü və ya şəkilçisi olan sənət-peşə terminləri: Məsələn: *anbardar, dilşünas* və s.

Digər dillərdən alınan sözdüzəldici şəkilçilər Azərbaycan dili sözlərinə artırılır.

Rus dilindən və rus dili vasitəsilə Qərbi Avropa dillərdən alınan aqentiv mənalı terminlər – çox müxtəlif və rəngarəngdir. Rus dilindən alınan sənət-peşə terminlərinin bir çoxuna Azərbaycan şəkilçiləri də artırıla bilər. Məsələn: *nasosçu, kanatçı, skladçı, bulkaçı* və s.

Azərbaycan dilinin morfoloji yolla söz yaradıcılığında iştirak edən şəkilçilər sözdən ayrılıqda işlənməmək, təklikdə bir leksik vahid olmamaq və sözlərlə bitişik yazılmaq etibarilə ümumi xarakterə malikdir. Bütün bunlar formal cəhətlərdir. Bir sıra alimlər şəkilçilərin leksik mənalı nəzərə alınmadan onların qrammatik və ya morfoloji qruplara bölünməsinin əleyhinə çıxırlar. Bütün mübahisəli cəhətlərə baxmayaraq Azərbaycan dilində şəkilçilər məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmaqla iki qrupa bölünür. Güman etmək olar ki, məhsuldar şəkilçilər çoxmənalı (polisemantik) sözlərdən, qüyri-məhsuldar şəkilçilər isə azmənalı və tək-mənalı (monosemantik) sözlərdən törəmişdir.

Şəkilçilərin məhsuldarlığı və qeyri-məhsuldarlığı ilə yanaşı onların sözün önünə və ya sonuna artırılması və bir sıra digər amillər nəzərə alınmaqla fərqli bölgülər də təşkil edilir. Bu baxımdan professor A.Axundovun fikirləri daha orijinal görünür. O, söz yaradıcılığı prosesini dörd üsula bölünür və bu üsullardan hər birinin söz yaradıcılığında özünün xüsusi yeri olduğunu qeyd edir [3, s.154-157].

Adları çəkilən üsullar aşağıdakılardır:

1. Söz kökünə müxtəlif şəkilçilər artırmaqla söz düzəldilməsi;

2. Söz kökünü söz artırmaqla söz düzəldilməsi;

3. Sözün bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsinə keçməsi ilə söz düzəldilməsi;

4. Sözü yeni məna verməklə söz düzəldilməsi;

Professor M.Hüseynzadə bəzən sözdəyişdirici affiksin sözdüzəldici və ya tərsinə, sözdüzəldici affiksin sözdəyişdirici affiks kimi işlənməsini qeyd edir [4, s.79].

Azərbaycan dilçiliyində aqentiv mənalı leksik vahidlərin yaranma mənşəyi, həmin leksik vahidlərin sintaktik və morfoloji xüsusiyyətləri, vahidlərin semantik və morfoloji bölgüləri, onların affikslər vasitəsilə yaranma yolları və s. məsələlərlə bağlı bir sıra elmi tədqiqat işləri aparılmışdır. Həmin elmi-tədqiqat işləri nəticəsində A.Əbdürrəhmanovun “Azərbaycan dilində sənət və peşə adları” adlı dərslər və

saiti öz orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Həmin dərs vəsaitində sənət və peşə adları mənşəyinə görə iki qrupa bölünür [5, s.46].

1. Azərbaycan dilinə məxsus olan sənət və peşə adları
2. Alınma sənət və peşə adları

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S. "Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı" ADY, Bakı, 1960
2. Dilçilik Ensiklopediyası I c. Bakı, Mütərcim, 2006.
3. Axundov A. "Ümumi dilçilik" Maarif, Bakı, 1988
4. Dilçilik Ensiklopediyası II c. Bakı, Mütərcim, 2008.
5. Əbdürrəhimov A.Ə. "Azərbaycan dilində sənət-peşə adları" Bakı, 1998

Summary

Borrowed professional-trade terms in the English language

Professional-trade terms formulated on the possibilities of the English language possess the most ancient history. English professional terms belong to European languages, including English itself. These terms have enriched as a result of different political, economical and cultural contacts of the peoples of Europe and have become numerous. They still enrich the vocabulary of the English language on the account of modern development and progress.

In the article it is spoken of the reasons of entering of borrowings into the English language and of the lexis-semantic problems, which they carry out in the English language.

Резюме

Взаимственные термины, образующие профессии и ремесло в английском языке

Профессиональных терминов сформированные по возможности английского языке имеет самые античные времена образованностью Английские профессиональные термины относятся к Европейским языкам, включающие английский язык. Эти термины обогащались в результате различными политическими, экономическими и культурными контактов народами. Европейских стран и стали многочисленными. Они продолжают обогащать словарный состав английского языке на основе современного развития и прогресса.

В статье говорится о причинах возникновения взаимственных слов и о лексико-семантических проблемах, которые существуют в английском языке.

*Rəyçi: dos. L.Süleymanova
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
03.02.2017-ci il tarixli iclasının
05 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 06.02.2017

Sabir Əliyev

ADU

E-mail: sabir.aliyev.1992@mail.ru

CON STEYNBEKİN “QƏZƏB SALXIMLARI” ROMANINDA ÜSLUBLARIN MÜXTƏLİFLİYİ

Açar sözlər: üslub, obrazlılıq, dialoq, təsvir vasitələri

Keywords: style, figurativeness, dialogue, descriptive devices

Ключевые слова: стиль, образность, диалог, художественные средства

Hər hansı bir dilin üslublarını, üslubi imkanlarını öyrənən dilçilik sahəsinə üslubiyyat deyilir. Üslubiyyatın əsas vahidi üslubdur.

Cəmiyyətin müxtəlif sahələrində dil vahidlərindən eyni səviyyədə istifadə edilmir. Həmin sahələrin tələblərinə görə dil vahidləri seçilir. **Üslub** dedikdə dil vahidlərindən məqsədyönlü istifadə üsulu, forması nəzərdə tutulur. Bu cəhətdən müxtəlif üslublar yaranır. Üslub üslubiyyata nisbətən geniş anlayışdır:

Üslubiyyat ancaq dilçilik sahəsinin terminidir. Üslub isə daha geniş məzmunə malikdir: dildə olduğu kimi, ədəbiyyatda, incəsənətdə, ictimai fəaliyyətin başqa sahələrində də üslublar özünü göstərir (buna bəzən “dəst-xət” “yol” və s. də deyilir). Məsələn, Sabir üslubu (bunu “Sabirin dili” məzmununda yox, “Satirik ədəbiyyat üslubu” məzmununda anlamaq lazımdır), Con Steynbekin üslubu dedikdə - hər zaman sosial ədalətsizliyə, insanlara qarşı haqqsızlığa qarşı mübarizə şəklində özünü göstərən yazıçı üslubu nəzərdə tutulur. Yaxud klassik üslubu, folklor üslubu, romantik üslubu, realist üslubu misal göstərə bilərik [1].

Funksional üslublar milli ictimai təfəkkürün müxtəlif sahələrini əks etdirir, dil vahidləri də həmin sahələrin tələbi ilə seçilib, sistemləşir. Məsələn, bədii təfəkkürün tələbi ilə bədii üslub, elmi təfəkkürün tələbi ilə elmi üslub, publisistik üslubun tələbi ilə publisistik üslub və s. müəyyənləşir. Bu üslubların hər birinin cəmiyyətdə özünəməxsus funksiyaları var, həmin funksiyalarına görə də bir-birindən fərqlənilirlər. Ancaq bədii, elmi, publisistik və s. təfəkkür sahələri, yaxud formaları arasında əlaqə olduğu kimi, bədii, elmi, publisistik, rəsmi –işgüzar, məişət üslubları da biri digəri ilə bağlıdır.

Funksional üslublar (bədii, elmi, publisistik, rəsmi–işgüzar, məişət) birlikdə ədəbi dili təşkil edir. Ədəbi dilin ümumi fonetik, leksik, qrammatik normaları onun funksional üslublarının hər biri üçün məcburidir. Yəni həmin normalara yazıçı da, jurnalist də, məmur da, hər hansı bir şəxs də əməl etməlidir. Məsələn, bir söz bədii üslubda necə yazılır, yaxud tələffüz edilirsə, elmi, publisistik və digər üslublarda da o cür yazılır, yaxud tələffüz olunur.

Hər üslubda həm bütün üslublar üçün ümumi olan ədəbi dil normaları (fonetik, leksik, qrammatik), həm də yalnız o üslub üçün xarakterik olan xüsusi normalar müəyyənləşmişdir. Elə xüsusi normalar müəyyənləşmişdir ki, onlar yalnız bir üsluba aiddir. Məsələn, Cümlə üzvlərinin bu və ya digər dərəcədə sərbəstliyi, ekspressivlik və obrazlılığın daha geniş surətdə istifadəsi bədii üslub üçün, ancaq

mütəxəssislərə aydın olan şərti işarələrdən, formullardan istifadə elmi üslub üçün, sözlərin və ifadələrin sadəliyi, ümumxalq danışığı dilindən istifadə isə məişət üslubu üçün xarakterikdir [2].

Bədii üslub: milli bədii təfəkkürün ifadəsi olub, obrazlı, emosional (ekspressiv) nitq formasıdır. Funksional imkanlarının genişliyinə görə bədii üslub bir sıra hallarda ümumən ədəbi-bədii dil adlandırılmışdır. Ədəbi dilin əsas aparıcı üslubu bədii üslubdur. Bədii üslub bədii əsərlərin (poeziya, nəsr, dramaturgiya) dilidir. Əsas əlamətləri obrazlılıq və emosionallıqdır. Deməli, ədəbi dilin bədii üslubu qədimliyi, mükəmməlliyi və bütün tarixi boyu aparıcı olması ilə seçilir. Bəzən eyni söz müxtəlif üslublarda verilən mətnlərdə eyni məna ifadə etmir, onun funksiyası dəyişir:

1) Sözüün informativ funksiyası dedikdə ifadə etdiyi ilkin, həqiqi mənası nəzərdə tutulur: Sabah sənə bir neçə kəlmə söz deyəcəm.

2) Bədii üslubda isə söz məcazi mənada işlənə bilər, belə olduqda söz öz informativ funksiyasından müəyyən qədər uzaqlaşmış olur:

Söz vardır - kəsdirər başı

Söz vardır - kəsər savaşı

Bədii üslubda sözüün əsas işi və ya vəzifəsi poetik funksiya daşmasıdır. Poetik funksiya daşıyan söz və ya ifadə isə poetizm adlanır. Poetizmlər məcazi mənada işlənən söz və ifadələrdir [3].

Publisistik üslub: qəzet, jurnal, radio, televiziya, müxtəlif yığıncaqlarda istifadə olunan dildir. Əsas əlaməti kütləvi anlaşılıqlıq, dilin aydın olmasıdır.

Elmi üslub: elmi əsərlərin, dərsliklərin, monoqrafiyaların dilidir. Əsas əlaməti məntiqilik, ardıcılıq, müxtəlif sahələrə aid terminlərin olmasıdır.

Rəsmi-işgüzar üslub: rəsmi və işgüzar sənədlərin dilidir. Əsas əlaməti standart formalardan istifadədir. Rəsmi-işgüzar üslubun inkişafı digər funksional üslublardan geri qalmışdı. Bu da həmin üslubun dövlətçilik ənənələrindən asılı olması ilə bağlıdır [4].

Məişət üslubu: gündəlik ünsiyyət dilidir. Əsas əlaməti nitqin sərbəstliyi və təbiiyyətidir. Ədəbi dildə məişət dili, məişət üslubu – danışığı dili mövcuddur. Bu gün məişət dili kimi qavradığımız nitq xalqın ünsiyyət saxladığı dilin özüdür. Məişət üslubu gündəlik yaşayışda insanların bir-biri ilə ünsiyyət saxladığı dildir, o cümlədən, ədəbi dilin ən geniş yayılmış üslubudur. Şifahi nitq zamanı bütün insanlar bu üslublardan istifadə edirlər. Məişət üslubu danışığı dilidir. Danışığı dilinin qarşılığı isə yazılı dildir. Şifahi nitq ilkin, yazılı nitq isə sonra meydana gəlmişdir. Dialoji nitq məişət üslubunun canı, əsasıdır. Bu o deməkdir ki, gündəlik məişətdə insanlar bir-biri ilə ünsiyyət saxladıkları zaman dialoji nitqdən istifadə etməklə fikirlərini və düşüncələrini ifadə edirlər. Məişət üslubunun yığcamlıq, sərbəstlik kimi mühüm əlamətləri ən tipik şəkildə dialoq nitq formasında üzə çıxır. Məişətdə monoloji dil ancaq daxili nitq şəklində ola bilər. Xalq arasında buna “ürəyində danışmaq” deyilir. Məişət üslubunda üz-üzə ünsiyyət, birbaşa əlaqə əsas olduğundan danışığı prosesində jestlər (əl-qol hərəkətləri) və mimika (sifət cizgiləri), eyni zamanda, intonasiya mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məişət üslubuna xas olan əsas cəhətlərdən biri də düzgün tələffüzə, orfoepik qaydalara riayət olunmasıdır. Yazıldığı kimi danışmaq şifahi nitqdə, daha doğrusu məişət üslubunda

məqbul hesab olunmur. Məişət üslubu bədii ədəbiyyatın xəlqiləşməsinə təsir edən başlıca amillərdəndir. Bədii üslubun xəlqiliyi məişət üslubunun ona nə dərəcədə müdaxilə edilməsi ilə müəyyənləşir. Məişət üslubu həmişə öz canlı dil materialı ilə bədii üslubu təmin edir [3].

Üslublara və onların bir-biri ilə oxşar və fərqli cəhətlərinə nəzər yetirdikdən sonra qeyd edə bilərik ki, Con Steynbekin “ Qəzəb salxımları” romanı üslubların müxtəlifliyi və işlənməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir. Con Steynbekin dahi bir yazıçı olması onun üslublardan peşəkarcasına istifadə etməsində də özünü göstərir. Yazıçı romanında həm bədii üslubdan, həm də məişət üslubundan peşəkarlıqla faydalanmışdır. Əsərdə bədii və məişət üslubundan qarşılıqlı şəkildə istifadə olunmasına, hətta bəzi məqamlarda vəhdət təşkil etməsini də görə bilərik. Müəllif bədii təsvir vasitələrindən istifadə etməklə əsərə obrazlılıq, emosianlılıq gətirmiş, bədii əsərlər üçün xarakterik xüsusiyyət olan oxucuya emosional təsir göstərmək funksiyasını yerinə yetirmiş, romandakı hadisələri, insanların taleyini, yaşayışını və üzləşdikləri problemləri, sosial ədalətsizlikləri məharətlə təsvir etmişdir. Əsərdə müəllifin bədii təsvir vasitələrindən istifadə etməsi ilə yaratdığı obrazlılığa nəzər yetirək: **“To the red country and part of the gray country of Oklahoma, the last rains came gently, and they did not cut the scarred earth”**. (**“Okla-xo-manın boz və kərpic rəngli çöllərinin bir hissəsini son yağışlar təzəcə islatmışdı və bu, istidən qovrulmuş torpağın yumşalması üçün çox az idi”**). Bütün bu komponentlər bədii üslubun işlədilməsinin bariz nümunəsidir. Təbii olaraq, yazıçı bədii üsluba müraciət etmişdir, lakin nəzərə alsaq ki, əsər ümumilikdə məişət üslubunda yazılıb, o zaman qeyd edə bilərik ki, Con Steynbek məişət üslubunun səciyyəvi cəhəti olan, canlı danışmaq dilindən obrazların dili ilə dialoqlar vasitəsilə yaşadığı dövrdə müşahidə etdiyi haqqsızlıqları, sosial ədalətsizlikləri və islahatların aparılmasının zəruri olduğunu dəqiqliklə təsvir etmişdir. Bildiyimiz kimi dialoji nitq məişət üslubunun ayrılmaz və başlıca elementidir. Con Steynbek də məhz bu vasitədən geniş surətdə istifadə etmişdir. Romandakı dialoqlardan birinin ingilis dilindən azərbaycan dilinə olan tərcüməsinə diqqət yetirməklə, məişət üslubunun üstünlüklərini və real, canlı danışmaq dilindəki səmərəliliyini görə bilərik: [5]

-Casy: “Tom, I been watchin` the cars on the road, them we passed an` them that passed us. I been keepin` track”.

-“Track a what?”

-“Tom, they`s hundreds a families like us all a- goin` west. I watched. There ain`t none of `em goin` east – hundreds of `em. Did you notice that?”

-“Yeah, I noticed”.

-“Why—it's like—it's like they was runnin' away from soldiers. It's like a whole country is movin”.

-“Yeah,” Tom said. “They is a whole country movin'. We're movin' too”.

“Well—s'pose all these here folks an' ever'body—s'pose they can't get no jobs out there?”

-“Goddamn it!” Tom cried. “How'd I know? I'm jus' puttin' one foot in front a the other. I done it at Mac for four years, jus' marchin' in cell an' out cell an' in mess an' out mess. Jesus Christ, I thought it'd be somepin different when I come

out! Couldn't think a nothin' in there, else you go stir happy, an' now can't think a nothin'" [6].

Tərcüməsi:

-Keysi: “Tom, mən yanımdan ötən və bizim yanlarından keçdiyimiz maşınlara diqqət edirdim. Hər şey eynidir.”

-“Nə eynidir?”

-“Tom, qərbə gedən təkə biz deyilik, yüzlərlə belə ailə var. Mən diqqətlə baxırdım. Heç kim şərqlə getmir. Sən özün məgər görmədin?”

-“Gördüm.”

-“Onlar, elə bil hansısa qoşundan qaçırlar. Elə bil, bütün ölkə yerindən qalxıb.”

-“Hə, - dedi Tom. – Bütün ölkə qalxıb yerindən. Biz də çıxmışıq.”

-“Bəs əgər... əgər nə biz, nə də o birilər orada iş tapmasaq, necə olacaq?”

“Cəhənnəm ol! – qışdırdı Tom, - mən nə bilim, necə olacaq? Mən bir sağ ayağımı atıram, bir sol, qurtardı getdi, Mak – Alesterdə də dörd il dalbadal belə olmuşdu: kameraya girirdim, kameradan çıxırdım, yeməxanaya gedirdim, yeməxanadan gəlirdim. Ümid edirdim ki, azadlıqda başqa cür olacaq. Türmədə də heç nə haqda fikirləşməməyə çalışırdım ki, dəli olmayım, indi də elədir.”

Ədəbiyyat

1.Q.H.Bayramov. Tərcümə sənəti. Bakı - 2008, OKA Ofset nəşriyyatı.

2.F. Abdullayeva. Peşəkar tərcümənin əsasları. Bakı - 2010, UniPrint .

3.J. Steinbeck “ The grapes of Wrath”. Moscow 1978. “Progress Publishers”.

4.A. Məmmədov. Dilçiliyin müasir problemləri. Bakı – 2006, ADU.

5.R.Manafoglu, N.Tağısoy, R.Kamal. İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı – 2010, Mütərcim.

6.<https://az.wikipedia.org>

Summary

The diversity of styles in novel called “The Grapes of Wrath” by John Steinbeck

This article provides information about the styles, their features, the diversity of styles as well. Moreover, the article emphasizes the significance of styles in novel.

Резюме

Разнообразие стилей в романе Джона Стейнбека “Гроздь гнева”

Эта статья дает информацию о стилях, их особенностях а также разнообразие стилей. Более того эта статья подчеркивает важность стилей в романе.

*Rəyçi: dos. S.Mustafayev
ADU-nun İngilis dilinin tərcüməsi kafedrasının
27.12.2016-cı il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 31.01.2017

Aysel Ağamalyeva
ADU

SƏS SİMVOLİZMİNİN YARANMA YOLLARI

Açar sözlər: paralinvistika, onomotopoea, təqlidi sözlər

Keywords: paralinguistics, onomotopoea, imitating words

Ключевые слова: паралингвистика, ономопоема, звукоподражательные слова

Ümumilikdə götürsək, səs simvolizminin yaranması üzrə üç fərqli nəzəriyyə mövcuddur. Gəlin onların hər birini ayrılıqda nəzərdən keçirək:

S.Nyuman, M.Bentli, E.Veyron və s. dilçilər hesab edirlər ki, səs simvolizminin əsasında səslərin fiziki xarakteri dayanır. Bununla həmin nəzəriyyənin tərəfdarları səsin akustik və artikulyator xüsusiyyətlərini nəzərdə tuturdular. Onların fikrincə, “ağız açılır, alt çənə bir qədər aşağı düşür, dodaqlar irəli çəkilərək yumru vəziyyət alır” və bu da səsin əmələ gəlməsini təmin edir.

F.Kaynts qeyd edir ki, yüksək tonlu hər hansı bir səsin tələffüz edilməsi zamanı qırtlaqda təzyiq və sıx kipləşmə əmələ gəlir. Əksinə, alçaq tonlu səsləri tələffüz etdikdə isə danışq üzvləri daha rahat və sərbəst vəziyyətdə olurlar.

Birinci nəzəriyyəyə həm də bir çoxlarının kəskin tənqidinə məruz qalmış bir ifadə - Q.Voronin “fizionomik konsepsiya”-sı aid edilir. Onun fikrincə, uşaqlar, heyvanlar və xəstə insanlar əksər hallarda təbiət cisimlərini olduğu kimi deyil, sanki öz qəlblərində düzəldilibmiş kimi, yəni fizionomik tərzdə qəbul edirlər. Məsələn, avtomobilin işıqları hansısa qorxunc bir heyvanın gözləri kimi təsəvvür edilə bilər. Cisimlərin bu cür “fizionomik” xüsusiyyətə malik olması faktı müəllifin fikrincə, hər növ simvolizasiyaya, o cümlədən səs simvolizminə də əsaslanır [3].

Lakin bu fikrin real olaraq qəbul etmək düzgün olmazdı, çünki burada hər bir şey “baş ayaq” qurulub. Adətən, insan təbiətdə mövcud olan və bir-birilə bağlılığı olmayan hər hansı iki cismi xəyalən şərti olaraq əlaqələndirir, beləcə onlardan birini digərinin simvoluna çevirir. Lakin Q.Vernerin irəli sürdüyü bu nəzəriyyədə hər şey əksinə görsənir: burada bir fizionomik obyekt mövcuddur ki, ondan da tədricən bir-biri ilə təbiətə bağlı olan iki obyekt meydana çıxır və onlardan biri digərinin simvoluna çevrilir. Görək ki, Q.Vernerin bu cür yanaşma tərzini elmi çərçivələrdən bir qədər kənara çıxır. Bununla belə, zahiri baxımdan onun irəli sürdüyü nəzəriyyəni xalis sintetik nəzəriyyələr sırasına daxil etmək olar.

Səs simvolllarının yaranmasına dair ikinci mövcud nəzəriyyə 1958-1959-cu illərdə yaranmış və “Braun nəzəriyyəsi” olaraq dilçilik tarixinə daxil edilmişdir. R.Braunun nöqtəyi nəzərinə, səs simvolizminin əsasında nə isə fəvqəltəbii bir şey deyil, sırf insanın əməli fəaliyyəti nəticəsində qazanmış olduğu təcrübə dayanır. Məsələn, insan iri cisimlərin alçaq və kobud səslər, kiçik cisimlərin isə müvafiq olaraq incə və gur səslər çıxarmasına adət edə bilər. Məhz buna görə də Braunun fikrincə, təcrübə aparan zaman təcrübədə iştirak edənlər uca səsləri kiçik, alçaq səsləri isə böyük cisimlərlə əlaqələndirirlər.

Səs simvollarının yaranmasına dair üçüncü nəzəriyyə isə İ.Teylorun adı ilə bağlıdır. 1969-cu ildə onun irəli sürdüyü nəzəriyyəsinə əsasən, səs simvolizminin əsasında "dil səriştəsi" və ya "linqvistik təlim" dayanır. Məsələn, ingilis dilində /g/ foneminə əksər hallarda iri həcm ifadə edən sözlərdə rast gəlinir. Buraya /grand/ (əzəmətli, möhtəşəm), /great/ (böyük, əzəmətli), /big/ (böyük, iri), /huge/ (nəhəng, böyük) və s. kimi sözləri misal göstərə bilərik. Məhz bu səbəbdən də təcrübə zamanı insanlar şüuraltı olaraq həmin fonemin işlənmiş olduğu sözləri iri həcm ifadə edən anlayışlarla əlaqələndirirlər.

Qeyd edək ki, İ.Teylor öz nəzəriyyəsini əsaslandırmaq məqsədilə aşağıdakı-ları irəli sürürdü:

1. Eyni bir şkala əsasında qiymətləndirilən fonemlərin qiymətləndirilməsi müxtəlif dillərdə bir-birilə üst-üstə düşmür, yəni, məsələn, ingilis dilində ən kiçik anlayışları ifadə edən sözlərdə daha çox /i/ foneminə rast gəlinirdi halda, yapon dilində bu yerdə /u/ fonemi daha üstün mövqeyə malik olur.

2. Bundan əlavə dillər arasında uyğunsuzluq problemi də ortaya çıxır. Hal-buki, dillərin qohumluq dərəcəsini nəzərə alsaq, onda onlar arasında sözü gedən uyğunluq dərəcəsi əksinə artmalıdır.

3. Müəyyən dildə böyüklük və ya kiçiklik anlayışları ilə əlaqələndirilən səslər elə yalnız həmin dillərdə qeyd edilən anlayışları ifadə edir. Məsələn, ingilis dilində /grand/, /great/, /grow/ sözlərində /g/ fonemi, /tiny/, /little/ sözlərində isə /i/ fonemi işlənir.

Yuxarıda sadalanan arqumentlərin məntiqi baxımdan ağlabatan olmasına baxmayaraq, onlar ya həqiqətə uyğun gəlmir, ya da ki bir o qədər də sübuta yetirilməmiş qalırlar.

Hər şeydən öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, İ.Teylorun irəli sürdüyü qeydlər təcrübə zamanı təqdim edilən ifadələrin doğma və ya ingilis dili ilə müqayisə edilməsi zamanı iştirakçıları formal müqayisəyə həvəsləndirmişdi. Elə bunun özü İ.Teylorun əldə etmiş olduğu nəticələri şübhə altına salır. 1961-ci ildə aparılan təcrübə nəticəsində M.Mayron İ.Teylorun əksinə olaraq müəyyən etmişdi ki, /i/, /e/, /a/, /o/, /u/, saitlərinin ingilis və yapon dillərində müqayisə edilməsi zamanı statistik baxımdan kifayət qədər qaneedici uyğunluqlar mövcuddur. Məsələn, hər iki dildə sözün əvvəlində gələn /i/ fonemi nə isə xoş bir mənə ifadə edən sözlərlə, sözün sonunda gələn /u/ səsi isə güclü və xoşagəlməz bir anlayışla əlaqələndirilmişdir. Hətta, müxtəlif dil ailələrinə məxsus olan dillərdə belə bu baxımdan olduqca çoxlu sayda bənzərliklərə rast gəlmək mümkündür.

İkincisi, İ.Teylor tərəfindən irəli sürülən dillərarası uyğunsuzluq fikri, həqiqətən də, eyni dil qruplarına məxsus olan dillərdə mövcuddur, lakin bu uyğunsuzluq dillərin qohumluq dərəcəsindən deyil, fonemlərin fiziki xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

Üçüncü iddiaya gəlincə isə deməliyə ki, bu sahədə heç İ.Teylorun özü də hər hansı bir təcrübə aparmamış və Hind-Avropa dilləri ailəsindən kənarında mövcud olan dilləri bu baxımdan tədqiq etməmişdi. Ona görə də onun belə bir fikir söyləməsi tamamilə əsassızdır.

S.Nyuman və R.Braun belə bir fikir irəli sürürdülər ki, /i/ fonemi həm kiçiklik ifadə edən sözlərdə (Məsələn, /little/), həm də, əksinə, böyüklük bildirən söz-

lərdə (məsələn, /big/) işlənir. Digər tərəfdən isə ingilis dilində kiçiklik ifadə edən /small/ sözü də vardır ki, burada da, görüldüyü kimi, /i/ fonemindən istifadə edilməyib. Bu fikir özlüyündə müəyyən doğruluğa malikdir. Lakin belə bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində, həqiqətən də, bir sıra fonemlər vardır ki, onlara kiçik anlayışları ifadə edən sözlərdə daha çox təsadüf olunur. Bu səslər sırasına /i/, /l/, /m/ fonemlərini misal göstərə bilərik /small/ (balaca), /little/ (kiçik), tiny /xırda/. Bundan başqa nəinki yalnız ingilis dilində, həm də rus və alman dillərində bu fonemlər həmin anlayışı ifadə edən sözlərdə bir çox hallarda işlənirlər. Bu cür halın olmasını isə ikili tərzdə şərh etmək olar:

1. Qeyd edilən fonemlərə əksər hallarda ona görə rast gəlinir ki, təcrübə iştirakçılarının fikrincə, onlar öz fiziki təbiətləri baxımından kiçik anlayış ifadə etmək üçün daha münasib görünürlər.

2. Bu fonemlərin həmin mənanı ifadə edən sözlərdə artıq istifadə edilməsi faktı onların təcrübə zamanı kiçiklik anlayışı ilə əlaqələndirilməsinə səbəb olur. Yəni artıq hər hansı bir dil daşıyıcısı, məsələn, ingilis dilli bir insan artıq öz dilində /tiny/ sözünün kiçik anlamını verdiyindən xəbərdar olduğu üçün o, buna bənzər hər hansı bir sözün də adəti üzrə kiçik, balaca mənasını verdiyini fərz edəcəkdir.

Beləcə, İ.Teylorun dil adəti barədə nəzəriyyəsinə kənara qoymaq lazım gələcək, çünki bu nəzəriyyə nə linqvistik, nə də ki, psixolinqvistik faktlara əsaslanmır. Lakin səs simvolizminin əsası kimi dil səriştəsinin inkar edilməsi heç də o demək deyildir ki, aparılan sınaqlar zamanı onun nəticələrə təsir etmə faktını danmaq lazımdır. Bu, xüsusilə də qiymətləndirmə meyarına təsir edən amillərdəndir. Məsələn, 1969-cu ildə apardığı tədqiqatın nəticəsində A.P.Juravlov müəyyən etmişdir ki, ruslar /x/ səsinə olduqca xoşagəlməz səs hesab edirlər. Almanlara isə ruslardan fərqli olaraq bu səs olduqca xoş təsir bağışlayır [4].

İ.Teylorun nəzəriyyələrini şərh edən C.Vays qeyd edir ki, əgər səs simvolizminin əsasında dil səriştəsi dayansa idi, bu, hər şeydən öncə sözün əvvəlində gələn səslərin deyil, sonunda gələn səslərin qiymətləndirilməsində öz əksini tapardı, çünki hind-Avropa dilləri ailəsinə məxsus olan dillərdə “zəriflik ifadə edən informasiya” suffikslərdə (şəkilçilərdə) əks olunur. Bu faktı nəzərə alsaq, onda C.Vaysın tamamilə haqlı olduğu meydana çıxır.

Yuxarıda sadaladığımız nəzəriyyələr içərisində S.M.Ervin və D.İ.Slobodin müvafiq olaraq üç növü ayırd edirlər. Onların fikrincə, S.Nyuman, M.Bentli və Q.Voronun irəli sürdükləri nəzəriyyə sintetik, R.Braunun nəzəriyyəsi referent və nəhayət İ.Teylorun nəzəriyyəsi isə assosiativ nəzəriyyələrdir.

Həmin nəzəriyyələr arasında müəyyən oxşar əlamətləri də müəyyən etmək mümkündür. Sintetik və assosiativ nəzəriyyələri bağlayan xüsusiyyətlərdən biri odur ki, onların hər ikisində fərz edilən ilk şey referent deyil, mənadır. Digər tərəfdən sintetik və referent nəzəriyyələr hər ikisi səs simvolizminin universal xarakterinə diqqəti cəlb edir. Assosiativ nəzəriyyə isə əvvəlki iki nəzəriyyədən fərqli olaraq, bu universallığı təkzib edir.

Həmin nəzəriyyələrdən çıxış edərək səs simvolizmi əsasında duran iki cəhəti müəyyən etmək olar.

1) Səs simvolizminin əsasında transpozisiya, yəni hər hansı bir hissın digərinə ötürülməsi dayanır;

2) Səs simvolizminin əsasında dil səriştəsi durur.

Bu nəzəriyyələrdən birincisini tədqiq edən V.V.Levinski belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, həmin nəzəriyyə hazırda mövcud olan elmi faktlara daha yaxındır [5].

Artıq əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi yuxarıdakı nəzəriyyələrlə paralel şəkildə belə faktlar da nümayiş etdirilir ki, səs simvolizminin əsasında hər hansı bir hissiyyatın digər hissiyyatlara ötürülməsi dayanır. Buna digər halda səslərin fiziki xüsusiyyətlərini də aid etmək olar.

Bütün bu qeyd edilənlərdən sonra onu da vurğulamaq yerinə düşərdi ki, aparılan sınaqların nəticəsi yalnız səslərin maddi xüsusiyyətlərindən deyil, həm də digər bir sıra faktorlardan da asılı olur. Bu faktorlardan biri insana bütöv bir fonoloji sistemin təsiri ola bilər.

Məlumdur ki, dillər bir-birindən həm də fonemlərin sayı və quruluşu baxımından da fərqlənirlər. Fonemlər arasında mövcud olan sistem əlaqələri eksperiment zamanı istənilən fonemin qiymətləndirilməsinə təsir etməyə bilməz. Məhz elə bu səbəbdən də dillər arasında uyğunluğu fonem səviyyəsində axtarmaq düzgün deyil.

V.V.Levinskinin fikrincə, fonemləri eksperiment zamanı təkliddə deyil, qrup halında araşdırmaq və qiymətləndirmək lazımdır [5,s.64].

Səslərin düzülüş sırası da təcrübədə iştirak edən şəxslərin qavrama xüsusiyyətlərinə təsir etməlidir. Lakin V.V.Levinski onu da qeyd edirdi ki, bu sahədə daha bir vacib faktor vardır ki, onu nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Bəs bu faktor nədən ibarətdir?

Məsələ burasındadır ki, bəzi araşdırmalar belə düşünməyə əsas verir ki, eksperimentin gedişatma “hisslərin transpozisiyası” və “dil səriştəsi mexanizmi”nin daxil edilməsi nəinki eksperiment göstərişlərindən, həm də qiymətləndirmədən irəli gələ bilər. Doğrudan da, A.P.Juravlyov tərəfindən aparılan eksperimentlərin nəticələrindən belə mülahizə yürütmək olar ki, rus dilində mavi rəng /и/, qırmızı rəng /а/, sarı rəng isə /о/ səsləri ilə əlaqələndirilir.

Bu zaman belə bir sual meydana çıxır: Bu hal sintetik, yoxsa dil vərdişlərindən irəli gəlir?

Belə güman etmək olar ki, burada dil vərdişləri daha vacib rol oynayır, belə ki, bütün hallarda bu səslərin qeyd edilən rənglərlə əlaqələndirilməsi ilk heca-yə düşən vurğu ilə bağlıdır. /синий/, /красный/, /желтый/ və s.

Lakin səs simvolizminin əsasında dil vərdişinin durub-durmaması barədə yekun qərarı yenə də sonrakı təcrübələr əsasında müəyyən etmək tələbi yaranmışdı. Bu cəhdi isə V.V.Levinski yerinə yetirdi [5, s.74]. Bütövlükdə onun moldovan və ukrayn dilləri əsasında apardığı təcrübələr A.P.Juravlyovun müddəalarını təsdiq etdi [4,s.56]. Bundan başqa o, belə bir nəticəyə gəldi ki, bəzi hallarda hissələrin transpozisiyası rahat (ölçü, güc, möhkəmlik), digər hallarda isə çətin (rəng, hərəkət, dadın müəyyən edilməsi) baş verir. Təcrübə zamanı iştirakçı transpozisiyanı asanlıqla icra edə bildikdə sinesteziya mexanizmindən istifadə edir. Onun qarşısında daha çətin məsələ qoyulduqda isə o, adəti üzrə dil vərdişlərinə müraciət edərək problemi həll etməyə çalışır. Bəzi hallarda isə eksperiment zamanı hər iki me-

xanizm ardıcıl olaraq istifadə oluna bilir. Elə buradan da bəzən eyni bir tədqiqatçının apardığı eksperimentin müxtəlif nəticələri ortaya çıxır.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə. İngilis və Azərbaycan dillərində səs təqlidi sözlərinin strukur-semantik xüsusiyyətləri, Avtoref. Bakı, 2009, 22 səh.
2. Арнолд И.В., Лексикология современного английского языка, М-Л., 1957, 325 стр.
3. Воронин С.В., Основы фоносемантики, Л, 1982
4. Журавлев А.П. Звук и смысл, М., 1991, 190 с.
5. Левицкий В.В. К проблеме звука символизма, Психологические и психолингвистические проблемы владения и овладения языком, М., 1969, 131 с.
6. Yesperson O., Sound Symbolism, chapter XX in Language: Its Nature, Development and Origin, London, Allen University, 1929, p.396
7. Bently M., Varon E., An Accessary of Phonetic Symbolism, Amer. J., Psychol, 1959, 247 p.

Summary

The Ways of Coining Sound Symbolism

Sound symbolism is one of the main themes in Linguistics nowadays. Sound symbolism exists almost in every language but the way how they coin in languages is not the same in all languages. Three main theories and different views of scholars about sound symbolism are touched in this article. The article gives some examples on sound symbols existing in English and Azerbaijani. Though this problem is learned by many scholars from ancient times till nowadays from different points it still remains controversial one.

Резюме

Способы создания звуковые символизмы

Не смотря на то, что символизация звука существует во всех языках, в каждом она уникальна. В этой работе рассмотрены примеры символизация звука Азербайджанского и английского языка. С давних времен ученые изучали символизацию звука разных языков, но по прежнему существуют актуальные вопросы.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. Ə. Hacıyeva
ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasının
03.02.2017-ci il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 06.02.2017

ƏDƏBİYYAT BÖLMƏSİ

fil.e.d., prof. Naidə Məmmədخانова
BSU

AZƏRBAYCANDA MULTİKULTURALİZM: ƏNƏNƏLƏR VƏ MÜASİRLİK

Açar sözlər: Azərbaycan, multikulturalizm, ənənə

Keywords: Azerbaijan, multiculturalism, tradition

Ключевые слова: Азербайджан, мультикультурализм, традиция

Multikulturalizm müxtəlif mədəniyyətlərin paralel mövcudluğunu təklif edir. Müasir siyasi-mədəni məkanda multikulturalizm xüsusi ilə aktivləşir. Bu mövzuya həsr olunmuş müxtəlif konfranslar, seminarlar, forumlar keçirilir. Qloballaşma, multikulturalizm və toleranlıq mövzusu iqtisadi, ekoloji, informativ, kulturoloji (incəsənət, kino, ədəbiyyat, teatr və s.) – müxtəlif mövqelərdən araşdırılır və mədəniyyətlər və sivilizasiyalar arasındakı dialoqun yeni səviyyəsini təyin edir.

Multikulturalizm və milli dəyərlərin qorunub-saxlanması müasir dövrümüzdə vacib və aktualdır. Və müasir Azərbaycanın bütün sahələrdə balansını saxlaya bilməsi hərtərəfli öyrənilməyə layiq olan unikal təcrübədir. Multikulturalizm sahəsində Azərbaycanın nailiyyətləri fenomeni, unikal təcrübəsi qloballaşma dövründə milli dəyərlərin qorunub-saxlanması tədqiq olunmalıdır.

Azərbaycan öz ərazisində bir çox mədəni müxtəliflikləri harmonik və ayrılmaz sürətdə birləşdirən unikal yerdir. Azərbaycan müxtəlif etnik və dini tolerantlığın harmonik cəmləşən çoxmillətli ölkədir. Azərbaycanın məhz Avropa və Asiyanın, eləcə də Qərbi və Şərqi sivilizasiyasının kəsişməsində yerləşməsi – tarixi taleyi, yüksək missiyasıdır.

Azərbaycan bu mənada müxtəlif xalqların və dini konfessiyaların birgə yaşama və əməkdaşlıq etməsinin unikal nümunəsidir. Bu qədim torpaqda müxtəlif dövrlərdə atəşpərəstlik, zərdüşlük, xristianlıq və islam dini mövcud olub.

Azərbaycanda tolerantlığın tarixi qədim dövrlərə aiddir. Bu da onun Böyük İpək yolu üstündə yerləşməsi ilə bağlıdır. Böyük İpək yolu üstündə yerləşən dövlətlərin sakinləri uzun müddət bir-biri ilə dost münasibətdə idi və bir-birləri ilə alış-verişlə məşğul idilər. Azərbaycanda tolerantlığın qədim tarixi olmasının bir başqa səbəbi də Azərbaycan ərazisində müxtəlif dinlərin və dini qurumların yerləşməsidir. Nəticə etibarlı ilə hal-hazırda Azərbaycan ərazisində müxtəlif dinlərin və dini qurumların bir-birləri ilə sülh şəraitində yaşamasıdır.

Eləcə də Azərbaycan sonuncu iki əsr ərzində yüz minlərlə yəhudi və erməni, rus və alman, kürd və tatarlar üçün doğma evə çevrilib. Ölkənin müxtəlif vilayətlərində məskunlaşmış etnik və dini azlıqlar regionun siyasi-mədəni mühitinə uy-

ğunlaşaraq yerli sakinlərlə sıx əlaqələr qururdular. Azərbaycanlıların digərlərinin ənənələrinə sülhsevər və hörmətçil münasibətdə olmaları haqqında hekayələr tezliklə bütün dünyanı dolaşırdı. Bir çox tanınmış şəxsiyyətlər burdakı insanlarla yaxından tanış olmaq üçün bu torpağa üz tuturdular. Çox zaman onlar yadellilər üçün qəribə və başadüşülməz qonaqpərvərliyin şahidi olurdular.

Azərbaycan qonaqpərvərliyi haqqında dahi Nizaminin əsərində yaddaşlara həkk olmuş Bərdə şahının sarayında hörmətli qonaq İskəndərin (Makedoniyalı İskəndər) şərəfinə verilmiş qonaqlıqdan da sezmək olar. Azərbaycanlıların əlaçığı və ürəkəçığı başqa korifeylər tərəfindən də tərənnüm edilmişdir. Şamaxı bəyi Mahmudun evində açılmış süfrə fransız yazıçısı Aleksandr Düma-böyükün Qafqazda olandan sonra yazdığı “Qafqaza səyahət” romanında yer almışdır.

Azərbaycanlılar üçün qonağa hörmət göstərmək böyük şöhrət və şərəfli vəzifədir. Milli xarakterin bu xüsusiyyəti kiçik şəhərlərdə və kəndlərdə daha qabarıq üzə çıxır. Burada hansı qapını döyüb “səyyaham” desən evdə olan ən dadlı təamlara qonaq olub, evin ən geniş otağında gecələmək şərəfinə nail ola bilərsən. Azərbaycan ailəsində qonaq olmaq, həmişəlik yaddaqalan Azərbaycan mətbəxinə, gözəl adət-ənənələrimizi və ahəngdar Azərbaycan dilini sevmək deməkdir.

Sovet İttifaqının dağılması bu regionda din azadlığının qəbul edilməsi üçün əsl imtahana çevrildi, çünki nəticə etibarlı ilə keçmiş ittifaq respublikaları müstəqilliklə bərabər dini azadlıq qazandılar. Azərbaycanda tolerantlığın əsaslarının pozulmasına yönələn ən mühüm faktorlardan ən başlıcası minlərlə azərbaycanlı həyatına son qoymuş, bir milyon dinc əhalini doğma yurd-yuvasından didərgin salmış erməni təcavüzü idi.

Lakin bu hadisələr respublikadakı konfessiyalar arası münasibətlərə həlledici təsir göstərə bilmədi və bu münasibətlər Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə yeni pozitiv impuls aldı.

Bu gün isə Azərbaycanda multikulturalizm problemlərinə impuls bilavasitə ölkə prezidenti İlham Əliyev tərəfindən aparılan sosio-mədəni müasirləşdirilmə kursuna bağlıdır. Çünki müasir Azərbaycanda multikulturalizm və tolerantlıq hər bir azərbaycanlının ənənələrə bağlılığı ilə yanaşı, həm də dövlətimizin siyasətidir. Bu siyasət iqtisadi, siyasi-hüquqi, ölkənin yeni texnologiyalarla təhciz olunması, müasir mədəniyyətin inkişafını nəzərdə tutan, demokratik milli dövlətin yaradılmasına yönəlmişdir. Məhz dövlətin səyi nəticəsində multikulturalizmə real şərait yaradılır. Və bu gün multikulturalizmin yaradılmasında Azərbaycanın uğurlu təcrübəsini nümunə gətirmək olar. Bu təcrübənin effektivliyinin iki əsas səbəbi var: 1) Azərbaycan həmişə öz tolerantlığı ilə seçilib. Başqa ölkələrdə dini və etnik münaqişələr olduğu zaman Azərbaycanda müxtəlif dini və etnik birlikləri sülh şəraitində yaşayırdılar və Azərbaycan bu gün də bu tarixi ənənəyə sadıq qalır.

2) Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanın bu günkü siyasi rəhbərliyi multikulturalizm ideyalarının bütün dünyada yayılması üçün əlindən gələni əsirgəmir. H.Əliyev fondunun fəaliyyəti, multikulturalizmə həsr edilmiş forum və konfransların keçirilməsi, bu baxımdan deyilənlərə əyani nümunədir.

Müasir Azərbaycan genişmiqyaslı iqtisadi və sosial islahatları arxada qoymuş, demokratik dövlətdir. Müstəqillik qazanmış və müasirləşdirilmə yolunu tutan ölkə, zamanın nəbzini tutaraq, durmadan inkişaf edir. Azərbaycanda, Bakı-

Tbilisi-Ceyhan uğurlu transmilli layihələrin həyata keçirilməsi və Böyük İpək yolunun yenidən yaradılması ilə fəxr edirlər. Paytaxt meqapolisinin zahiri görünüşü gündən-günə dəyişir, sanki ölkənin qlobal iqtisadiyatın arteriyasına çevrilmək istəyini nümayiş etdirir.

Tanınmış fransız şərqşünası Anketil Düperron yazırdı: “Biz əbəs yerə antik mədəniyyətin, ədəbiyyatın və maariflənmənin vətəni yunan və romalılarda axtarıyıq. Onları qədim Midiya və Atropatenada axtarmaq lazımdır”. Düşünürük ki, bu fikri davam etdirmək olar. Planetimizin rəngarəng mədəni palitrasını qorumağı bacaran, gələcək qlobal sivilizasiyanın açarlarını Azərbaycanda axtarmaq lazımdır. Çünki Azərbaycan, bu gün ənənəvi və modernist - iki mədəniyyət paradigmasının birgə mövcudluğunun unikal təcrübəyə malikdir. Və bu təcrübə “Qərb” və “Şərqi” binar ideyasından irəli gəlir. Lakin Azərbaycanda bu tezis sivilizasiyaların toqquşması ilə deyil, hər ikisinin paralel mövcudluğu ilə bağlıdır. Və bu multikulturalizmin Azərbaycandakı təcrübəsi, respublikanın imicində əks olunan, daha dərin diqqətə və öyrənilməyə layiqdir.

Bu iş Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Elmin inkişafı Fondunun maliyyə yardımını ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № Eif-2013-9(15)-46/42/5

This work was supported by the Science Development Foundation under the President of the Republic of Azerbaijan – Qrant № Eif-2013-9(15)-46/42/5

Ədəbiyyat

1. Азербайджанская модель мультикультурализма // sputnik. az. 09.09.2016.
2. Алиева К. Мультикультурализм как объединяющий фактор национального самосознания // Bakı. Beynəlxalq Humanitar Forumunun materialları. 31 oktyabr – 1 noyabr . 2013.
3. Мультикультурализм в Азербайджане как образ жизни // novosti.az. 02.05.2016.
4. Наджафов Э. Соотношение национальных и религиозных ценностей в контексте мультикультурализма // Bakı. Beynəlxalq Humanitar Forumunun materialları. 4-5 oktyabr 2012, s. 542-544.
5. Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları. Redaktor K.Abdulla. Bakı. 2016. 285 s.
6. Kərimov Ə.S. Multikulturalizm Azərbaycançılıq ideologiyası kontekstində // Ulu öndər Heydər Əliyev irsində multikultural və tolerant dəyərlər. Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. 2016. II hissə. s.63-65.

Summary

Multiculturalism in azerbaijan: traditions and modernity

In this article the necessity and actuality of multicultural and national values saving in modern time is pointed out. The author proves, that tolerance has deep roots in Azerbaijan, and in Azerbaijan territory different religions and religious organizations always existed and cooperated in condition of peace and harmony.

Резюме

Мультикультурализм в Азербайджане: традиции и современность

В статье отмечается актуальность и важность сохранения в современном мире мультикультурализма и национальных ценностей. Автор статьи обсуждает о древних корнях современного азербайджанского толерантства. В статье делается упор на мирное сосуществование на территории Азербайджана различных религий и религиозных общин.

*Rəyçi fil.f.d.T.Süleymanova
BSU-nun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi
və dünya ədəbiyyatı kafedrasının
06.01.2017-ci il tarixli iclasının
07 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 11.01.2017

fil.f.d., prof. Tofiq Əbdülhəsəni
ADİU (UNEC)

MÜASİR AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA TƏBİƏT LİRİKASI

Açar sözlər: təbiət, klassik, müasir poeziya, insan, dünya

Keywords: nature, classic, contemporary, human, world

Ключевые слова: природа, классический, современная поэзия, человек, мир

Azərbaycan poeziyasında da ən qədim dövrlərdən başlayaraq şairlər təbiətin gözəlliklərindən ilham almış, onu vəsf etmişlər. Təbiətin dirçəlişi, bahar fəslinin gəlişini vəsf edən bahariyyələr poeziyanın əsas janrlarından biri olmuşdur. Tənqidçi **Rəhim Əliyev** «Poeziyanın təbiiliyi» adlı kitabında bu problemə diqqəti cərkərək yazır: «...qədim dövrlərdən başlayaraq təbiət şairlərin ilhamına qanad və qida verən ən mühüm mənbələrdən biri idi: bukolina poeziyası, pastrol poeziyası, idillik poeziya kimi anlayışlar və terminlər «təbiət poeziyası» münasibətlərinin qədimliyini və zənginliyini xatırlatmaq üçün kifayətdir. Bu zənginliyi bizim klassik poeziyamızda da görmək çətin deyildir. Təbiət bütün dövrlərdə poeziyanın başlıca mövzularından biri olmuşdur və bu gün də bu barədə təzə bir mətləb kimi danışmaq sadələvhlük olardı» [1].

Lakin onu qeyd etmək lazımdır ki, klassik dövrün estetik baxışlarından fərqli olaraq bu gün poeziyanın təbiətə münasibəti bir qədər dəyişmişdir. Belə ki, «...əvvəlki dövrlərdə təbiət poeziyasının əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarət idi ki, burada şair təbiətdən təcrid olunmamışdı, uzaqlaşmamışdı, ayrılmamışdı: o, təbiətin ağışında idi, onun üzvi parçası idi. Çünki bu şair təbiəti «ayrıca təbiət kimi», «təcrid edilmiş təbiət» kimi qavraya bilmirdi. Təbiət onun üçün daha çox gündəlik təəssüratın başlıca mənbəyi idi. Şair öz nəğmələrini təbiətin qoynunda oxuyurdu. Təbiət onun gündəlik məişətinin, həyat tərzinin ayrılmaz bir parçası, onun tərənnümü isə şairin gündəlik estetik təəssüratının poetik təəssümü demək idi. Müasir təbiət poeziyası üçün başqa bir vəziyyət xarakterikdir: indi şairlərimiz çox vaxt təbiətə, əgər belə demək mümkünsə, uzaqdan, kənardan nəzər salır. Hazırda poeziya təbiətlə insanın üzvi vəhdətini yox, bir-birindən uzaqlaşmasını, yadlaşmasını təsvir edir, həm də kədərlə, məyus-məyus» [1].

İstiqlaliyyət dövründə yaranan təbiət poeziyası üçün də səciyyəvi olan bu aspekt Bəxtiyar Vahabzadə, Hüseyn Arif, Məmməd Araz, Nəbi Xəzri, Qabil, Nəriman Həsənzadə, Xəlil Rza Ulutürk, Fikrət Sadıq, Məmməd İsmayıl, Fikrət Qoca, Musa Yaqub, Famil Mehdi, Məmməd Aslan, Abbas Abdulla, Nüsret Kəsəmənli, Çingiz Əlioğlu və başqa şairlərin yaradıcılığında aşkar şəkildə özünü büruzə verməkdədir.

Yaşar Qarayev Azərbaycan poeziyasında təbiətə həsr olunmuş bədii nümunələri təhlil edərək yazırdı: «İndi poeziyamızın təbiət mövzusu ilə bağlılığı bir neçə formada özünü göstərir. Lirikamızın böyük bir hissəsini təbiəti müstəqim şəkildə tərənnüm edən şeirlər təşkil edir (Hüseyn Hüseynzadənin, Famil Mehдинin, İlyas Tapdığın, Məstan Əliyevin, Musa Yaqubun, Hüseyn Kürdoğlunun, Məmməd Aslanın, Tofiq Mütəllibovun bir çox şeirlərini misal gətirmək olar). Lirikamız təbiətlə ünsiyyət axtarışlarında keçmişə müraciət

edir və insanla təbiətin ən böyük birliyi dövrünün hadisələrini qələmə alır (Qobustana həsr olunan şeirləri, N.Xəzrinin «Dədə Qorqud» motivləri əsasında yazdığı «Əfsanəvi yuxular»ı nümunə göstərmək olar). Nəhayət, poeziyamız xalqın taleyini, təbiətini, tarixini və musiqisini vəhdətdə xatırlayır, muğamda təbiətlə xalqın birliyini görür (Məmməd Arazın, Tofiq Bayramın, Qasım Qasımsadənin, Cabir Novruzun bir sıra şeirləri və xüsusən Bəxtiyar Vahabzadənin «Muğam», Hüseyn Hüseynzadənin «Dilqəm» poemaları bu meylin ən yaxşı nümunələridir). Hər üç təmayül təbiətə yaxınlıq axtarışlarında kənd, əcdad, meşə, baba obrazlarına da tez-tez müraciət edir» [2]. Göründüyü kimi, Yaşar Qarayevin son dərəcə dəyərli mülahizələrində poeziyada təbiət mövzusunun işlənilməsinin ayrı-ayrı aspektlərinə diqqət yetirilmiş, onun dəqiq elmi təsnifatı aparılmışdır.

İstiqlal dövrü poeziyasında da təbiət mövzusu aktual problemlərdən biri kimi diqqəti çəkmiş, ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığında təbiət mövzusunda çoxlu sayda bədii örnəklər yaranmışdır. Ayrı-ayrı şairlərin şeir yaradıcılığının araşdırılan mövzu kontekstində nəzərdən keçirilməsi aşkar göstərir ki, bütövlükdə istiqlal dövrü poeziyasında təbiət haqqında yazmağa ciddi əhəmiyyət verilmiş, bu mövzuda xeyli bədii nümunələr yaradılmışdır.

Əlbəttə, çağdaş poeziyada təbiət mövzusunda yazılmış bütün əsərlərin bu təsnifatda əhatə olunduğunu iddia etmək doğru deyildir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, təbiət mövzusu son dərəcə geniş və əhatəlidir və o, ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığında özünəxas cəhətləri, çalar və xüsusiyyətləri ilə gerçəkləşmişdir. Eyni zamanda, təbiət mövzusunda yazılan əsərlərin bir çox məqamlarda fəlsəfi məzmun daşdığı, başqa sözlə, bu tipli əsərlərin fəlsəfi poeziya kimi dəyərləndirildiyi nəzərə alınarsa, onun təsnifatında təbii çətinliklərin yarandığı qaçılmazdır.

Azərbaycan poeziyasında təbiət mövzusunə ardıcıl müraciət edən sənətkarlardan biri Hüseyn Arifdir. Şairin təbiət mövzusunda yazdığı əsərlərin təhlilindən aşkar göründüyü kimi, o, yaradıcılıq fərdiyyətinə görə müasir Azərbaycan poeziyasının bənzərsiz sənətkarlarından biridir. Şairin yaradıcılıq irsi sonrakı dövrün ədəbi prosesinə mühüm təsir göstərmiş və xeyli müddət bədii düşüncəni məşğul etmişdir. Bu, ilk öncə onunla bağlıdır ki, Hüseyn Arif bir şair kimi qeyri-adi istedadla və yaradıcılıq erudisiyasına malik sənətkarlardandır. Bütün bunlardan əlavə, onun doğruluq-ərsəyə gəldiyi, uşaqlıq və gənclik illərinin keçdiyi mühitin təsiri, söz sənətinə və bütövlükdə yaradıcılıq dünyasına ciddi münasibət bəsləməsi, öz üzərində ardıcıl, sistemli işləməsi və s. kimi keyfiyyətlər onun bir sənətkar kimi formalaşmasına təsir göstərmişdir. Obyektiv təbiət gözəlliyi vasitəsilə subyektiv müasir mənəvi-psixoloji duyum və düşüncələrini ifadə edən lirik şeirlərin ideya-estetik təsir gücü qüvvətli olur. Bu tipli şeirlərdə çağırış, adi həyat hadisələri, texniki tərəqqi sıçrayışları qarşısında çıxılmazlıq, çarəsizlik nidaları eşitmirik. Təmkinli, ahəstə lirik təhkiyənin, insanın iliyinə, qanına qədər sirayət edən, obyektiv gözəlliyin ifadəsində mühüm estetik komponentlərdən biri kimi bədii intonasiya çalarlarının və onu əyaniləşdirən söz və səs düzümünün şahidi oluruq». Bütövlükdə Azərbaycan təbiət lirikası ilə bağlı söylənmiş bu obyektiv mülahizələr Hüseyn Arif poeziyası üçün də səciyyəvidir. Həqiqətən də, Hüseyn Arifin təbiət mövzusunda qələmə aldığı əsərlərdə təbiətə o ilahi sevginin orijinal, bənzərsiz təzahünə təsadüf edirik.

Hüseyn Arifin təbiət poeziyasının müstəqil təhlil obyektinə çevrilməsi yuxarıda söylənilən nəzəri mülahizələrin doğruluğunu sübut etməkdədir. Çünki müəllifin təbiət mövzusunda qələmə aldığı poetik nümunələrdə təbiət hadisələri elə real şəkildə əks olunur ki, oxucu şairin səmimiyyətinə inanmaya bilmir. Digər tərəfdən müəllif təbiəti özünəməxsus əlamətləri, səciyyəvi keyfiyyət cizgiləri ilə əks etdirməyə üstünlük verdiyindən, başqa sözlə, təsvir etdiyi təbiətin daxili dinamikasını yarada bildiyindən onun bu məzmunlu şeirləri yaradıcılığının digər örnəkləri ilə müqayisədə daha çox diqqəti çəkir.

Hüseyn Arifin təbiət mövzusunda qələmə aldığı poetik örnəklərdə bir tərəfdən ana təbiətin sirli-sehrli gözəlliyi geniş mənada tərənnüm olunur, qarşı tərəfdən isə təbiət fəlsəfi prizmadan işıqlandırılır. «Hüseyn Arif əsl təbiət şairi, əsl el şairidir. Onun təbiət şeirlərindəki mətləb və qayə Vətən mövzusu ilə çox möhkəm və üzvi surətdə bağlıdır. Xalqın qəhrəmanlıq keçmiş, sazlı-sözlü dünyası, Azərbaycan torpağının zənginliyi, tarixi şəxsiyyətlərin həyatı, fəaliyyəti – bütün bu mövzularla bir sırada misilsiz təbiət lövhələri Vətən mövzusunun ayrı-ayrı komponentləridir. Hüseyn Arifin hər hansı bir şeirində biz Vətənin konkret təsvir və tərənnümü ilə qarşılaşırıq. Bu şeirlərdə təbiət müəyyən fəlsəfi motivlərin, həyat haqqında mənalı düşüncələrin ifadəsinə xidmət edir» [3].

Azərbaycanın xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə Hüseyn Arifin poeziyasını təhlil obyektinə çevirərək belə qənaətə gəlir: «Əgər məndən soruşsalar, «bir sözlə, bir cümlə ilə Hüseyn Arif sənətinin özünəməxsusluğunu açıqla», mən tərəddüdsüz deyərdim: təbiilik! Bəli, məhz təbiilik onun sənətinin mahiyyətidir. Həyatda bir insan kimi təbii olan, düşündüyünü deyən, sözlərinə boya çəkməyən bir sənətkarın sənətində də təbii olması çox təbiidir. Bu mənada mən Hüseyni ana təbiətin bir parçası sayıram. Buna görə də onun şeirlərində dağ, dərə, çəmən, meşə, gül-çiçək, kol dil açıb danışır. Danışır yox, oxuyur. Şəhərin səsi-küyü, hisi-pası məni darıxdıranda həmişə Hüseyni oxuyur, onun misraları ilə isinirəm. Dilinin təmizliyinə, şairliyinə valeh olduğum şairlərdən biri də Hüseynidir. Onun dili saz havalarının büllurluğundan süzülüyünə görə sözlər o qədər yerində, misralar o qədər ilişiksiz hamardır ki, dil topuq çəlmir, kəlmələr ağızda şəkər dadır»[4].

Görkəmli şairimiz Məmməd Araz istiqlalyyətlərində təbiət mövzusunda bir sıra dəyərli əsərlər yazmışdır. Bunların içərisində «Ağac ək», «Özünə baş əyən ağac», «Qorxuram», «İlahi, əfv eylə günahlarımı» və digər poetik örnəklər diqqəti cəlb etməkdədir. «Ağac ək» şeirində müəllif bir növ nəsihətəməz formada insanları təbiətə qayğı göstərməyə, onu gözəlləşdirməyə, yaşılşdırmağa çağırır:

Ömründə bir ağac əkmisənmi?

Ağac əkmisənmi?

Ola palıd ağacı o,

Ola həmişəyaşıl,

Zeytun ağacı ola,

Ola narbənd ağacı, ola.

Ola sərvi ağacı,

Ola ardıc ağacı.

Ağac ək, əllərin baxanda

Əllərdən utanmasın [5].

Şeirdə müəllifin ayrı-ayrı ağacların adlarını sadalaması bir tərəfdən onun təbiətə bələdliyini əks etdirmiş, digər tərəfdən gənc nəsildə təbiətə sevgi oyandırmaq niyyətini şərtləndirmişdir. Bu kimi şeirlərində Məmməd Araz təbiəti məharətlə insan həyatının ayrılmaz bir parçası kimi təqdim etməyə çalışmış və buna nail olmuşdur. «Özünə baş əyən ağac», «Qorxuram», «İlahi, əfv eylə günahlarımı» və s. kimi yuxarıda adları çəkilən şeirlərdə isə Məmməd Araz təbiətə fəlsəfi prizmadan yanaşmış, onun sirlərini açmağa çalışmışdır. «M.Araz təbiət hadisəsini mənalandırmaqda zəngin yaradıcılıq təcrübəsi olan şairlərdəndir. Onun poeziyasında təbiət detalları ictimai fikir daşıyıcısı kimi çıxış edir» [6].

İstiqlaliyyət illərində təbiət mövzusunda özünəməxsus poetik nüsxələr yaradan şairlər içərisində Müsa Yaqub xüsusi yerlərdən birini tutur. Təsədüfi deyil ki, şair haqqında yazılan tədqiqatların əksəriyyətində o, «təbiət şairi» kimi səciyyələndirilmiş, yaradıcılığı bu prizmadan təhlil obyektinə çevrilmişdir. Musa Yaqubun təbiət mövzusunda yazdığı poetik nüsxələrin qeyri-adi istedadın məhsulu olduğunu duymaq çətin deyildir. Lakin bu şeirlərin sətirləri arasında ciddi zəhmətin, bitməz-tükənməz yaradıcılıq axtarırlarının izləri də özünü göstərməkdədir. Elə buna görə də Musa Yaqubun yazıları təbii istedadla yaradıcı zəhmətin qovuşuğundan yaranan bədii axtarırlar kimi səciyyələnir.

Musa Yaqubun yaradıcılığının son mərhələsinə məxsus olan «Gəldim şeirimini yazmağa», «Quzey», «İsmayilli kömürü», «Yaşıl faciə», «Qırğın», «Salam, dağdağanım», «Köhnə bağlar», «Dağdağan Daş içində», «Bir ilin bənövşə anı», «Göyərir», «Eləmədiklərim yandırır məni» və başqa şeirlər təbiət mövzusunda qələmə alınmışdır. Şairin təbiət mövzusunda yazdığı şeirlərdə bir tərəfdən ana təbiətin gözəllikləri vəsf edilir, digər tərəfdən onun məhv edilməsinə etiraz səsi ucaldılır. Lakin hər iki məqamda müəllif təbiətə fəlsəfi prizmadan yanaşır, onsuz cəmiyyət həyatının bütövlüyünə inanmır. Musa Yaqubun fikrincə, dünyanın, yer üzünün mühafizəsi, insanın qorunması elə ana təbiətin qorunması ilə başlayır. Çünki təbiət olmadan insanın mövcudluğu mümkün deyildir.

«Gəldim şeirimini yazmağa» adlı poetik nüsxədə şair cəmiyyətin eybəcərliklərindən, çirkinliklərindən, ədalətsizliklərindən bezib yorulduğunu, yaşamaq, var olmaq üçün təbiətin qoynuna dönmək ehtiyacını orijinal şəkildə ifadə etmişdir. İstiqlaliyyət dövrü poeziyasında təbiət mövzusunda yazılan özünəməxsus bədii nüsxələrdən biri olan bu şeirdə təbiətin sehrinə, möcüzələrinə, qəribəliklərinə diqqət yönəldilməklə kifayətlənilməmiş, həmçinin təbiətə fəlsəfi prizmadan yanaşılmışdır:

*Gəldim şeirimini yazmağa,
Alıb yorğun ürəyimi
Gül yarpağından asmağa.
Bir daş üstə oturmağa,
Qəzəbimi yatırmağa.
Xoş duyğumu ayılmağa,
Öz-özümə qayıtmağa
Nə yaxşı ki, gələ bildim [7].*

Şair təbiətin qoynunda ruhunun sakitləşdiyini, əslinə, ilkinliyinə qayıtdığını və bütün bunların arxasında saf, təmiz bir həyatın başladığını qeyd edərək fikirlərini belə yekunlaşdırır:

*Bu, təbiət amalıdır –
Ah, bu torpaq nə vaxtacan
Bizdən günah yumalıdır,
Bizdən tamah yumalıdır?!
Nə yaxşı ki, gələ bildim,
Nə yaxşı ki, bu yamacın
Gül üzünə gülə bildim [8].*

Şübhəsiz ki, istiqlaliyyət dövrü poeziyasında təbiət mövzusunda yazılan şeirlər bəhs olunan əsərlərlə məhdudlaşmır. Ona görə də bu məqalədə əsas etibarını ilə ən çox diqqəti cəlb edən poetik örnəklərdən bəhs olundu.

Ədəbiyyat

1. Əliyev Rəhim. Poeziyanın təbiiliyi, Bakı, «Yazıçı» nəşriyyatı, 1982, səh.47.
2. 12 Qarayev Yaşar. Meyar şəxsiyyətdir, Bakı, «Yazıçı» nəşriyyatı, 1988. Səh.188.
3. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri (məqalələr toplusu), I kitab, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2006, səh 328.
4. Vahabzadə Bəxtiyar. Ədəbi düşüncələr, Bakı, «Təhsil» nəşriyyatı, 2000, səh.41.
5. Araz Məmməd. Vətən, deyin, Bakı, «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2003. səh.19.
6. Eminəliyev Eyvaz. Məmməd Araz, Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2006. səh.27.
7. Yaqub Musa. Ruhumla söhbət, Bakı, Azərnəşr, 2004, səh.10, 120.
8. Yusifli Vaqif. Yaxşı ki, sən varsan, Bakı, «Çaşıoğlu» nəşriyyatı, 2007, səh.13-14.

Summary

A natural lyric poetry in today's azerbaijani poetry

Along the time the nature has been the one of main themes of our poetry. It is not difficult to observe the realistic embodying of nature in the classic poetry. Natural poems regarding not only on the nature, also on ruminations, mentions on the world, time and society.

Different from classic natural lyric poetry in the contemporary poetry the composition of nature and human feelings are not considered but their remoteness.

Резюме

Лирика природы в современной азербайджанской поэзии

Одной из основных тем в нашей поэзии всегда оставалась лирика природы. Ее тематика была построена на таких параллелях как природа и общество, природа и человек, таким образом, стихи о природе связаны не только с природой, но это еще и размышления о мире, эпохе и обществе.

В статье исследуются отдельные аспекты, точные научные данные в произведениях современных азербайджанских поэтов, посвященных природе.

В отличие от классической, в современной поэзии о природе с сожалением признается об отдалении людей друг от друга.

*Rəyçi: dos. V. Mahmudova
ADİU-nin "Azərbaycan dili" kafedrasının
15.02.2017-ci il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 15.02.2017

dos. Ramida Mirzəfərova
BSU

Q.Q.MARKESİN “YÜZ İLİN TƏNHALIĞI” ROMANININDA OBRAZLAR SİSTEMİ

Açar sözlər: ailə, tənhalıq, obraz, zaman, *Magik realizm*

Keywords: family, solitude, image, time, *magical realism*

Ключевые слова: семья, одиночество, образ, время, *магический реализм*

Dahi yazıçı Qabriel Qarsia Markes özündən əvvəlki dünya yazıçılarının təcrübəsindən, xalqın mifoloji yaddaşından, ayrı-ayrı millətlərin tarixindən faydalanaraq, 1967-ci ildə yazdığı dünya şöhrətli “Yüz ilin tənhalığı” romanı ilə Latın Amerika tarixində bir çevriliş etdi və bu məşhur romanına görə Nobel mükafatına layiq görüldü.

“Yüz ilin tənhalığı” romanında Buendia nəslinin yaranması, yüksəlişi, qürubu və məhvi əks etdirilmişdir. Bu nəslin tarixi – hər bir Buendia üzvünün taleyində bu və ya digər dərəcədə təzahür edən tənhalıq hekayətidir. Romanda tənhalıq, ailə üzvlərinin bir-birindən aralı düşməsi, onların bir-birini anlaya bilməmələri, həqiqətən mifik xarakter daşıyır. Eləcə də, Buendia ailəsinin bir neçə nəslinin tarixçəsinin özü və bununla yanaşı onun xarakterik xüsusiyyətləri – incestə meyil və onun lənətlənməsi, qəhrəmanların talelərinin qabaqcadan müəyyən edilməsi nəsil mifi xarakteri qazanır. Romanda o, Makondonun və bütün Buendia üzvlərinin həlakına bir neçə dəqiqə qalmış bu nəslin sanskrit dilində yazılmış tarixçəsinə açmış qaraçı Melkiades surətində təcəssüm edir.

Romanda həmçinin mif parodiyası da var. Qəsdən yaratdığı mifoloji qurumlarda, nəql etmənin adiliyində təzahür edən, hərdən cəfəng və aşkar fantastik hadisələrdən danışan müəllifin xüsusi kinayəli gülüşü də parodiya vasitəsidir. Latın amerikan nəsrinin mifyaradıcı “möcüzənin reallığı”, “magik realizm” romanda Amerikanın təkrarsız simasının yaradılmasının vacib vasitəsi və eyni zamanda özünə bir parodiya kimi çıxış edir. Mifoloji elementlərə bağlılıq, bu romanda artıq yeni mərhələyə keçid alır, realizmin yeni bir qolu olan magik realizmə təkan verir. Mövzu məhz elə bu səbəbdən dünya ədəbi tənqidinin, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının diqqətindədir.

Makondanın yığcam-məhdud keçmişi çərçivəsində real tarixi hadisələr bir başa Buendia ailəsi üzvlərinin iştirakı ilə milli adətlərin modeli fonunda reallaşır (liberallar və konservatorlar arasında olan iyirmi illik müharibə, Banan kompaniyasının qiyam edən üç min fəhləsinin güllələnməsi, şəhərin böyüməsi və orada ilk kinoteatrın, dəmir yolunun, buz fabrikinin yaranması), mifoloji (canlı insanlarla ölmüş insanların ruhlarının mövcudluğu, Makonda da əbədi Cuhudun (yəhudilərə nifrətlə verilən ad) peydə olması, beş illik yağış-bütün dünyanın su altında batması, quşların ölümü və Makondanın qasırga nəticəsində dağılması), alleqorik (Xose Arkadio tərəfindən bir yaşayış yerinin çərçivəsi daxilində həyata keçirilən elmi in-

kişaf və coğrafi açıqlamalar), məişət (Ursula tərəfindən təşkil edilən nəhəng evə qaraçıların illik gəlişi, bayramlar, toylar, ad günləri, ölümlər və dəfn mərasimləri).

Tədqiqatçılar “Yüz ilin tənhalığı”nın qəhrəmanlarının prototipi haqqında çox yazmışlar. Güman ki, gerçəklik romanın yazılması üçün bir materialdır, ancaq onun bədii mənası romanın yaranmasına gətirib çıxara bilərdi. Bu mənada Maurisio Babilonun sarı kəpənəklərlə olan epizodu nümunəvidir-fantastik epizoddur: harada qəhrəman peyda olursa onu sarı kəpənəklər əhatə edir. “Burada heç bir fantastika yoxdur”. Bu Q.Markesin həyatında baş verən real hadisə idi. Məhz elə bu səbəb də onun kitabının yaranması üçün olan ədəbi bir addım idi. Bir sözlə real olaraq mövcud faktın poetik dərk edilməsi baş verir. Elə bunu Qabriel Markes Magik realizm adlandırır. O, “Mən çox şeyi ilk dəfə sizə deyirəm” məqaləsində yazır: “Mən fikirləşirəm ki, Magik realizm tərəfdarlarına yeganə olaraq bir şey etmək lazımdır-sadəcə olaraq reallığa inanmaq, izaha cəhd etməmək onun üçün ki, onlar həqiqətəndə belə bir realizmin tərəfdarıdır” [2,s.61]. Ancaq romanın ən fantastik qəhrəmanı-Amazoniya bataqlığında ölmüş, sonradan təmamilə təbii olan, darıxmışam bəhanəsi ilə qayıdan qaraçı Melkiades surətidir. Bundan sonra o özünü bütövlükdə yeganə məşğələsi olan-Buendia nəslinin və Makonda şəhərciyinin sonrakı taleyinin deməyə həsr edir. Çili ədəbiyyatşünası olan Ariel Dorfman Melkiadesi mədəniyyət yayan Prometey adlandırır. Bu iki personaj arasında olan oxşarlıq funksiyaları doğurdanda müşahidə edilir.

Romanda Q.Q.Markes qəsdən nəsillər arasına fərq qoymur, onları bir-birindən ayırmaq da əbədir çünki, birincidən tutmuş axırıncı Buendiaya qədər, yüz il ərzində bir-birini əvəz edən altı nəsil Xose Arkadio Buendia və Aurelianoların hamısı bir-birini tamamlayır, xaraktecə bir-birinə oxşayır, ancaq hərə öz həyat tərzini və taleyi ilə, dünyaya gəlməyi və dünyadan getməyi ilə bir-birindən seçilir. Lakin, Q.Markesin son dərəcə böyük ustalığı ondan ibarətdir ki, birincidən tutmuş sonuncusuna qədər Buendialar hamısı bir-birinə oxşayır, sanki biri o birisinin nüsxəsidir. Bunları da bir-birinə bağlayan polkovnik Aureliano Buendiadır.

Yazıçı Aureliano obrazının üzərinə xarakteri ilə yanaşı, bir sıra rəmzi elementlər də yükləyir. Aureliano hara ayaq basırsa, onun mühafizəçiləri sərkərdənin dövrəsində təbaşirlə çevrə cızır, ona bir neçə addım belə yaxınlaşmağa qəti qadağa qoyurlar. Polkovnik Aureliano Buendia çevrənin ortasında dayanıb dilucu əmrlər verir, ölkənin, kimlənsə taleyini bir göz qırpımında özü həll edir. Q.Markesin təxəyyülü bitib-tükənmək bilmir və o, hər şeyi absurd səviyyəsinə çatdırmağı da özünə borc bilir. Aureliano Buendianın əmrləri ağzından çıxmamış hətta ağına belə gəlməmiş yerinə yetirilir. Buna baxmayaraq, o, nəhayət anlayır ki, yaşadığı həyat təmamilə mənasızdır. Əvvəlki peşəsinə-zərgərliyə qayıdan Aureliano gecəgündüz öz otağına qapılıb oturur, heç kəslə və heç nəylə maraqlanmır. Hökumət onun qapısında nəzarətçi qoyub ki, polkovnik bir daha qiyam qaldırmaq fikrinə düşməsin. Əslində isə, Aureliano artıq bir həqiqəti dərk edir ki; insanın dünyaya gəlməyi, həyatı eləcə də ölümü özündən asılı deyil. Və hər kəs istər bir gün olsun, istər yüz il-həyatda tək-tənhadır.

Ursulanın qorxusu isə hələ ki, öz təsdiqini tapmayıb, anadan olan Buendiaların hər biri, istər kişilər, istər qadınlar sap-sağlamdır, əlləri-ayaqları yerindədir... Xose Arkadio və Aureliano, qızı Amaranta, qızlığı Rebeka... Onların

taleyi müxtəlif, xarakterləri tamamilə bambaşqadır. Bu müxtəliflik içərisində əsas oxşarlıq-Buendiaların hamısının tənhalığa olan meylidir. Bu keyfiyyət isə az qala irs kimi bir nəsilə digərinə ötürülür. “Yüz ilin tənhalığı” romanında təəccüb doğuran məqam obrazların hər birində mənlilik və qürurun olmasıdır. İlk Buendiadan tutmuş axıncısına kimi heç biri çətinlik qarşısında əyilmir, ölümdən zərrə qədər çəkinmirlər. “Yüz ilin tənhalığı” romanında iyirmiye qədər obraz mövcuddur ki, bütün ömrünü əvvəldən-axıra qədər romanda yaşayır.

Maraq doğuran cəhət ondadır ki, hər bir obraz Q.Markesin uşaqlıq xatirələri ilə səsləşir. Məsələn, Q.Markesin dünyadan cavan köçmüş, gözəl-göyçək xalası iki obrazın başlanğıcında dayanır-gənc Remediosla, Gözəl Remediosun... Amaranta yazığının o biri xalası kimi özü üçün kəfən biçir, tikib qurtarandan sonra ölür. Q.Markesin babasının hər b xatirələri də, “Yüz ilin tənhalığı” romanının sujetinə əlavə edilir. Polkovnik Aureliano Buendianın hər yürüşündən qalma... on yeddi qeyri-qanuni oğlu eynilə babasının müharibədəki eşq macəralarına işarədir. Babasının da hardasa, kimdənsə doğulan uşaqları o cür ata evinə gəlib çıxar, qonaq qalıb gedərmişlər. Əsərlə real həyatdakı adlar, hadisələr arasındakı digər əlaqələr (misal üçün: dünyaya “donuzquyruqlu” uşaq gətirən Amaranta Ursula istəyir ki, iki sağlam oğlu olsun, adlarını da əvvəlcədən qoyur və bu Q.Markesin real həyatdakı oğlanlarının adlarıdır - Rodriqo və Qonsalo. Hardasa ötəri olaraq romandan keçən aptekçinin qızının adı - Mercedes Barça – Q.Markesin həyat yoldaşının adının eynidir) göz önünə gəlir. Lakin, ad və soyadlar real həyatdan götürülsə də, onların demək olar ki, heç biri real xarakter daşımır. Əlbəttə ki, əsərdə gerçəklik var, amma bu tamamilə fərqlidir. Belə baxış ilk növbədə obrazların hərəkət və davranışlarında, romanın ayrı-ayrı motivlərində özünü qabarıq şəkildə biruzə verir.

Dua etmə, xristianlığa olan inamın bariz nümunəsi olaraq, biz Buendiaların evində axtarış edilən səhnəni göstərə bilərik. İkinci Arkadionu əsgərlər axtarırlar.

Anası onu Melkiadesin otağında gizlədir. Əsgərlər otağa girəndə ikinci Arkadionu görürlər. Buna baxmayaraq hadisə sülh şəklində bitir. Səbəb odur ki, əsgərlər Ursulanın otağına keçəndə o yatağında uzanıb barmaqlarını xaç şəklində qatlayıb, əsgərlərin addımladığı yerə tutmuşdu. Və bu onu sübut edir ki, Buendialar nəslində əxlaq problemlisi olsa da, onların bəzi üzvlərində dinə inam daha güclüdür. Məhz bu inamın sayəsində hadisə sülh şəratində bitir.

Ursulanın dinə olan inamını biz digər bir epizoda da görə bilərik. Ölümündən əvvəl Ursula iki gün uzun surən duaya başladı. Tanrıya və ev əhlinə müraciət etdi: “Qırmızı qarışqaları qırın, yoxsa onlar evi uçuracaqlar, qoy Remediosun da-qerrotipinin qarşısındakı çırağ sönməsin, qoy Buendialardan heç kim qohumla evlənməsin, yoxsa uşaqları donuz quyruğu ilə doğulacaq” [3,s.382].

Dinə inamı özündə ehtiva edən digər bir şəxs isə Fernadadır. İkinci Aurelianonun arvadı olan Fernanda Ursulanın evinə gələn zaman biz onun dinə olan sonsuz inamına şahid oluruq. Əgər əvvəl Buendiaların qapısının girəcəyində aloe və sünbül dəstəsi asılırdısa, Fernanda onları İsanın şəkli olan ürək şəkilli lövhəciklə əvəz edir.

Q.Markesdə olan hər bir dərddən də, gülüşün də əsasında təklilik dayanır. Elə bu səbəbdən Q.Markesdəki hər bir elementin üzündən əlavə, onun da astarını da

görürük. Q.Markesin diliylə desək, “Gerçəkliyin astar üzünə çevirə bilən, bu astar üzünün necə olduğunu göstərən roman ideal romandır” [1,s.41]. Heç şübhəsiz ki, “Yüz ilin tənhalığı” da ideal romanlardan biridir. Onda ki bütün obrazlar rəmzidir, tragikomikdir. Həm son dərəcə ciddidir, həm də qeyri-ciddidir.

Ədəbiyyat

- 1.Markes Q.Q. tərcüm. Mövlud G. “Yüz ilin tənhalığı”. Bakı, 2016, s. 467
- 2.Məsud A. “Q.Q.Markesin seçilmiş əsərləri”. Bakı, 2010, s. 671
- 3.Nərimanoğlu K. “Markesin ölümünə ağrı”

Summary

System of characters in One Hundred Years of Solitude by Gabriel García Márquez

The paper is dedicated to the system of characters of the novel. Here the prototypes of characters are considered, and an attention is paid to the main characters of the novel, who have tragic fates.

Резюме

Система образов в романе Г.Г.Маркеса «Сто лет одиночества»

Статья посвящена системе образов романа. Рассматриваются прототипы героев, а также уделяется внимание главным героям романа, которые в своей судьбе трагичны.

*Rəyçi fil.f.d. dos. V.Tahirov
BSU-nun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi
və dünya ədəbiyyatı kafedrasının
14.11.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 05.12.2016

Салима Гасымова
БСУ

ПОДЛИННАЯ ИСТОРИЯ И РОЛЬ ВЫМЫСЛА В ТВОРЧЕСТВЕ
Л.ФЕЙХТВАНГЕРА (НА МАТЕРИАЛЕ РОМАНА
«БЕЗОБРАЗНАЯ ГЕРЦОГИНЯ»)

Ключевые слова: Исторический роман, Л.Фейхтвангер, Маргариты Маульташ, история и вымысел, «Безобразная герцогиня»

Açar sözlər: Tarixi roman, L.Feyxtvanger, Marqarita Maultaş, tarix və təxəyyül, “Eybəcər hersoginya”

Keywords: A historical novel, L.Feuchtwanger, Margaritas Moulitas, history and fiction, «The ugly Duchess»

Личность центральной героини Л.Фейхтвангера Маргариты Маульташ из романа «Безобразная герцогиня» нельзя рассматривать однозначно и изолированно. В первом случае её образ словно соткан из противоречий; Маргарита на протяжении повествования многократно бросается из одной крайности в другую. Во втором случае она постоянно находится в окружении либо ярых врагов, либо друзей (чаще мнимых и реже преданных). В качестве противовеса автор иногда показывает единомышленников, переходящих на сторону её неприятелей.

Чтобы сохранить напряжённость отношений герцогини с людьми разных взглядов на проводимую её политику, Л.Фейхтвангер описывает галерею лиц в ближайшей или отдалённой перспективе. С какой целью выдержан этот приём? Писатель сам объяснил это в одной из своих речей: «Я предпочитаю рассматривать людей, если можно так выразиться, не столько в упор, сколько в исторической перспективе. Если я использую современную обстановку, то меня чаще всего мучает совесть, выражающаяся в чувстве незаконченности, незавершённости и даже отсутствии окончательного вывода. Главные исторические события, скажем, еще продолжают развиваться. Но ведь, как правило, установление конкретного исторического факта и степень его завершенности в поступках действующих лиц почти всегда носит произвольный характер. Если же я хочу поставить точку – это значит для меня «бить наугад». Если я описываю события современности, то меня преследует как бы ощущение не обрамленности действия» [3, т.8, с.211-212]. Однако не только основная масса лиц соответствует историческим прототипам. При создании большинства образов Л.Фейхтвангер объективно всё же остается верным истории там, где она донесла нам правдивый облик деятелей прошлого. Автор берет действительных лиц и реальные события в качестве рамки для центрального героя. Например, некоторые места, где разворачиваются главные действия романа, не вымышлены: сохраняются все географические обозначения стран, городов, рек, гор. Одним словом изображаемый пейзаж совпадает с реальной действительностью.

В то же самое время хронология событий непосредственно в сюжете совершенно отсутствует. Только из комментария к настоящему роману

можно узнать о том, что в «Безобразной герцогине» даны «очень мрачные картины немецкого средневековья: мелкие – лоскутные – княжества XIV столетия с их ужасающей политической и идеологической отсталостью, самоуправством титулованных княжеских особ и паническим страхом германских феодалов перед всем авторским, реформаторским, новым и непривычным» [3, т.7, с. 95-96].

В «Безобразной герцогине» действие растянуто на достаточно большой период времени - в 30, 40 лет, что дает автору возможность широко охватить основные события XIV века, поставив острые проблемы власти и период межвластия. В романе на общем фоне истории германских земель в первой половине XIV века представлена история Тирольского герцогства. Около двух столетий ведется ожесточенная борьба между различными династиями за императорскую корону и захват возможно большего количества земель, пока, наконец, императорская власть не закрепляется окончательно за Габсбургами. Одним из эпизодов этой затяжной и кровавой междоусобной войны была борьба за богатый горный край Тироль. Князья в своей борьбе за земли и корону редко поднимались до общеимперской воссоединительной идеи; чаще всего имело место не стремление к воссоединению, а желание укрепить и расширить свои владения за счет соседа, местные интересы брали верх над общими.

Такова историческая правда. Но есть и вымысел, авторские натяжки, некоторые литературные перегибы. В романе Фейхтвангера представители трех главных соперничающих династий Люксембургов, Виттельсбахов и Габсбургов под предлогом восстановления прежней мощи и величия Римской Империи, на самом деле прикрывают свои узко-захватнические цели. Такие же мысли изредка посещают и головы Альберта Австрийского, Людвиг Баварского. Но по существу в действиях князей не было ничего, что свидетельствовало бы о стремлении их выполнить эту историческую миссию. Наоборот, данный исторический отрезок времени наполнен в романе междоусобной борьбой за личные эгоистические интересы, борьбой, сопровождающейся интригами, фабрикацией императорских регалий, маскарадными выборами императоров и т.д.

Итак, в романе прежде всего поражает обилие действующих лиц. Все они оживают на страницах благодаря замечательному мастерству автора рисовать человека через множество жизненно ярких деталей. Все эти короли, князья, герцоги и бароны наделены неповторимыми индивидуальными характерами. И все-таки это только эпизодические фигуры, ибо не они в центре творческого внимания писателя, равно как и читательского восприятия. Это лишь необходимая дань истории. Не на судьбе этих лиц автор строит свои широкие философские обобщения. Поэтому, если они и помогают постигать историческое прошлое, то не в результате поставленной автором перед собой задачи. Сознательно Фейхтвангер не стремится к большой исторической типизации, подвергая в ином плане художественной переработке имеющийся в его распоряжение материал. Только этим можно объяснить то, что Фейхтвангер так близко следует своему более или менее

случайному историческому источнику не только в последовательности изложения событий, характеристиках исторических лиц, но нередко и в трактовках событий. Такое отношение к материалу автором было связано с тем, что он считал историческую канву произведения делом второстепенным.

С другой стороны, хотя факты из жизни главных персонажей (Маргариты, Агнессы, Фрауенберга, Шенны) строго систематизированы, обобщены и составляют крепкую сюжетную основу произведения, ходом вещей приводящую к определенным выводам, они малоисторичны, процесс обобщения характеров имеет, по нашему мнению, не историко-типологический, а скорее общечеловеческий смысл. Автор, используя исторические имена, по существу дела мало считался с действительными фактами, меняя их по произволу, прибегая к вымыслу для стройности выводов, для утверждения «вечной», а не исторической идеи. Сам автор впоследствии признает ошибочным этот метод. «Я признаю, - пишет он, - что особенно в первых моих двух исторических романах мне не вполне удалось избежать той игры фантазии, в которую вовлекает этот метод, что я, таким образом, иной раз поддавался соблазну эстетизма, вкусовщины» [3, т.7, с.137]. Так, внимательное изучение писем и выступлений самого Фейхтвангера подводит к мысли о том, что некоторые сцены из данного романа смешивают подлинную историю с вымыслом. Потому они отмечены печатью некоторого формализма.

Большому миру феодальной разнузданности страстей и честолюбия противостоит королева тирольская, маркграфиня Бранденбургская, герцогиня Баварская - Маргарита, которая всеми силами пытается отстоять целостность и независимость маленькой горной страны. В окружении завистников и «политических воротил» она выступает как единственная, прогрессивно мыслящая личность правительница. Душою заботясь о вверенном ей государстве, она раньше всех почувствовала разрушение феодальных основ и приход буржуазных отношений. Но путь борьбы усеян терниями, и потому автором ей уготовано одиночество, разочарования, непрекращающаяся борьба как с самой собой (то есть с желанием однажды оставить все свои деяния как бесцельные и бесполезные), так и с политическими противниками, плотным кольцом окружающих её.

Маргарита целью всей своей жизни поставила сделать оба княжества – Тирольское и Баварское – процветающими и счастливыми. И герцогиня взяла твёрдый курс на политику обособления определённой части пограничных территорий во имя создания нового и могущественного государства. Может сложиться впечатление, что Фейхтвангер изменяет принципу реализма, то есть не чувствует серьёзности и ответственности поставленной задачи. На первый взгляд, может показаться, что поднять на новый и высокий уровень города – это значило взять на себя грандиозные задачи, непосильные для женщины, к тому же оставшейся покинутой бывшими друзьями и соратниками. Однако нельзя забывать и о том, что в эпоху позднего Средневековья или раннего европейского Ренессанса такие задачи фактически идентифицировались с прорывом экономического прогресса, так как существенно подрывали основы феодального мира.

Но в данном случае сам Фейхтвангер не скрывал, что политический сепаратизм, свойственный Маргарите, был вполне обоснованным обстоятельством, ибо он находит свое оправдание в самой логике происходящих событий. Среди безграничного беззакония и насилия Тироль под мудрым управлением герцогини постепенно становится оплотом юридического права, законности и прогресса, пока внешние и внутренние враждебные силы не разрушают дела Маргариты. Фейхтвангера вдохновила идея, согласно которой в столкновение пришли два мира: феодальное варварство и последующее наступление губительной цивилизации.

Таким образом, Маргарита борется за процветание городов, за богатство страны и народа, развитие торговли и т.д. Характеристика Маргариты как передового деятеля задумана вполне реально. В то же время Маргарита, как можно видеть из текста произведения, всё же не смогла добиться намеченной цели: многие города пришли в упадок.

Литература

1. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1979.
2. Исаков В. Послесловие // Л. Фейхтвангер. «Безобразная герцогиня». Л.: ГИХЛ, 1935.
3. Фейхтвангер Л. Собр. соч. В 8-ми томах. М.: Худ. лит., 1968.

Xülasə

L.Feyxtvangerin yaradıcılığında tarix və təxəyyülün rolu ("Eybəcər hersoginya" romanı əsasında)

Məqalədə ədəbi təhlilə L.Feyxtvangerin "Eybəcər hersoginya" romanı cəlb olunub. Yazıçı öz tarixi prototiplərinə uyğun olan çox sayda obrazlar yaradıb. Onların yaradılması zamanı yazıçı keçmiş dövr xadimlərinin obrazlarını tarixə sadıq qalaraq olduğu kimi vermişdir. L.Feyxtvanger mərkəzi qəhrəmanın surətini yaradarkən haşiyə qismində həqiqi şəxsləri və real hadisələri təsvir edir. Amma romanda yazıçı təxəyyülünə, müəllif uydurmalarına, ədəbi gərilmələrə də rast gəlmək mümkündür.

Summary

The true history and the role of fiction in the works of L.Feuchtwanger (based on the novel "The Ugly Duchess")

The article is subjected to the literary analysis of the novel of L.Feuchtwanger "The Ugly Duchess". The writer describes a large number of characters that correspond to their historical prototypes. When creating most images writer remains true to the story where she told us the true appearance of the figures of the past. The author takes actual persons and real events as the framework for the central character. But there is fiction, more of a stretch, some of the literary excesses that occur in the novel.

*Rəyçi fil.f.d. dos.K.Eyyubova
BSU-nun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi
və dünya ədəbiyyatı kafedrasının
06.01.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 11.01.2017

Aynur Şükürova

GDU

XIX ƏSRİN SONU-XX ƏSRİN I RÜBÜNDƏ YARANAN AZƏRBAYCAN UŞAQ NƏSRİNDƏ DÜNYA ƏDƏBİYYATI ƏNƏNƏLƏRİ

Açar sözlər: uşaq, nəsr, ənənə, maarifçilik, dünya ədəbiyyatı

Keywords: child, fiction, tradition, education, world literature

Ключевые слова: детская, художественная литература, традиции, образование, мировая литература

XIX əsrin birinci yarısından başlamış, ikinci yarısından isə genişlənmiş maarifçilik hərəkatı artıq müstəqil bir sahəyə çevrilmiş Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının da tarixini müəyyən etdi. Milli uşaq ədəbiyyatı dövrün müxtəlif inkişaf mərhələlərində özünün yaradıcılıq miqyasına, bədii keyfiyyətlərinə və sənətkarlıq xüsusiyyətinə görə eyni səviyyədən çıxış etməsə də, illər ötdükcə dünya yaradıcılıq prosesinin qarşılıqlı ədəbi əlaqələri nəticəsində tədricən formalaşmağa doğru getməyə başladı. Dövr tamamilə yeni uşaq ədəbiyyatının formalaşmasını tələb edirdi. Azərbaycan maarifçiləri A. Bakıxanov, İ. Qutqaşınlı, S. Ə. Şirvani, A. Səhhət, C. Məmmədquluzadə, S. S. Axundov və başqaları bu tarixi ədəbi missiyanın gerçəkləşməsinə uşaq ədəbiyyatının, xüsusilə də yeni təşəkkül tapan uşaq nəsrinin müasirlik elementləri ilə zənginləşməsində, dünya standartlarına cavab verən bir səviyyəyə qovuşmasında görürdülər.

Beləliklə, öz xalqlarının istiqbalını düşünən maarifçi ziyalılar dünya ədəbiyyatının zəngin, yüksək bədiiliyi ilə seçilən mütərəqqi ənənələrini uşaq nəsrinə gətirərək bu sahəyə novatorluq keyfiyyətləri qazandırdılar. Bu proses XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində əsasən iki istiqamətdə: gəzərgi mövzular, süjetlər əsasında yeni forma və üslubda orijinal nəsr əsərlərinin yaradılması, həmçinin tərcümə, təbdil və iqtibaslar yolu ilə gerçəkləşirdi. Məsələn, İ. Qutqaşınlının 1835-ci ildə fransızca qələmə aldığı “Rəşid bəy və Səadət xanım” əsəri ənənəvi milli mövzuya həsr olunsada, bütövlükdə Qərb nəsrinə ənənələrindən xali deyil. Yazıçı – maarifçi Z. Marağalının “Səyahətnameyi - İbrahimbəy” əsərinə də eyni meyar və ölçülərlə qiymət verə bilərik. Əsər rus, ingilis alman dillərinə də tərcümə olunmuşdur. Müəllifin siyasi və ədəbi - estetik baxışlarının sintezi şəklində ortaya çıxan maarifçilik ruhlu əsərinin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirən görkəmli şərqşünas Y. E. Bertels onu “fars dilində Avropa tipli ilk orijinal roman” [1, s.140] adlandırır. N. Nərimanovun “Bahadır və Sona” əsəri Avropa romanları kimi irihəcmli olmasada öz ideya və mövzu dairəsinə görə dünya ədəbiyyatının roman sahəsindəki təcrübəsindən faydalanaraq qələmə alınmışdır. Bunu əsərin üslubu da sübut edir. Hələ Qori seminariyasında təhsil alarkən N. Nərimanov dünya ədəbiyyatı ilə - V. Hüqo, E. Zolya, Höte, H. İbsen, A. S. Puşkin, L. N. Tolstoy kimi sənətkarların yaradıcılığı ilə tanış olmuşdur. Vaxtilə “Kavkaz” qəzetinin 1904-cü ildə “Bahadır və Sona” əsərini Azərbaycan ədəbiyyatına rus və Avropanın qabaqcıl ənənəsinin təsiri nəticəsi kimi qiymətləndirməsi də məhz bu amillə əlaqədardır [3].

Ədəbi əlaqələrin inkişafında bədii tərcümənin yeri müstəsnaadır. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaradıcı ziyalılar Azərbaycan xalqının dünya mədə-

niyyətinə inteqrasiya etməsində bədii tərcümənin mühüm vasitə olduğunu bildiklərindən onunla ciddi məşğul olurdular. Bu mərhələdə Azərbaycan ədəblərinin Avropaya açıq - aydın hiss edilən meylləri, Avropa ədəblərinin əsərlərinin dilimizə tərcüməsi, yeni növlü əsərlərin yaranması inteqrasiyanın genişləndiyini göstərir. Uşaq ədəbiyyatına novator keyfiyyətlər qazandırmaq üçün rus və Qərb ədəbiyyatından mümkün qədər çox tərcümə etməyin əhəmiyyətini nəzərə alan Abdulla Şaiq müsbət qəhrəmanlarının dililə: “bizim xalqımızın içinə Qərb mədəniyyəti girərsə, gələcəkdə böyük adamlar yetişəcəyinə inamım var” deyirdi [5, s.104-105].

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda uşaq mətbuatının təşəkkül tapması dünya ədəbiyyatı ilə əlaqələrin sürətli inkişafına təkan verdi. Rus və Avropa yazıçılarının əsərlərinin bədii tərcüməsi Azərbaycan uşaq nəsrinin novator keyfiyyətlərlə zənginləşməsinə və yeni istiqamətdə inkişafına təsir göstərdi. Tədqiqatçı Ə.Məmmədov qeyd edir ki, “Dəbistan”, “Rəhbər” və “Məktəb” jurnallarında dünya ədəbiyyatından istifadə o dövrdə Azərbaycanda uşaq əsərlərinin azlığından daha çox ədəbiyyat və maarif işinin sürətli inkişafı ilə, həmçinin Qərb və Avropa ədəbiyyatına olan rəğbətlə izah edilməlidir. Təsadüfi deyildir ki, bu jurnalların səhifələrində Firdovsi, Sədi, Hafiz, Rumi, Jan Jak Russo, Volter, V.Hüqo, A.S.Puşkin, L.N.Tolstoy, N.Qoqol, A.Çexov və başqa görkəmli sənətkarlara böyük hörmətlə yanaşılır, onların münasib şer və hekayələri buraxılırdı. Əsrin əvvəllərində yaranan uşaq mətbuatı səhifələrində yer almış rus ədəbiyyatından A.N.Pleşeyevin “Nənə və nəvə” (A.Əfəndizadə), B. Jukovskinin “Allahın keşiş qəzəbi” (B.Talibli), B.Korolenkonun “Kor və onun yoldaşı”

(İ.Musabəyov), N.V.Qoqolun “Kiçik bir təsvir” (M.Ağasıyev), A.Qorbunovun “Saf su” (A.Mütəllibzadə), V.V.Bryusovun “Vətən qurbani” (A.Mütəllibzadə), “Kiçik hekayə”(H.Tağızadə), “Qəzəbin nəticəsi” (A.İsrafilbəyov); Fransa ədəbiyyatından “Adsız hekayə” (Y.Axundov), “Sakselar” (A.Vəlixanov), “Sözü tutulmuş tənbel” (Ə.Səmədbəyov); alman ədəbiyyatından “Bıçaq və mis” (M.Əmirbəyov), “Ehtiyatsız sözün nəticəsi”(M.Muradzadə), “Ata duası” (Q.Sultanzadə), “Uşaq və çörəkçi” (Ə.İbrahimov); ingilis ədəbiyyatından “Sazandalar”, “Üç istək” (təbdil edən M.Q.Səttaroglu), “Doğru dost” (tərc. K.KazıMZadə), “Fənni hekayələr” (iqtibas edən A.Mütəllibzadə), “Xrizantema” (tərc. A.Əfəndizadə) və b. təbdil, iqtibas və tərcümələrdə də orijinalda olduğu kimi gənc nəslin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi, hərtərəfli inkişafı və dünyagörüşünün formalaşmasında elmin, maarifin rolu, onlara nəcib keyfiyyətlərin aşılması kimi mühüm ideyalar təbliğ edilirdi. Tərcümədə də əsər müəllifinin əsas qayəsi, məqsədi qorunurdu.

XX əsrin əvvəllərində qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin inkişafı uşaqlar üçün yazılan nəsr əsərlərinin, həmçinin dünya ədəbiyyatından edilən tərcümələrin əhəmiyyətini artırdı. Bu proses Azərbaycan uşaq nəsrində mühüm irəliləyişlər, novatorluq axtarışlarına təkan verdi. Rus və Avropa mühiti və mədəniyyəti ilə bağlı düşüncələr C.Məmmədquluzadə, Y.ÇəmənZəminli, S.S.Axundov, A.Şaiq və b. maarifçi - yazıçılarının yaradıcılığına da güclü sirayət etmişdi. Rus - Avropa maarifçiliyinin mütərəqqi və uyğun cəhətlərini həyata keçirməyə çalışan bu görkəmli şəxsiyyətlər qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin genişlənməsinə, tərcümə edilmiş əsərlərin uşaqlar arasında geniş yayılmasına tərəfdar olmuş, onların mütaliə dairəsinin əhatəliliyinə cəhd göstərmiş və beləliklə də, uşaq ədəbiyyatının

keyfiyyət və kəmiyyətini artırmağa çalışmışlar. C.Məmmədquluzadənin “İki alma”, “Qurbanəli bəy”, “Saqqallı uşaq”, “Oğru inək”, Y.V.Çəmənəminlinin “Studentlər”, “Bir gəncin dəftəri”, “Həyatımın 20 ili”, “17-ci il”, S.S.Axundovun “Qorxulu nağıllar”, “Uşaqlıq həyatımdan xatirələr”, S.M.Qənizadənin “Allah xofu”, “Qurban bayramı və yaxud on gün riyazət”, A.Şaiqin “Məktub yetişmədi”, “İblisin hüzurunda”, “Köç”, S. Hüseyinin “Südcü qız”, İ. Musabəyovun “Neft və milyonlar səltənətində”, M.S.Ordubadinin “İki çocuğun Avropaya səyahəti”, “Bədbəxt milyonçu və yaxud Rzaqulu xan Firəngiməb” və b. əsərlərindəki realizm, didaktika, yazıçı manerası kimi məsələlər müəlliflərin rus və Qərb ədəbiyyatı ilə bağlı mükəmməl və sistemli tanışlığını isbat edir. Bu əsərlərdə qoyulan problemlər Qoqolun, Çexovun, Tolstoyun, Dikkensin, Jül Vernin toxunduğu məsələlərlə səsləşir. Lakin bu səsleşmə təkrar xarakter daşımır. Müəlliflər mövzuya yaradıcı yanaşaraq, ona milli şəraitə uyğun orijinal məziyyətlər əlavə etmişlər.

Mirzə Cəlil dünya xalqları ədəbiyyatından, xüsusilə görkəmli rus klassiklərinin (Lomonosov, Krılov, Jukovski, Puşkin, Qoqol, Tolstoy, Nekrasov, Turgenev və başqalarının) yaradıcılığından bəhrələnməyi zəruri saymış və bu zəngin mənbələrdən kifayət qədər qidalanmışdır [2, s.179]. XX əsr nəsrimizdə Yusif Vəzir tələbə həyatını ən geniş və real şəkildə qələmə alan yazıçıdır. Tələbə həyatının real təsviri başqa xalqların, o cümlədən rus bədii nəsrinin də əsas mövzularından idi. XIX əsrdə rus yazıçısı V.M.Qarin də “Studentlər” adlı üç cilddən ibarət roman yazmışdı. Bu romanda da Y.V.Çəmənəminlinin əsərində olduğu kimi, müxtəlif zümərəyə mənsub gənc tələbələrin arzuları, düşüncələri, ziddiyyət və böhranlı həyatları qələmə alınıb. Qarinin qəhrəmanı Korneyev də Rüstəm bəy kimi əxlaqlı, təmiz və gözəl gəncdir. Yusif Vəzirin qəhrəmanını fərqləndirən əsas keyfiyyət isə onun əqidə uğrunda mübarizəsində daha əzmkar olmasıdır. Ədibin “17-ci il”, “Bir gəncin dəftəri”, “Həyatımın 20 ili” adlı memuar səpgili yazılarında fikir və mülahizələrin də rus və Avropa ədəbiyyatından qaynaqlandığı danılmazdır.

S.S.Axundov da uşaqların həyat hekayətlərini macəralı, sərgüzəşt üslubunda qələmə alıb. Bu da bir daha ədibin Avropa və rus ədəbiyyatının maarifçi ənənələrindən təsirləndiyini isbat edir. “Cocuqlar üçün hekayə yazarkən Avropa ədiblərindən Jül Vernin sərgüzəşt üslubu ilə maraqlanmışam” deyən ədib böyük Avropa fantastikindən fərqli olaraq hadisələri real həqiqətlərlə bağlamışdır. Nurəddin, Tutu, Abbas, Əhməd öz taleləri, yaşadıkları mühitlə mübarizə əzminə görə, İ.Turgenevin, Ç.Dikkensin yeniyetmə qəhrəmanlarını xatırladır. Bu qəhrəmanların bəzisini mühitin sərt qanunları, adət - ənənələri məhv edir, bəzisi isə iradə nümayiş etdirərək bu savaştan qalib çıxırlar. Tədqiqatçı F.Əsgərli yazır ki, “...dünya ədəbi mühitində tanınmış Kanada təbiətşünas və yazıçısı Ernest Seton Tompsonun yaradıcılığı (“Heyvanlar haqqında hekayələr” və s.) bir sıra Azərbaycan yazıçılarına (A.Şaiq “Köç” hekayəsi), o cümlədən, S.S.Axundova öz təsirini göstərmişdir. Onun “Uşaqlıq həyatımdan xatirələr” adlandırdığı hekayələr silsiləsinin bu mənbədən qidalandığı şübhə doğurmur. Yazıçının canlı təbiətdə apardığı müşahidələri E.S.Tompson qədər ardıcıl şəkildə olmasa da, təsvir olunmuş əhvalatlar uydurma deyildir, uzun sürən yazıçı müşahidələrinin son nəticəsi kimi təsir bağışlayır. Onun “Quş tutma”, “Məmmədağının alacəhrəsi”, “İlanlarla mübarizə”, “Tağı əminin tərlandı”, “Axtar və Şəngül”, “Talesiz quşçuğaz”, “Balıq yerinə ilan”,

“Qayıbın iti” kimi hekayələrini bu qəbildən saymaq olar” [2, s.194]. Tədqiqatçı Ə.Saraclı A.Şaiqin “1908- ci ildə yazdığı “Məktub yetişmədi” hekayəsinin gürcü yazıçısı İ.Evdəşvilinin “Fantan” hekayəsi ilə eyni mövzuda olmasını, hətta hər iki əsər arasında ideya və süjet yaxınlığının olduğunu qeyd edir [4, s. 110].

XX əsrin əvvəllərində S.Hüseyn, A.Divanbəyoglu, Y.V.Çəmənəminli,

C.Cabbarlı və b. nasirlərin qələmə aldıkları lirik - romantik hekayələrdə gəncliyin həyatı, məhəbbəti, aqibəti mövzusunda toxunulurdu. Bu əsərlərdəki gənclərlə cəmiyyət arasında yaranan böyük uçurum, mövcud əxlaq normalarının insanı məhv etməsi kimi motivlərin rus və Qərbi Avropa ədəbiyyatından qaynaqlandığı faktı inkar edilməzdir.

Ədəbiyyat

1. Бертельс Е.Очерки истории персидской литературы. Ленинград,1928
- 2.Əsgərli F. Uşaq ədəbiyyatı:qarşılıqlı yaradıcılıq qaynaqları.Bakı, ADPU,2010
- 3.“Kavkaz”qəzeti,1882, №148
- 4.Məmmədov Ə.(Saraclı) Azərbaycan bədii nəsr(XIV əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri). Bakı, “Elm”,1983
- 5.Şaiq A. Əsərləri. 5 cildə, 5-ci cild. Bakı, “Azər nəşr”, 1978

Summary

End of the 19th century and early 20th century

World literature traditions in Child's prose

The article formed the ideological and aesthetic features of the children's prose of this stage, the factors that influence on the development of a whole new stage in the history of infantile literature have been investigated on the basis of specific materials by the end of the 19th century and early 20th century.

Also, brief information is given about the works of prose that promotes educational ideas in the article in terms of genre and style of these works to enrich the children's prose about the author's approach to the impact of various literary sources. The article also formed benefiting children's prose in the traditions of world literature, art, history and involved in scientific research and an extensive explanation of the sources.

Резюме

Конец 19-го начало 20-го века

Традиции мировой литературы в Детской прозе

В статье, представляется краткая информация о произведениях прозы, которая пропагандирует образовательные идеи с точки зрения жанра и стиля этих работ обогащать детскую прозу о подходе автора к воздействию различных литературных источников. В статье также сформировали пользу детской прозы в традициях мировой литературы, искусства, истории и участие его в научных исследованиях и подробное объяснение источников.

*Rəyçi: dos. N.Axundova
GDU-nun Azərbaycan dili
və dünya ədəbiyyatı kafedrasının
23.01.2017-ci il tarixli iclasının
11 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 06.02.2017

DİGƏR SAHƏLƏR

prof. Gəray Yusifov
Aynur Həsənova
ADU

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ ANA DİLİNİN ROLU (İNGİLİS DİLİ MATERIALI ƏSASINDA)

Açar sözlər: ana dili, şərait, elm, əcnəbi, dil

Keywords: mother tongue, situation, science, foreigner, language

Ключевые слова: родной язык, ситуация, наука, иностранец, язык

Dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri, onların müqayisəli öyrənilməsi və xarici dillərin tədrisində ana dilinin rolunun nəzərə alınması dilçi, metodist və psixoloqların diqqətini cəlb edən ən vacib məsələlərdən biridir. Hər hansı bir xarici dilin tədrisindən danışarkən mütləq həmin dilin tədris edildiyi şərait, xüsusi ilə ana dilinin təsiri nəzərə alınmalıdır. L.İ.Zilberman xarici dilin öyrənilməsinə ana dilinin təsirindən bəhs edərək yazır: “Konkret xarici dillərin konkret ana dili şəraitində tədrisi metodikasını hazırlayarkən onunla əlaqələr olan elimlərlə, birinci növbədə isə dilçilik elmi ilə sıx surətdə əməkdaşlıq etmək lazımdır” [5].

Demək, hər hansı bir xarici dili konkret ana dili şəraitində tədris etdikdə, ana dilinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onun konkret metodikasını hazırlamaq lazımdır. Bu metodikanı yaradarkən bir sıra elmlərin, o cümlədən psixologiya, pedaqogika, ilk növbədə isə dilçilik elminə istinad etmək lazım gəlir. Akademik L.V.Şerba ana dili ilə xarici dilin qarşılıqlı əlaqəsindən bəhs edərək yazır: “Öz dilini əcnəbilərə öyrəndə onu daha yaxşı başa düşürsən. Əgər xarici dilin ana dili üçün müəyyən əhəmiyyəti varsa, ana dilinin də xarici dilin tədrisi üçün əhəmiyyəti daha böyükdür” [9].

Həqiqətən, dərs şəraitində, xüsusilə saatların miqdarı az olanda uşaqlar, eləcə də böyüklər ana dilinin köməyi olmadan xarici dillərin yiyələnməsində çətinlik çəkirlər. Doğrudan da xarici dilin tədrisi ana dilinin köməyi olmadan keçinə bilməz. Məsələn, felin məchul növünü ana dilində izah etmədən, xarici dildə bu mövzunu tədris etmək uğursuz olar. Doğrudan da xarici dildə tədris olunan qrammatik kateqoriyaların və ya qaydaların qarşılığı ana dilində yoxdursa, tələbələr onları mənimsəməkdə çətinlik çəkirlər. Əlbəttə, bu cür qaydaların şüurlu mənimsənilməsi yalnız ana dili ilə tutuşdurulduqda mümkündür. Məhz belə bir zəruriyyətin nəticəsidir ki, xüsusi metodika meydana çıxmışdır. Bunun məqsədi milli respublikalarda xarici dilin tədrisində yerli şəraiti və ana dilinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onun tədrisini yaxşılaşdırmaqdır. Müxtəlif müstəqil milli respublikalarda bu sahədə müəyyən işlər görülmüş və hazırda da çoxlu tədqiqat işləri aparılır. Xarici dilin tədrisinin xüsusiyyətlərini öyrənmək, onun psixoloji əsaslarını müəyyənləşdirmək üçün çoxlu tədqiqat işləri aparılmışdır. Bu sahədə tədqiqatçıların, psixoloqların fikrini ümumiləşdirərək belə bir qənaətə gəlmək olar ki, xarici

dilin öyrənilməsi heç də ana dilinin öyrənilməsinə bənzəmir. Xarici dilin öyrənilməsinin öz spesifik xüsusiyyətləri vardır ki, bunları xarici dilin tədrisində mütləq nəzərə almaq lazımdır.

A.A.Leontyev göstərir ki, ikinci dili, adətən, biz bu və ya digər dərəcədə ana dilinin qrammatikasını, yazı qaydalarını bilən adamlara öyrədirik. Başqa sözlə, onlar xarici dili ana dili vasitəsi ilə yaranmış bacarıq və vərdislər əsasında dərk edirlər. Bu vərdiş və bacarıqları bu və ya digər vasitə ilə məhdudlaşdırmağımıza baxmayaraq, onlar ana dilindən xarici dilə keçir. Demək, ana dilini öyrənərkən əldə edilmiş bacarıq və vərdislər bizdən (müəllimlərdən) asılı olmayaraq, xarici dilin tədrisinə öz təsirini göstərir. Müəllimin vəzifəsi isə bu təsiri düzgün müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Ona görə də xarici dillərin tədrisi prosesində ana dilinin mənfə təsirini aradan qaldırmaq üçün iki dilin tutuşdurulması qanunauyğun bir haldır. Nəzərə almaq lazımdır ki, xarici dili öyrənməzdən əvvəl şagirdlər ana dili vasitəsi ilə nəzəri cəhətdən dilin ümumi qanunları ilə tanış olurlar. Təcrübə həmişə nəzəri bilik əsasında qurulur. Ona görə də xarici dili öyrənəndə tələbələr ana dili sahəsində aldırqları nəzəri bilikdən geniş istifadə edirlər.

Bunun üçün də iki dilin nəzəri cəhətdən tutuşdurulması xarici dilin öyrənilməsi üçün böyük imkanlar açır və tədris prosesini xeyli asanlaşdırır. Professor R.Y.Barsuk iki dilin müqayisəli təhlilindən danışarkən göstərir ki, bu xarici dil tədrisinin ilkin mərhələsinin əsasını təşkil edir və ana dili, rus dilini nəzərə almaqla xarici dil proqramlarının hazırlanmasına, milli məktəbin spesifikasına uyğun xarici dilin tədrisinə aid xüsusi metodikasının nəzəri əsaslarını yaratmağa kömək edir.

İ.D.Salitra ana dilinin xarici dilin tədrisinə təsirindən danışaraq yazır ki, iki dil - öyrədilən xarici dil və ana dili, xarici dilin tədrisi prosesində daim mürəkkəb qarşılıqlı təsirdə olurlar. Bu qarşılıqlı təsir həm təlim prosesinə təkan verir, həm də təlim prosesinə mənfə təsir edir, ona mane olur. Məlum olduğu üzrə xarici dilin tədrisində daxili qarşılıqlı təsir nəticəsində ana dilində yaranmış vərdislər daha möhkəm olduğu üçün qalib gəlir. Beləliklə, hər iki dilin - öyrənilən xarici dilin və ana dilinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri müxtəlif olur; yəni ana dili ilə xarici dil quruluşlarına görə bir-birinə yaxındırsa, bu təlim prosesini sürətləndirir, ona kömək edir, lakin onlar quruluşlarına görə bir-birindən fərqlənirsə, bu təlim prosesinə mənfə təsir edir. Ona görə də, eyni sistemli və müxtəlif sistemli dillərin qarşılıqlı təsirinin öyrənilməsinin böyük metodik əhəmiyyəti vardır. İ.D.Salitra xarici dili mənimsəməkdə ana dilinin müsbət təsirindən danışaraq yazır: “Xarici dili mənimsəmə prosesində ana dilindən qazanılmış və xarici dilin mənimsənilməsinə kömək edən bilik, bacarıq və vərdislərin xarici dilə keçməsinə alqışlamaq lazımdır. Bu xarici dilin mənimsənilməsinə asanlaşdırır, bu mənimsəmədə çətin olan hallara az vaxt və qüvvə sərf edilməsinə səbəb olur” [7].

Bildiyimiz kimi, ikinci dil öyrənən hər hansı bir şəxs ana dili sahəsində müəyyən bilik, bacarıq və vərdişə malik olur. Xarici dildə öyrənilməsi lazım olan dil materialı ana dili ilə eynilik təşkil edirsə, həmin dil materialını mənimsəmək üçün yeni bilik, bacarıq və vərdiş yaratmaq lazım gəlmir. Ana dili vasitəsi ilə qazanılmış bilik, bacarıq və vərdislər buna tətbiq edilir, və bu da həmin materialı mənimsəmək üçün az vaxt sərf edilməsinə və az səy göstərilməsinə səbəb olur. A.A.Leontyev nitqin fizioloji-monoloji xüsusiyyətindən danışaraq, onu fəaliyyət

hesab edir və qeyd edir ki, fəaliyyətin müstəqil, dərk olunan obyektidir ki, bu da məqsəddir. Bu fəaliyyət elə qurulur ki, optimal yolla, az vaxt və qüvvə sərf etməklə bu məqsədə nail olursan. Fəaliyyətin özünə məxsus məqsədi olan ardıcıl hərəkətlərdən ibarətdir ki, bu da fəaliyyətin ümumi məqsədinə tabedir. Eyni ilə bu xarici dilin mənimsənilməsinə də baş verir. Xarici dildə danışmaq üçün ayrı-ayrı hərəkətlərə yiyələnmək lazımdır. Doğrudan da, nitq prosesi bir fəaliyyətdir. Ana dilində bu fəaliyyət heç bir çətinlik olmadan həyata keçirilir. Xarici dildə isə bu fəaliyyəti həyata keçirmək üçün çox vaxt və qüvvə sərf etmək lazım gəlir. Xarici dilin tədrisində əsas məsələ az vaxt və qüvvə sərf etməklə bu nitq fəaliyyətinə yiyələnməkdir. Əlbəttə A.A.Leontyevin təbirincə desək, fəaliyyəti təşkil edən “hərəkətlər” ana dilindən xarici dilə düzgün tətbiq edilsə, bu xarici dilin mənimsənilməsinə çox kömək edər.

Xarici dilin tədrisində ana dilinin nəzərə alınması bilavasitə şüurluluq prinsipi ilə əlaqədardır. Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, ana dilindən fərqli olaraq, xarici dili öyrənərkən həmin dilin bütün xüsusiyyətlərinə bələd olmaq lazımdır. Dillərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi tədqiqat metodu kimi çox qədimdən mövcuddur. Buna əsasən də tarixi-müqayisəli metod adlanan tədqiqat metodu meydana çıxmışdır. Bu, dil hadisələrinə tarixi nöqteyi nəzərdən yanaşır. Bu metod dillərin nəzəri cəhətdən öyrənilməsinə böyük rol oynamış və indi öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Lakin müqayisəli metod kimi bu, xarici dillərin tədrisinə tətbiq edilə bilməz. Bu haqda İ.V.Solovyova yazır: “Tarixi müqayisəli metod əsas etibarilə məhv olmuş formaların bərpa edilməsinə xidmət etdiyinə görə bu xarici dillərin tədrisinə tətbiq olunan müqayisə üçün əsas ola bilməz: xarici dilin tədrisində praktik məqsəd daşıyan başqa cür müqayisə olmalıdır. Bu, dillərin müqayisəli yox, tutuşdurma yolu ilə öyrənilməsi adlanır” [8].

Qeyd etmək lazımdır ki, metodik cəhətdən dillərin tutuşdurularaq tədris edilməsi onların tipoloji müqayisəsindən fərqlənir. Xarici dillərin tədrisi prosesində öyrənilən dilin hər hansı bir hadisəsi ana dili ilə tutuşdurulur, bu iki dildə olan fərqli və oxşar cəhətləri müəyyənləşdirir. Bu prosesdə isə əsas diqqət xarici dilin tədrisində çətinlik törədən fərqli cəhətlərə yönəldilir. Belə bir fikrə R.Lodonun xarici və ana dillərinin qarşılıqlı təsirinə həsr etdiyi kitabında da rast gəlmək olar: “Ana dilində olmayanları öyrənmək lazımdır, ana dilində nə varsa, o artıq məlumdur” [1].

Doğrudan da xarici dilin tədrisində hər cür tutuşdurma və müqayisəni səmərəli hesab etmək olmaz. Əlbəttə, nəyi və necə müqayisə etmənin xarici dilin tədrisində rolu böyükdür. Müqayisəli metodikanın xüsusiyyətlərindən danışaraq B.A.Vilberman yazır: “Dillərin qarşılıqlı təsirinə əsaslanan müqayisəli metodikanı hazırlayarkən, bunun təlim prosesinin hazırlanmasında və təlim prosesinin özündə hansı müqayisəli əməliyyatın “arkada” və hansının “ön” planı gətirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır” [4].

Əlbəttə, xarici dilin tədrisi prosesində tutuşdurma böyük dəqiqlik və ustalıq tələb edir. Xarici dildə keçilən bütün dil materialını ana dili ilə uzun-uzadı tutuşdurmağın heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Bu, xarici dilin tədrisində hər hansı bir materialın mənimsənilməsinə çox vaxt sərf edilməsinə səbəb olar və hətta bəzən materialın mənimsənilməsinə çətinləşdirə bilər. Halbuki, xarici dilin tədrisi prosesində tətbiq olunan tutuşdurma vaxtın qənaət edilməsinə, qrammatik qaydaların şüurlu mənimsənilməsinə, onun möhkəmlənməsinə kömək etməlidir. Ona görə də,

xarici dilin tədrisində ana dili ilə tutuşdurmanın yerini və dərəcəsini bilmək lazımdır. Ana dili xarici dildə verilmiş materialın mahiyyətini açmağa, yəni ana dili ilə xarici dil arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirməyə kömək etməlidir. Sonra isə əsas diqqəti fərqli cəhətə yönəltmək, onu yaxşı izah etmək və ona aid möhkəm vərdiş yaratmaq lazımdır. Bunu o qədər ustalıqla etmək lazımdır ki, şagirdlər bu fərqi dərinləndirən hiss etsinlər və təcrübə cəhətdən dil materiallarından istifadə edərkən, ana dilində əldə edilmiş bacarıq və vərdişlər xarici dilə tətbiq edilməsin. Yalnız belə tutuşdurma müsbət nəticə verə bilər.

Ümumiyyətlə, iki dilin, xarici və ana dilin qarşılıqlı tutuşdurulması tək cəhətə deyil, həm də dillərin arasındakı fərqli və oxşar cəhətləri meydana çıxarmağa kömək etmir. Bu, eyni zamanda, xarici dillərin tədrisi ilə əlaqədar olan bir sıra məsələlərin həllində böyük rol oynayır. Prof. R.Y.Barsuk dillərin tutuşdurulmasının məqsədini çox düzgün müəyyənləşdirir. O, göstərir ki, dillərin tutuşdurulması, metodist, müəllimin proqram və dərslik müəlliflərinə tutuşdurulan dillərin oxşar və fərqli cəhətlərini, şagirdlərin etdikləri tipik səhvlərin "sirrini" açır, onların aradan qaldırılması yollarını göstərir, metodik nəticələr çıxarmaq və mülahizələr irəli sürməyə xidmət edir: 1) Təlim prosesində öyrənilən xarici dil ilə ana dilinin tutuşdurulması çox vacib bir məsələdir və tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsində rolu böyükdür. 2) Öyrədilən xarici dillə ana dili quruluşca bir-birindən fərqləndikdə bu cür tutuşdurma daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. 3) German və Roman qruplarına daxil olan dillər. Azərbaycan dilindən köklü surətdə fərqləndiyi üçün, bu dillərin tədrisi prosesində ana dilinin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması çox vacibdir.

Ədəbiyyat

- 1.Lodon R. "Dillərin qarşılıqlı təsiri". M., 1992 (Rus dilində).
- 2.Барсу́к Р.Ю. Основы обучения иностранному языку в условиях двуязычия. М., 1970.
- 3.Виберман. Устный метод обучения иностранным языком. М., 2003.
- 4.Зиберман Л.И. Иностранные языки школе. №8, 1986.
- 5.Леонтьев А.А. Основы теории речевой деятельности. М., 1974.
- 6.Салистра И.Д. Иностранные языки в школе. №3, 1993.
- 7.Соловьёва И.В. Иностранные языки в школе. №11, 1977.
- 8.Шерба Л.В. Иностранные языки в школе. №1, 1993.

Summary

Role of mother tongue in teaching foreign languages

The article deals with the role of mother tongue of learners in teaching foreign languages at schools.

Резюме

Роль родного языка при обучении иностранного языка

В статье рассматривается роль родного языка при преподавании иностранных языков в средней школе.

*Rəyçi: dos. V.Ərəbov
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
29.12.2016-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 09.01.2017

dos. Rüstəm Əşrəfov

SDU

E-mail: rustameshreffov@gmail.com

MİLLİ KURİKULUM KONSEPSİYASINDA – ANA DİLİ İNTEQRATİV KURS KİMİ

Açar sözlər: *милли kurikulum, konsepsiya, didaktika, təlimin prinsipləri, pedaqoji proses, integrativ kurs*

Keywords: *national curriculum, conception, didactic, training principles, pedagogical process, integrative course*

Ключевые слова: *национальный куррикулум, концепция, дидактика, принципы обучения, педагогический процесс, интегративный курс*

Ana dili təliminin məzmunu nəticəyönümlü standartlar əsasında hazırlanmışdır. Nəticələrin əvvəlcədən müəyyən olunması onlara uyğun yönəlmiş fəaliyyətlərin inkişafını izləmək və istiqamətləndirmək üçün ardıcıl qiymətləndirmənin aparılmasına imkan yaradır.

Məzmun standartları hazırlanarkən şagirdlərin idraki, informativ-kommunikativ və qeyri-iradi fəaliyyətlərinin əhatə olunması, düşünmə, emosional və psixomotor bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bütün standartlar fəaliyyətlərə aid bacarıqlar şəklində ifadə olunmuş, şagirdlərin bilik və bacarıqları ilə bağlı nəaliyyətlərini müəyyənləşdirmək diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

«Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum)» hökumət tərəfindən qəbul olunmuş, ibtidai siniflər üçün fənn kurikulumları təsdiq edilmişdir. Son zamanlar fənn kurikulumları respublikanın ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərindən tətbiq olunmağa başlamış, yeni fənn kurikulumlarının tələblərinə uyğun hazırlanmış dərslik komplektləri məktəblərimizin istifadəsinə verilmişdir

Ölkəmizdə həyata keçirilən kurikulum islahatı mərhələli proses olmaqla innovasiyalara əsaslanan və əvvəlcədən müəyyən edilmiş real nəticələrə istiqamətlənmiş geniş fəaliyyət sahəsinə çevrilmişdir. Burada atılan hər bir addım düşünülmüş qərara əsaslanır. Həmin qərarların istinad nöqtəsi isə müntəzəm aparılan müzakirə və diskussiyalar, onların obyektiv sonluğunu maddiləşdirilən nəticələrdir [1, s.13-29].

Konsepsiya hər hansı əşyanı, hadisəni, prosesi başa düşməyin, şərh etməyin müəyyən metodu, onlar haqqında ən etibarlı nöqtəyi-nəzər, onların sistemli izahında əsas fikir, rəhbər ideyadır. Konsepsiya aid olduğu sahəni istiqamətləndirən konstruktiv prinsiplərin məcmusudur. Konsepsiya elmi cəhətdən əsaslandırılmış tələsik cəhdlərin, subyektivizmin qarşısını alır. Konsepsiya resept xarakterli məlumat mənbəyi deyil. Onda hər hansı perspektiv inkişafın detalları nəzərdə tutulmur.

Bu baxımdan Ana dili öz təbiəti etibarlı ilə integrativdir. Beələliklə bütün fənlərin mahiyyəti ana dilinin köməyi ilə açılır, şərh olunur. Ana dilində olan integrativ imkanlar Azərbaycan dilini, onun ədəbiyyatını və incəsənətini də

dərindən başa salmağa və başa düşməyə imkan verir. İbtidai siniflərdə ana dili (oxu) tarixən integrativ kurs kimi yalnız bədii materialları deyil, həm də elmi-kütləvi mətnləri əhatə etmişdir. Oxu dərslində tarix, coğrafiya, təbiət məzmunlu mətnlər, həmçinin bəzi ədəbi parçalarda şagirdlərə kimya, fizika, astronomiya və başqa elmlər haqqında da sadə məlumat verilir. Bütün bunlar şagirdləri yuxarı siniflərdə sistematik kursları da mənimsəməyə hazırlayıb, kömək edir.

Ana dilinin integrativ kurs kimi öyrənilməsi şagirdlərin ünsiyyət imkanlarını genişləndirir, onlarda nitq fəaliyyətinin növləri ilə yanaşı, düşünmə, öyrənmə və danışma bacarıqlarını formalaşdırır. Nəticədə bu dil düşünmə, öyrənmə və danışma vasitəsinə çevrilir.

Son illərdə tez-tez təlimdə integrasiyadan, ayrı-ayrı fənlərin bir tamda birləşərək təqdim olunmasından geniş söhbət açılır. Müasir həyat tərzini təhsil sistemindən tələb edir ki, o şagirdlərə bizi əhatə edən dünya haqqında tam təsəvvür versin. Bu o deməkdir ki, fənlərin integrasiyası ayrı-ayrı hissələrin sadəcə birləşməsi deyil, bu hissələrin üzvü şəkildə vəhdətdə birləşməsidir. Bununla da təlimə fənlərarası əlaqənin yeni mükəmməl forması, ən yüksək mərhələsi olan integrasiyadan başlanılır.

Təlimdə integrasiya zamanı müəllimlər öz qarşılıqlarına belə bir məqsəd qoyurlar ki, şagirdlərə düşünməyi öyrətsinlər. Adətən, şagirdlərin yanında onların fəal iştirak etdikləri dərslərdə əldə etdikləri biliklər qalır. Nə qədər ki, müxtəlif tədris fənləri, təbiət və cəmiyyətin ictimai həyat kompleksi arasında qarşılıqlı əlaqəni əks etdirir, təlim prosesində də onları təcrid olunmuş şəkildə öyrətmək mümkün deyil. Deməli, müasir həyat tərzini, təhsil sistemindən tələb edir ki, müəllim təlimdə integrasiyanı öz qarşısında məqsəd kimi qoymamalı, integrasiya onun yaradıcılığında özünü göstərməlidir.

Təlimdə integrasiya zamanı – fənlərarası əlaqə yalnız təlimin ümumi sosial məqsədinin – məktəblinin şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafına nail olmaq vasitəsi deyil, həm də konkret pedaqoji vəzifələrin formalaşması, ümum-pedaqoji biliklər sisteminin, bacarıqların, münasibətlərin müəyyənləşdirilməsinin zəruri faktorlarından biridir. İntegrasiya – təlimin mühüm prinsipi olduğundan, ibtidai siniflərdə bu əlaqəni nəzərə almadan təhsilin məzmununu, bütövlükdə təhsili təkmilləşdirmək mümkün deyil. Müşahidələr göstərir ki, ibtidai siniflərdə müxtəlif tədris fənlərinin məzmununu arasında qarşılıqlı əlaqə kifayət qədər deyil. Bəzi fənlər arasında xüsusi məsələlər üzrə fraqmentar əlaqələr var. Bəzi fənlər arasında əlaqələr isə təsadüfidir. Bu istiqamətdə düşünülmüş sistemin yaradılması çox böyük nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edir.

İnsan beyni informasiyaları sadəcə qəbul edən «anbar» deyil. İnformasiyalar müxtəlif mənbələrdən gəlməklə təfəkkürdə yığılır, bütövləşir. Ona görə də bu informasiyaların integrasiya edilmiş şəkildə təqdim olunmasına daha çox üstünlük vermək lazımdır.

Milli Kurikulum kosepsiyasında - təlimdə integrasiya təhsil islahatının prinsiplərindən biri olmaqla belə səciyyəlidir: təlimdə integrasiya-fənlərin öyrənilməsi zamanı fənlərarası əlaqələrin aşkar edilməsi əsasında, qlobal təfəkkürün formalaşdırılmasının vacibliyini nəzərdə tutur.

İnteqrasiya müasir dünya təhsilinin prioritet problemlərindən biridir. Bir prinsip kimi onun nəzərə alınması təhsilin bütün mərhələlərində potensial əlaqələri tapmağa, onları fəaliyyət müstəvisində reallaşdırmağa imkan yaradır. Bu gün respublikamızda həyata keçirilən İslahat Proqramının prinsiplərindən birinin inteqrasiya olması da, heç şübhəsiz, bu zərurətdən irəli gəlir. Xüsusən ümumi təhsildə onun nəzərə alınması səmərəlilik baxımından son dərəcə zəruri və lazımlı hesab edilir.

Dünyanın təhsil təcrübəsində inteqrasiyanı real təlim şəraitində fəaliyyətlərin mühüm tələbinə çevirmək geniş miqyas alıb. Ona görə də məzmunun inteqrativliyi, fənnin inteqrativliyi, standartların inteqrativliyi, kurikulumların inteqrativliyi, bacarıqların inteqrativliyi, prosesdə inteqrativlik və s. məsələlər daim müzakirə obyektinə çevrilib, təhsil siyasətində xüsusi bir istiqamət kimi maraq doğurub [2,s. 8-15].

Hazırlanmış bütün kurikulumlarda inteqrasiya xüsusi tələb kimi nəzərə alınmışdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, inteqrasiyanı ifadə edən materiallar fənnin məzmununu hissəsində verilmişdir. Bu hansı zərurətdən irəli gəlmişdir?

Əvvəla, kurikulum konseptual sənəd olduğuna görə ilk növbədə təlimin məzmununu ifadə edən dərslük komplektini və digər resursları istiqamətləndirir. Bu baxımdan istər fəndaxili, istərsə də fənlərarası inteqrasiyanın əlaqəli standartların fonunda verilməsi zəruri hesab edilir. Ona görə də bütün fənlər üzrə kurikulumlarda iki cədvəl təqdim olunur: fəndaxili üfüqi və şaquli inteqrasiya; fənlərarası inteqrasiya. Fəndaxili inteqrasiyaya aid cədvəllərdə bir-biri ilə əlaqə yaratmaq imkanı olan nəticələr (standartlar) üfüqi və şaquli formalarda uyğun pozisiyalar üzrə qruplaşdırılır, fənlərarası inteqrasiya cədvəlində isə konkret bir fənnin digər fənlərlə əlaqəsi olan nəticələrinin (standartların) kodları qeyd edilir. Dərsliyi, digər hər hansı vəsaiti hazırlamaq istəyənlər inteqrasiyaya aid bu minimum göstərişi istiqamət kimi qəbul edə və onun reallaşdırılması üçün fəaliyyət göstərə bilərlər.

İkinci, təlimin məzmun komponenti kiimi verilmiş inteqrasiya həm də müəllim tərəfindən idarə olunan təlim prosesinin səmərəli və maraqlı qurulması üçün faydalı istiqamət hesab olunur. Müəllim bu istiqamət üzrə özünün potensial imkanları daxilində hərəkət edir.

Bununla belə, müasir dövrdə inteqrasiyaya sadəcə fəndaxili, yaxud fənlərarası əlaqə yaratmaq imkanı kimi baxmaq düzgün olmazdı. Onu mühüm pedaqoji prinsip kimi daha geniş anlamda qəbul etmək və dəyərləndirmək lazımdır. İnteqrativ fənlərin yaradılması ideyası da məhz bu yanaşmadan bəhrələnir.

İnteqrasiya – təlimin mühüm prinsiplərindən biri olub, bütün fənlərin tədrisində istifadə edilməsi zəruri olan ən mühüm prinsipdir. Leksik cəhətdən inteqrasiya (latınca integer) tam deməkdir. Müxtəlif dillər və dialektlər arasında bənzər cəhətlərin artması nəticəsində dillərin yaxınlaşması, onların bir dil halında birləşməsi inteqrasiyadır. Zəmanəmizdə inteqrasiya anlayışı həm çox geniş, həm də dar mənada işlənir. Biz tez-tez təhsil sistemimizin Avropa təhsil sistemi ilə inteqrasiyası, asılı olmayan ölkələrin təhsil sistemləri ilə inteqrasiyası, müxtəlif ölkələrin dövlət təhsil standartlarının inteqrasiyası haqqında fikirlərlə rastlaşırıq. Bu mənada inteqrasiya heç də tam birləşmə, vahidliyə, eyniyyətə

aparmır. Belə olarsa, keçmiş dövrdəkindən daha güclü mərkəziyyət yaratmaq zərurəti meydana çıxıb [3, s.5-20].

Dar mənada inteqrasiya dedikdə: a) tədris prosesində fənlərarası əlaqənin ən yüksək, yeni keyfiyyət qazanmış formasını nəzərdə tutur. Bu baxımdan inteqrasiyanın ən real tələbi tədris planındakı qohum fənlərin daha da yaxınlaşdırılaraq şagirdlərə təbii əlaqələr şəraitində ümumiləşdirilmiş biliklərin verilməsidir; b) Amerika Birləşmiş Ştatları məktəblərinin yuxarı siniflərində 8 fənnin keçildiyindən xəbər tutan bəzi alimlər tədris planında fənlərin sayını azaltmaq, deyək ki, fizika, kimya, coğrafiya, astronomiyayı bir fənnin qovuşuğunda tədris etmək ideyasını irəli sürürlər. Elmdə məlum olan botanika, biofizika, biokimya kimi inteqrativ sahələri xatırladan fənlərin yaradılmasını buna misal gətirirlər.

«İnteqrasiya prosesində elmi potensialın konsentrasiyası, onlar arasında əlaqələrin intensivləşdirilməsi, təhsil xarakterli informasiyaların ötürülməsi, elm və texnikanın son nailiyyətlərindən operativ şəkildə istifadə olunması, fasiləsiz təhsil sisteminin yaradılması və s. təmin edilir.

Təhsildə inteqrasiya nəticə etibarilə yeni elm sahəsi formalaşdırır. İnteqrasiya sosial-iqtisadi şəraiti dəyişən, təhsil sistemini inkişaf etdirən yeni konsepsiyanın əsası kimi çıxış edir. Təlim prosesində müəllim proqram materialını şərh edir, şagirdə ev tapşırığı verir (o bəzən tapşırığı yerinə yetirmir), mövzunu jurnala yazır və hər şeyi bitmiş hesab edir. Materialın məzmunu ilə bağlı tərbiyə məsələsi, şagirdlərin ümumi inkişafı nəzərdən qaçırılır. Beləliklə, proqram materialı yerinə yetirilir, lakin şəxsiyyət yetişmir. Şəxsiyyətin tam, bütöv varlığı olması, onun bütövlükdə bir insan kimi qiymətləndirilməsi vacibdir. Yaxşı musiqişünas, idmançı, rəssam, alim olmaq asandır, insan olmaq isə çətin. Biz əsil insan tərbiyə etməliyik. İnteqrasiya məhz bu prosesdə baş verir. Şagirdlərin mənimsədikləri idraki və bədii-ictimai təcrübə, pedaqoji prosesdə formalaşdırılan şagird şəxsiyyəti də integral xarakter daşıyır.

İnteqrasiya həm də böyük sosial əhəmiyyət kəsb edir. Təhsilin ibtidai mərhələsində keçirilən bayramlar, kütləvi tədbirlər siniflər arasında yaxınlaşmanı təmin edir. Bu tədbirlərin bəzən məktəbin ümumi tədbirlərinin tərkib hissəsi olması, kiçikyaşlı məktəblilərin yuxarı sinif şagirdləri arasında qaynayıb-qarışması, məktəbin şagird kollektivinin formalaşması ilə nəticələnir. Rayon (şəhər) məktəbləri, respublikanın bütün rayon (şəhər) məktəbləri arasındakı belə əlaqələr vahid məxrəcə gəlmə, inteqrasiya, yeni nəslin, yeni bir cəmiyyətin formalaşmasına zəmin yaradır [4, s.6-21].

İnteqrativ təlim heç də yeni şey deyil. Məgər müəllimlərimiz indiyədək inteqrasiyadan istifadə etməmişlər? Elə bir fənn (hətta mövzu) tapırlarmı ki, onu digər fənlərdən (mövzulardan) təcrid edilmiş halda tədris etmək mümkün olsun? İnteqrativ təlim tarixən ibtidai təlimdə özünə yer tapmışdır. Görünür, bütün fənlərin bir müəllim tərəfindən tədris edildiyi ibtidai siniflərdə fənlərin inteqrasiyası daha təbiidir. Bu mərhələdə ana dili (savad təlimi, hüsn-xət, oxu təlimi, sinifdən-xaric oxu, Azərbaycan dili və bütövlükdə nitq inkişafı) fənni öz təbiəti etibarilə inteqrativdir. Deməli, təbii inteqrasiyanın ünvanı ibtidai təlimdir. A.Disterveq, Y.A.Komenskinin ibtidai təlimin təbiətvarilik (təbiətə uyğunluq) prinsipi əsasında təşkili ideyası bunu bir daha sübut edir. K.D.Uşinski-nin «Rodnoe slovo», «Detskiy mir» dərslərinə ədəbi əsərlərdən əlavə

təbiətşünaslıq, coğrafiya və vətən tarixinə dair çoxlu mətn daxil edilmişdi. İbtidai təlimin şifahi metoduna böyük üstünlük verən K.D. Uşinski ətraf aləm, hər şeydən əvvəl, təbiət obyektləri və hadisələri üzərində müşahidəni uşaqların əqlinin və qəlbinin inkişafı üçün ən yaxşı material hesab edirdi. Sosial və təbiət aləminin qarşılıqlı əlaqədə dərk olunması pedaqoqları, fizioloqları çoxdan düşündürmüş və aləmşünaslıq integral kursunda öz əksini tapmışdır.

Bəzi alimlərin etirazına baxmayaraq, keçən əsrin 90-cı illərindən «Ana dili» dərslərinə ədəbi-bədii materiallarla yanaşı, təbiətə, coğrafiyaya, tarixə dair materiallar da daxil edildi. Bu gün məktəblərimizin (xüsusilə I-IV siniflərin) istifadəsinə verilmiş Azərbaycan dili dərsləkləri varlığın müxtəlif sahələrinə dair bilikləri həyat hadisələri haqqında təsəvvürlər ətrafında cəmləşdirir, başqa sözlə, şəxsiyyətin tərbiyəsi prosesinə vəhdətdə yaranmasını qismən də olsa təmin edir, sosial və təbii mühitdə insanın yerini və rolunu açır, ictimai və şəxsi mənafeyi vəhdətdə götürməyi öyrədir.

İbtidai siniflərdə nitq inkişafı ana dili tədrisinin başlıca prinsipidir. «Azərbaycan dili» kursunun nitq yönümlü olması, yəni tədris prosesində üstünlüyün grammatik, orfoqrafik qaydaların öyrənilməsinə, nəzəriyyəyə deyil, praktik cəhətə-nitq inkişafına verilməsi inteqrasiya üçün əlverişli şərait yaradır. Məlumdur ki, nitq fəaliyyəti olmadan heç bir dərslərin qurulması mümkün deyil. Şifahi nitqin inkişafı üzrə məşğələ eşitmə, danışma və oxuma kimi nitq fəaliyyətlərini də birləşdirir. Eyni zamanda fənlərin inteqrasiyası öz-özlüyündə məqsəd də ola bilməz. İnteqrasiyanın məqsədi fənlərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində bir-birini zənginləşdirməsidir. Ana dilinin digər fənlərlə inteqrasiyasının təbii əsası mətn qurmağın təlimi hesab olunur. Müstəqil mətn qurmaq vərdişinin bütün fənlər üçün xarakterik olması ana dili ilə təbii, real inteqrasiyaya zəmin yaradır [5, s. 70-82].

Ana dili kursu savad təlimi, hüsnxət, sinif oxusu, sinifdən xaric oxu, Azərbaycan dili, nitq inkişafı bölmələrindən ibarətdir. Bu bölmələr arasında sıx inteqrasiya mümkün ikən çox vaxt müəllim onları bir-birindən təcrid olunmuş sahələr kimi tədris edir.

Dil dərslərində şagirdlərin söz ehtiyatı ətraf aləmdəki cansız və canlı əşyaların, hadisələrin adları hesabına zənginləşir. Şagirdlər grammatik qanunlara, qaydalara uyğun olaraq həmin sözlərdən istifadə etməklə cümlələr qurur, fikirlərini rəbitəli şəkildə ifadə edirlər. Onların sonralar coğrafiya, kimya dərslərində müəllimin dediklərini anlamaları və öyrəndiklərini ifadə etmələri həmin söz ehtiyatının, həmin grammatik konstruksiyaların köməyi ilə yerinə yetirilir. Deməli, həm orta, həm də ali məktəblərdə hər hansı fənnin digər fənlərlə əlaqəsi nəzərə alınmasa belə, onun ifadə vasitəsi olan, Azərbaycan dili ilə birlikdə inteqrativ fəndir. Dil inteqrasiya vasitəsidir.

İnşa yazının mövzusu bu və ya digər əşya, təbiətin müəyyən güşəsi, təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən hadisələr onu yazanın şəxsi həyatı ilə bağlı olur. İnsada şagirdin kalliqrafiya, orfoqrafiya, punktuasiya, qrammatika, söz yaradıcılığı, üslubiyyət və digər sahələr üzrə bilik və bacarığı öz əksini tapır. Sərbəst mövzu üzrə inşa sadəcə yazı deyil, canlı bir orqanizmdir, həyatın bir parçasıdır.

Bu gün məktəblərimizin istifadəsinə verilmiş kurikulum programlı Azərbaycan dili dərsləklərində inteqrativ təlimlə bağlı çoxlu material yer tutur. II sinifdə «Dəyərlərimiz» bölməsində T.Elçinin «Gözəl vətən» şeiri oxunduqdan

sonra sual-cavab zamanı uşaqlardan yaşadıkları ərazidə nələrin xoşlarına gəldiyi, onun gözəlliyi haqqında hansı şeirləri və mahnıları bildikləri xəbər alınır, mahnı oxunur, doğma diyarın gözəlliyini əks etdirən bir şəklin çəkilməsi üzrə iş gedir. «Təbiətin sirləri» bölməsi üzrə iş prosesində isə şagirdlər təbiətin bizim üçün tükənməz xəzinə, həyat olduğunu öyrənirlər. Onlar dialoqa hazırlaşmaq üçün şəkllə baxırlar. Canlı təbiətə aid cisim və hadisələrin adları soruşulur. Cansız təbiətin hansı əşyalarını gördükləri xəbər alındıqda şagirdlər daş, qum, ev, dağ və s. ilə yanaşı, ağac, çiçək və otun da adını çəkirlər. Müəllim düzəliş verir. Canlıların əsas əlamətləri sadalanır. Uşaqlar öyrənirlər ki, canlılar doğulur, nəfəs alır, yemlənir, böyüyür, hərəkət edir, qocalır, məhv olurlar. Canlıların cansız təbiətdən ayrı yaşaya bilməmələrinin səbəbindən, canlıların cansız təbiətdən necə istifadə etmələrindən söz açılır. Günəşin həyat mənbəyi, suyun yerin əsas var-dövləti olması ətrafında söhbət gedir. Yağış yağmasa nələrin ola biləcəyindən söz açılır. Göründüyü kimi, bu prosesdə inteqrasiya üzrə ciddi iş aparmaq imkanı yaranır. Şagirdlər növbəti mövzunun («Göy qurşağı») oxunmasına da hazırlaşmış olurlar. Dərslidəki mətnlərin bəziləri hüquqi, iqtisadi biliklərin verilməsinə xidmət edir. Dərsdə inteqrasiyadan istifadə olunması müəllimdən yaradıcı təfəkkür və səy tələb edir.

Inteqrasiyanın vacibliyindən, onu təmin etməyin imkan və yollarından bəhs etmiş olsaq da, xəyalən inteqrasiya yaratmaq, müəllimləri inandırmaq asan, inteqrasiyanı təlimdə tam təmin edən dərslük yaratmaq çətindir [6, s.98-104].

Bugünkü şəraitdə bu cür inteqrativ təlimə keçilməsi bir sıra yollarla aparılır:

1) *İnteqrativ təlimin həyata keçirilməsi üçün kurikulum proqramları əsaslı şəkildə yenilənmiş, proqramlarda məzmun xətləri təqdim olunmuşdur.*

2) *Təlimdə inteqrasiyanın müntəzəm, ardıcıl tətbiqinə nail olmaq üçün inteqrativ kurikulum əsaslı dərslüklər yaradılmışdır.*

3) *İnteqrativ təlimin müvəffəqiyyətlə təşkili üçün, inteqrativ təfəkkürə malik olan və inteqrativ fənni tədris etməyi bacaran müəllim kadrları hazırlanmışdır.*

Bunsuz məktəbimiz, cəmiyyətimiz inkişaf edə bilməz. Bu istiqamətdə son məqsədimiz Avropa, dünya təhsil sistemində inteqrasiya olunmaqdır. Ona görə də, bu istiqamətdə elmi axtarışları düşünülmüş şəkildə davam etdirməli və son nəticələrə nail olmalıyıq.

Beynəlxalq pedaqoji təcrübə göstərir ki, bu gün ibtidai siniflərdə ən çox özünə bəraət qazandırmış inteqrasiya prinsipi – inteqrasiyalaşmış kursların, müxtəlif fənlərin tədrisinin bir müəllim tərəfindən həyata keçirilməsidir. İbtidai siniflərdə inteqrasiyanın bir-birinə kifayət qədər yaxın olan bilik sahələrinin birləşdirilməsi üzərində qurulması məqsədəuyğundur. Təlimin sonrakı mərhələlərində o fundamental elmlərin çalarlarını birləşdirməyə, qaynaq etməyə çalışır [7, s. 53-64].

Beləliklə, inteqrasiya – təlimin prinsipi olmaqla, digər prinsiplərlə qarşılıqlı əlaqədədir. İnteqrasiya təlim prosesində bütün didaktik prinsiplərin qarşılıqlı təsirini gücləndirməklə, onların həyata keçirilməsinə qabildir. Bu prinsip özünün konstruktiv funksiyasını yerinə yetirir: tədris planı, proqram və dərslüklərin quruluşuna, təlimin məzmunu, metodu və formasının seçilməsinə təsir göstərir [8, s.49-54].

Elmi yeniliyi: Məqalədə təlim nəzəriyyəsində təlimin səmərə və keyfiyyətini yüksəltmək üçün, perspektivdə əsl integrativ metodların təşkili yollarına istiqamət verə biləcək ideya irəli sürülür.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədə Azərbaycan dili tədrisinin müasir problemlərinin öyrədilməsinə və gələcək müəllim kadrlarının elmi-nəzəri və praktik səviyyəsinin yüksəldilməsinə təsir göstərə bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında Ümumi təhsilin konsepsiyası (Milli Kurikulum). Bakı, 2006.
2. Azərbaycan Respublikasının İslahat Proqramı. Bakı, 1999.
3. Y.Ş.Kərimov “İbtidai təlimdə integrasiya”. Bakı, 2008.
4. Y.Ş.Kərimov “Ana dili tədrisi metodikasının nəzəri problemləri”. Bakı, 2005.
5. A.Ş.Mikayılov “Ədəbiyyat dərslərində integrasiyadan istifadə imkanları”. Bakı, 2006.
6. E.Məmmədova “Yeni məzmun, yeni yanaşma tələb edir”. “Azərbaycan məktəbi” jurnalı №5, 2013.
7. Didaktikanın əsasları. Moskva, 1990.
8. B.A.Əhmədov “Fənlərarası əlaqə probleminə dair”. Bakı, 1981.

Summary

Native language as integrative course in national curriculum conceptions

Researching the contemporary problems of Azerbaijani language training can positively affect on the future teacher, cadres of scientific theoretical and practice level.

Резюме

Родной язык как интегративный курс в концепции национального куррикулума

В статье говорится о проблемах преподавания современного азербайджанского языка и о факторах, которые могут оказать положительное влияние на повышение научно-теоретического и практического уровня будущих педагогических кадров.

*Rəyçi: dos.Y.Aslanov
SDU-nun Azərbaycan dili
və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının
03.02.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 14.02.2017

Fəridə Hüseynova

ADPU

E-mail:feridehuseynoiva21@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ KOMMUNİKATİV YANAŞMANIN TƏDİS PROQRAMLARINDA İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

Açar sözlər: kurikulum, kommunikativ yanaşma, tədris, metodiki tipologiya

Keywords: curriculum, communicative approach, teaching, methodical typology

Ключевые слова: учебный план, коммуникативных подход, обучение, методическая типология

İngilis dilin yeni tədris proqramları (kurikulumlar) çərçivəsində tədrisi onun kommunikativ bacarıqların formalaşmasına təsir edən yeni məzmunu, təlimin səmərəli təşkilinə və sonda qazanılmış vərdislərin düzgün ölçülməsinə, yeni dəyərləndirilməsinə xidmət etməsi göstərilir. İngilis dilinin kommunikasiyada qazanılması üçün məktəb və müəllimlərin onun səmərəli tədris proqramına, təlim mühitinə, praktiki və savadlı müəllim təcrübəsinə, maraqlı dərsliklərin və vəsaitlərin tətbiqinə, lazımi dərslərinin bölüşdürülməsinə, səmərəli sinifdən xaric fəaliyyətlərin planlaşdırılmasına, şagirdlərin sağlam mədəni mühitdə təhsil almasına diqqətin artması ilə izah olunur.

Xarici dil tədris proqramları (kurikulumlar) yeni fənn kurikulumunda ingilis dilinin yeni məzmunu dilin öyrənilməsində səmərəli kommunikasiyanın əsasını qoyur və sosial perspektivləri nəzərə alaraq bu dilin cəmiyyətdəki rolunu müəyyənləşdirir, integrativ əlaqələrin inkişafına kömək etməsini tələb edir. Son vaxtlar metodiki ədəbiyyatlarda araşdırılan sahələr ingilis dilinin danışıq fəaliyyətində formalaşmasını dəstəkləyən uyğun tədris proqramlarının (kurikulumlarının) tətbiqi və dərsliklər olmuşdur [1;2; 3].

Müşahidələr sübut edir ki, hələ də təlim prosesi yalnız oxu və yazı bacarıqlarının ənənəvi tətbiqi üsulu davam etməkdədir. Xarici dil fənn kurikulumunda bir çox fərqli nəzəriyyələrə və fəlsəfi cərəyanlara əsaslanan üsullar siyahı şəklində təqdim edilsə də, onların mənşəyi aydın şəkildə izah olunmur, hansı fəaliyyət növünün kommunikativ bacarıqlar formalaşmasında işlənməsi izah edilməyib. Hələ müəllimlərin bu üsulları nəyə görə istifadə etməli olduqları izah edilmir. Xarici dil fənn kurikulumu bir dövlət sənədi kimi müəllimin gündəlik proqramı ola bilməz, belə ki, siniflər üzrə verilmiş standartlar, təlim strategiyaları ümumi xarakter daşıyır. Siniflər üzrə tədris proqramları isə yalnız ümumi və işlənilməmiş xarakterə malikdir. V-IX siniflər üzrə hazırlanmış qısa həcmli (2-3 vərəq) proqram nümunələri yalnız dərsliklər əsasında tərtib edilir və burada standartların, mövzuların, integrasiya standartlarının, resursların və qiymətləndirmə vasitələrinin verilməsi müəllimlərə işin metodik tərəfini izah etmir. Rumin dilçi alimi, A. Krisan Azərbaycanda hazırlanmış xarici fənn kurikulumlarını kommunikativ bacarıqların formalaşması baxımından bəzi çatışmazlıqları təhlil edərək, vurğulayır ki, yeni xarici dil kurikulumunu təlimdə necə tətbiq etməyə dair heç bir tövsiyə verilməmişdir. O, öz araşdırmalarında təkilf edir ki, kommunikativ bacarıqların formalaşmasına

aid müəllimlər üçün proqram-təlimatlar hazırlanmalıdır. Müəllif yeni fənn kurikulumunu necə tətbiq etməyi, onun əsas prinsiplərini necə başa düşməyi, çətinliklərin öhdəsindən necə gəlməyi və s. dair bir sıra ən sadə və dəqiq təlimatlar fənn kurikulumlarına daxil edilməsini təklif edir” [3].

Elə bu baxımdan, orta ümumtəhsil məktəblərinin ingilis dili fənninin yeni fənn kurikulumları çərçivəsində kommunikativ tədrisi kifayət qədər araşdırılmamış problemlərindəndir. Bunu sübuta yetirən xüsusi fakt ondan ibarətdir ki, orta ümumtəhsil məktəblərində ingilis dilinin sinifdən - sinfə tədrisi üçün dinləyib-anlama, danışma, oxu və yazı bacarıqlarını formalaşdıran standartlar olsa da, vahid yeni məktəb proqramı (kurikulumu) modeli mövcud deyil. V-IX siniflər üzrə gündəlik ifadə və nitq etiketlərinin təhsil pilləsinin və standartların tələbinə uyğun seçilməsi, onların hansı tezliklə işlənməsi, kommunikativ nitqi yaradan müxtəlif səviyyəli nitq etiketlərinin tərtibi, ifadə vasitələrinin, aktual mövzuların, qrammatik kommunikasiya modellərin işlənməsi qaydası üzrə heç bir proqram materialının təminatı yoxdur [2;3].

Şifahi nitqin formalaşması zamanı V-IX sinif şagirdlərin rast gəldikləri çətinliklərin böyük əksəriyyəti tədris edilən xarici dildə leksik vahidlərin, qrammatik biliklərin ayrıca tədrisi və lüğətin ölçüsündə balansın pozulmasıdır. Çətinlik sinifdən-sinfə uyğun tematik bölmələrin zəif tərtibatı və gündəlik ifadələrin işlənməsində sadədən mürəkkəbə prinsiplərinin pozulması, ingilis dilinin fənn kurikulumlarının tələblərinə uyğun, sistemli şəkildə tədris olunmaması ilə bağlıdır.

Tədris proqramlarında təlim nəticələrinin əvvəlcədən müəyyən olunması verilsə də, bu təlim nəticələrinin əldə olunmasında metodik təlimatlar verilməmişdir. Fənn kurikulumlarında şifahi nitqi təmin edən strategiyaların elmi əsasları izah edilməmiş, tətbiqi yolları metodiki cəhətdən açılmamışdır. Təqdim olunan metod və üsullar isə ümumi xarakter daşıyaraq sistemlilik prinsipini qorumamışdır. Proqram üzrə diqqətin tam şagird fəaliyyətinə verilməsi tələb olunsa da, təlimdə şagird öz fəaliyyətinin dəyərləndirilməməsi təlimdə istər - istəməz dinamikanı pozur və nitq fəaliyyəti zəif inkişaf edir. Proqram materialında kommunikasiyanı formalaşdıran uyğun lüğətin, ifadə vasitələrinin işlənməsinin çətinlik kateqoriyalarını nəzərə alan cəhətlər izah edilməmiş, siniflər üzrə bölgüsü verilməmişdir. Elə bu baxımdan orta ümumtəhsil məktəblərində danışmaq nitq fəaliyyətinin formalaşmasında problemlər yaranır və bu sahədə müxtəlif yanaşma tərzinin mövcud olduğunu qeyd etmək olar.

Tədris proqramlarını araşdıran müəlliflər bu məsələni bəzi hallarda tələffüzün, leksikanın, lüğətin istifadəsində yaranan problemlərlə bağlayır, başqa sözlə, nitq prosesində diqqətin daha çox cümlələrin morfoloji və sintaksis baxımından düzgün işlənməsinə fikir verməklə izah edirlər. Son zamanlar xarici dilin tədrisini şifahi nitqin formalaşmasına və eyni zamanda verbal kommunikasiyanın yerində tətbiq olunmasına diqqətin artması ilə izah edirlər.

Məhz bu səbəbdən, ingilis dilinin standartlara uyğun tədris proqramına (fənn kurikulumları) uyğun ümumi təlim nəticələrinin kommunikasiyada əldə olunmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir [4; 5]

Tədqiqat baxımından Kanadanın Ontario şəhər, İrlandiya kolleclərinin, Avstraliyanın, İzrailin orta ümumtəhsil məktəb və Türkiyənin Hacəttəpə universi-

tətinin məktəb xarici dil kurikulumları nəzərdən keçirilmiş, ingilis dilində kommunikasiyanı inkişaf etdirən maraqlı tədris proqramı nümunələri (kurikulumlar) təqdim olunmuşdur. V-IX siniflər üzrə kommunikativ bacarıqları formalaşdıran mərhələləri Ontario xarici dil məktəb proqramı nümunəsi əsasında cədvəldə aşağıdakı kimi verilmişdir. Tədris planı nümunəsində kommunikasiyanın yaranmasında və nitq fəaliyyətinin düzgün formalaşmasında nəzərdə tutulan sahələrin dəqiq, balanslı şəkildə bir-birini izləməsinə təklif edirlər:

Cədvəl 1.2 Ontario dövlət ümumtəhsil məktəbinin (Middle School) xarici dil proqramı üzrə ümumi təlimat nümunəsi, 2014

Təlim nəticələri	Təlim məqsədi	Mövzular	Leksik vahidlər və lüğət	Fonetik (Phonics)	Qram. (Gram)	Comp. IKT	Kommunikativ nitq fəaliyyəti, yanaşma & dəyərlər
Fənn standartları		15%	15%	10%	15%	15%	30% / 100
Dilin məqsədi	Dilin formaları və kommunikativ bacarıqlar						Gündəlik praktik dil
Dilin bacarıqları	Dinləyib - anlama Danışma Oxu yazı						Şifahi və yazılı nitq
Ümumi bacarıqlar	İnkişafda olan yeni bilik və bacarıqlar						Təcrübi bacarıqlar
Qiymətləndirmə							
İlkin qiymətləndirmə	Formativ qiymətləndirmə, təhlil və məsləhət (feedback), özünüqiymətləndirmə						Son nəticə (students' performances)

Cədvəldə göstərilmiş kommunikativ təlimin komponentlərinə verilən faizlərin dəqiqliyi planı üzrə hətta şifahi nitqin qazanılmasına xidmət edir və göstərilən bu aspektlərin sinifdən-sinfə ölçüsünün və faizinin inkişaf xətti üzrə dəyişildiyini və təlimdə necə səmərə verdiyini qeyd edirlər və tədris planında müxtəlif səviyyələrlə sözlərin, ifadələrin, mövzuların, qrammatik qaydaların, fonetik çalışmaların çətinlik dərəcələri üzrə xüsusiyyətlərini, daha çox bilik və anlama, kommunikasiya, ideyaların təşkili, tematik mövzuların tətbiqini nəzərə alan digər proqram nümunələrini araşdırmaq da təklif olunur və müxtəlif səviyyələrlə tərtib etməyi vacib bilirlər [5].

Tədris proqramlarında təlimdə kommunikativ bacarıqların formalaşdırılmasına yaratdığı imkanlar, nitq fəaliyyətinin komponentlərinin araşdırılması mövqeyindən yanaşmalar və bu proqramların məzmununun metodoloji xüsusiyyətləri açıqlanmışdır. Bu xüsusiyyətlər eyni zamanda bu aspektlərin balanslı şəkildə bir-birini izləməsinə və bu bacarıqların qazanılmasında müxtəlif metod və üsulların yerinə yetirilməsini, söz və ifadələrin düzgün işlənmə imkanlarının məqsədyönlü şəkildə araşdırılmasını yaradıcı şəkildə sübuta yetirir.

Yuxarıda qeyd olunan dil bacarıqları və kommunikativ fəaliyyəti formalaşdıran aspektlərin V-IX siniflər üzrə təxmini bölgüsünün Ontario xarici dil tədris proqramında (kurikulumlarında) daha dəqiq verilməsi təkcə müəllim və şagirdlər

üçün əlverişli təlimat deyil, eyni zamanda dərslik müəllifləri üçün də əsas vasitələrdən biri sayılır. Müəlliflər bu plan əsasında dərsliklərin yazılmasında dərsliyin kommunikativ məzmunu, strategiyasını və çalışmaların tərtibatını asanlıqla seçə bilirlər. Bir çox ədəbiyyatlar I-XI siniflər üzrə şagirdlərin kommunikasiya üçün 4000 (3000 Amerikan ingilis, 1000 Britaniya ingilis) söz və ifadə bilmələrinin əhəmiyyət kəsb etməsini vurğulayırlar. V-IX siniflər üzrə bu ölçünü müəyyən etmək üçün müxtəlif araşdırmalar mövcuddur. Bu ölkələrin xarici dil kurikulumunu araşdıran tədqiqatçılar müəyyən etmişlər ki, şagirdlərin sinifdən-sinfə söz ehtiyatlarını düzgün müəyyən edilib ölçülməsi, onların söz sayına görə yazı bacarıqları da düzgün inkişaf etdirir [4;5]. Cədvəl 1.3 V-IX sinifləri üzrə ingilis dilinin kommunikasiyada qazanılması yolları (Ontario xarici dil kurikulumu-2010)

Siniflər	Lügət (söz sayı)	Şifahi komm. vasitələri	Yazılı komm. vasitələri	Tələffüz
V sinif	200 - 250	Sadə müraciətlər: diaqloqlar (requests)	qısa hekayə və məktub (orfoqrafiya işarələri)	Təkhecalı və çoxhecalı
VI sinif	250 - 300	Müraciətlər və dəvətlər, söhbətlər və diaqloqlar	hekayə, elan, afişa (durğu işarəri, böyük, kiçik hərflər)	Vurğu, heca Qaxan və düşün ton
VII sinif	300 - 350	Təkliflər və sorğular,	Hekayə, ərizə,	ton, temp, ritm və fasilə
VIII sinif	400 - 500	Razılıq və naraqzılıqlar, məsləhətlər	Esse, anket, forma, əlqələndirici sözlər	Limitasiyalar, elipsislər
IX sinif	500 - 600	Məsləhətlər, fikir və münasibətlər	Esse, paraqraflar	Rabitəli nitq

Araşdırmalar əsasən, Ontario şəhər xarici dil mütəxəssisləri V sinifdə 250-300, VI sinifdə 300-350, VII sinifdə 350-400, VIII sinifdə 400-500, IX sinifdə isə 500-600 söz və ifadələrdən ibarət kommunikasiyada işlənilməsi, mətnlərin öyrənilməsi və yazılmasını məsləhət görürlər.

Bəzi ədəbiyyatların maraqlı araşdırmalarında belə nəticəyə gəlmək olar ki, inkişaf etmiş, uzaq şərq, ərəb ölkələrində və Hindistanda ingilis dilinin yüksək səviyyədə kommunikasiyada işlənməsi üçün hazırlanmış proqram nümunələri bu ölkələrin həm təhsilində, həm iqtisadiyyatında, eləcə də sosial həyatında bir çox uğurlu nəticələr əldə etmişdir.

Riçardz və Rocerz, (2001) kommunikativ bacarıqların metodiki tipologiyasını bir qədər fərqli mövqedən təqdim edir. Didaktik baxımdan kommunikativ silabusların üç tipdə hazırlanmasını təklif edir və bu tiplərin bir-biri ilə əlaqəsini izah edir: bacarıqlara, məzmunu və təcrübəyə əsaslanan silabusların integrativ şəklində kommunikativ bacarıqları özündə necə əks etdirməsini təklif edir. Müəllif üçün əsas maraq kəsb edən tərəf bir bacarığın qazanılması daxilində digər bacarıqların da formalaşmasını, onların müxtəlif situasiyalarda işlənməsini və xarakterik xüsusiyyətlərini nəzərə alan təsnifatın verilməsidir. Məsələn, dinləyib-anlama bacarığı aşağıdakı makrobacarıqlarla müşahidə edilə bilər:

Danışma üzrə: dinlədiyi mətdə açar sözləri tanımaq; dinlədiyi mətdə mövzunun məzmununu tanımaq; danışanın mövzuya münasibətini bilmək;

Oxu üzrə: ifadələri vaxta görə düzgün işlənməsini tanımaq; dinlədiyi mətndə informasiyanı müəyyən etmək və s.

Yazı üzrə: danışanın nitqini müxtəlif sürət şkalasında ardıcılıqla izləmək; dinlədiyi nitqin yazılı təsvirini yaratmaq;

Digər müəlliflər şagirdlərin kommunikativ fəaliyyətlərini ingilis dilinin xarici dil kimi tədrisini problemlərdən biri kimi xarakterizə edir. Türkoloq dilçi alim Z. Ozsevik (2010) yazır ki, tədris proqramının xarici dil kimi yox, ingilis dilinin ikinci əsas dil kimi tədrisini vacib hesab edir və bunun əhəmiyyətini bir çox faktlarla izah edir. Xarici dil kimi ingilis dili artıq sosial mühit və qarşılıqlı təsirdə, interaktivlikdə çox zəif inkişaf edir. İkinci dil kimi ingilis dilinin tədrisi sosial mühitdə və birgə, qarşılıqlı ünsiyyətdə şagirdləri kommunikasiyaya daha tez motivə edir.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, kommunikativ yanaşmanın nəzəri mahiyyətini anlamadan onun hansı məqsədlərə xidmət etməsini anlamaq mümkün deyil. Yəni, yuxarıda qeyd olunan fikirlər dildə linqvistik, strateji, sosial-linqvistik və diskursiv kompetensiyaları qazanmaq onun sərbəst formada hansı bacarıqlarla işlənməsini izah edir, situativ xarakter daşdığını təsdiqləyir və zəngin dil mədəniyyətinə malik olmaq yollarını şərh edir. Bu yanaşma üsulunun əhəmiyyəti odur ki, xarici dil kimi ingilis dilinin yeni məzmununa malik olmasını, onun nəzəri əsaslarını və praktiki vacibliyini bir-biri ilə əlaqəli şəkildə izah edir, dilin yeni metodologiyasında onun mahiyyətini, məqsədini, əsas prinsiplərini, xüsusiyyətlərini müəyyən edərək, onun sistemli şəkildə dildə qazanılması və işlədilməsini müxtəlif strategiyalarla təqdim edir.

Ədəbiyyat

1. Aleksandru F.D. Krisan, Azərbaycan Respublikası Təhsil sektorunun inkişafı layihəsi (tsil). Komponentlər 1.1: kurikulum islahatına kömək və 2: Müəllimlərin ixtisasartırmasının müasirləşdirilməsi. 3. hesabat. Fevral-17- mart 2011, 22 s.
2. Azərbaycan Respublikası Ümumtəhsil məktəbləri üçün xarici dil fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu), iyun 2010, s. 25-100
3. Ozsevik, Z. (2010). The use of communicative language teaching (CLT): Turkish EFL teachers' perceived difficulties in implementing CLT in Turkey. Unpublished master dissertation, University of Illinois, p. 27-48
4. Richards, J. C. (2006). Curriculum Development in Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press. RELC Journal 44(1), p. 5-33
5. www.edu.gov.on.ca.

Summary

The developing ways of communicative competences in english language curriculum

The article states the developing communicative competences in English language curriculum. The most effective strategies of curriculum development highlighted in this article, are analyzed and investigated in different ways. New ideas and technologies have been presented in applying communicative models in teaching programs.

Резюме

Пути развития коммуникативного подхода на английском языке в программа обучения

В статье говорится, развитие коммуникативных компетенций учебной программы на английском языке. Наиболее эффективные стратегии разработки учебных программ выделены в данной статье, проанализированы и исследованы по-разному. Новые идеи и технологии, которые были представлены в десятилетие применения моделей коммуникативных программ обучения.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. N.Sadıqova
ADPU-nun Filologiya fakültəsinin İngilis dili
və onun tədrisi metodikası kafedrasının
25.01.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 08.02.2017

Hafiz Rəhimov
Aynur Həsənova
ADU

QRAMMATİK VƏRDİŞ VƏ BACARIQLARIN YARADILMASINDA ŞİFAHİ NİTQDƏN İSTİFADƏ YOLLARI (İNGİLİS DİLİ MATERİALLARI ƏSASINDA)

Açar sözlər: şifahi, fəal, bacarıq, vərdiş, forma

Keywords: oral, active, skills, habit, form

Ключевые слова: устный, активный, умение, привычка, форма

Qrammatika praktik olaraq bacarıq və vərdişlərin qazanılmasına və formalaşmasına xidmət edir. Bacarıq və vərdişlər isə danışmaq, eşidib anlama, oxu və yazı kimi mühüm cəhətləri əhatə edir. Tədrisin aşağı mərhələsində öyrədilən bu vərdişlər fəal qrammatik vərdişlər adlanır. Fəal qrammatik vərdişlərin xarakterik xüsusiyyəti onların dinamikliyidir. Belə ki, danışmaq zamanı avtomatik olaraq elə qrammatik quruluş və ya forma seçməlidir ki, intonasiya və sözlərin köməyi ilə danışan fikrini ifadə edə bilsin.

Fəal qrammatik vərdişlərin əmələ gəlməsində əsas şərtlərdən biri də kifayət miqdarda leksik materialın mövcud olmasıdır. Lakin hələlik qrammatik ümumiləşdirməni genişləndirmək üçün kifayət qədər söz yığımı olmadığı üçün tələbələr tərəfindən onların mənimsənilməsi əzbərləmə xarakteri daşıyır.

Hər bir vərdiş insanın artıq malik olduğu vərdişlər sistemində fəaliyyət göstərir və təşəkkül tapır. Bunlardan bəziləri yeni vərdişlərin yaranmasına və fəaliyyət göstərməsinə kömək edir, başqaları mane olur, üçüncülər isə onun şəklini dəyişdirir. Bu hadisə vərdişlərin qarşılıqlı təsiri adlanır. İş özünün məqsədi, obyekt və şəraiti ilə müəyyən edilir. O, hərəkəti icranın, sensor nəzarətin müəyyən priyomlar sistemi kimi həyata keçirilir.

Vərdişlərin səmərəliliyi həmin priyomların işin məqsədinə, obyektinə və şəraitinə nə dərəcədə uyğun olmasından asılıdır. İki işin məqsədi və ya obyektləri, yaxud da şəraiti insan tərəfindən oxşar kimi qavranılır, halbuki, əslində bu işlər icra, nəzarət və ya mərkəzi tənzimlənmə üsullarına görə fərqlənir.

Bu cür şəraitdə ilk növbədə səmərəsiz iş priyomları özünü göstərir. Onların yanlışlığını aşkara çıxarmaq, aradan qaldırmaq, yeni düzgün priyomlarla əvəz etmək vaxt və çoxlu təkrar tələb edir. Bu cür hal vərdişlərin interferensiyası adlanır. Hər hansı bir vərdişin öyrədilməsi zamanı interferensiya hadisəsini nəzərə almaq vacibdir. Vərdişlərin interferensiyası təkcə öyrənilən dil daxilində deyil, eləcə də öyrənilən dillə ana dili arasında müşahidə olunur.

Belə ki, öyrənilən dil daxilində vərdişlərin interferensiyası zamanı ilk növbədə əsas vərdişlərin birini, sonra isə başqa birisini möhkəmlətmək lazımdır. Yalnız bu prosesdən sonra interferensiyanın öhdəsindən gəlməyə yönəldilmiş çalışmaları yerinə yetirmək lazımdır. Bu məqsədlə ardıcıl olaraq differensial çalışmaları həyata keçirilməlidir.

Differensial çalışmaları oxşar hadisələri bir-birindən ayırmağa xidmət edən çalışmalarıdır. Oxşar hadisələrə aid biliklər əvvəlcə ayrılıqda möhkəmləndirilməli, sonra isə bu hadisələrin müxtəlifliyini aşkara çıxaran çalışmaları verilməlidir. Lakin xarici dillərin bütün qrammatik formaları ana dili ilə müqayisə edilməməlidir. Fikrimizi konkret misalla aydınlaşdıraraq:

İngilis dilində “Present indefinite” zaman forması izah edilib möhkəmləndirildikdən sonra “Present Continuous” zaman forması izah edilib möhkəmləndirilməli və nəhayət iki zamanın mənasının və işlədilməsini bir-birindən fərqləndirən çalışmaları verilməlidir.

Vərdişlərin interferensiyasına yalnız öyrənilən dil daxilində deyil, eləcə də ana dili ilə öyrənilən xarici dil arasında təsadüf olunur. Bildiyimiz kimi qrammatik materialın izahı tədrisin aşağı mərhələsində ana dilində aparılmalı və qrammatik materialın izahında tələbələrin ana dilində mənimsəmiş olduqları biliklərə əsaslanmalıdır.

Deməli, belə bir nəticəyə gəlirik ki, xarici dil ana dilinin köməyi ilə müqayisəli şəkildə öyrənilir. Lakin xarici dilin bütün qrammatik formaları ana dili ilə müqayisə edilməməlidir. Müqayisə xarici dildə mənimsəməni asanlaşdırmaq məqsədilə aparılır.

Ana dilinin qrammatik formalarına uyğun gələn xarici dilin qrammatik formaları izahat zamanı heç bir çətinlik törətmir və asanlıqla mənimsənilir; odur ki, ana dili ilə tam qarşılığı olan qrammatik formaların müqayisəsinə ehtiyac yoxdur. Qarşılığı öyrənilən ana dilində olmayan qrammatik formaların öyrənilməsində isə ana dili ilə tutuşdurma çox yaxşı nəticə verir. Çünki bu zaman tələbələr öyrədilən dil hadisələrini mükəmməl dərk edir və bunları öz nitq təcrübəsində daha asan tətbiq etməyi bacarırlar.

Məsələn, ingilis dilindəki artiklın Azərbaycan dilində ekvivalenti yoxdur. Bu zaman müəllim onu Azərbaycan dilində olan bir sözü ilə qarşılaşdırır:

a book - bir kitab

a table - bir stol

Başqa bir misala müraciət edək:

Azərbaycan dili ilə ingilis dilli cümlələrinə söz sırası bir-birindən fərqlənir. Belə ki, Azərbaycan dilində olan sadə geniş cümlələrdə söz sırası əsasən belədir:

Mübtəda + II dərəcəli üzvlər (təyin, tamamlıq, zərflək) + xəbər

İngilis dilində isə bunun əksinə olaraq mübtədan sonra xəbər gəlir. Məsələn, *Mən bu gün məktub aldım.*

I received a letter to day.

Ana dilinin nitq vərdişlərini artıq mənimsəmiş olan tələbəyə isə yeni tanış olmayan vərdişləri aşılamaq bir qədər çətinləşir. Bu təqdirdə xarici dil müəllimlərinə ana dilini xarici dilin tədrisi prosesində kənarlaşdırmaq təklif olunur. Lakin interferensiyanın öhdəsindən ana dilini tədrisdən kənarlaşdırmaqla, yəni tələbənin şüurundan silməklə gəlmək olmaz. Bunun üçün ana dilinin mənfi təsirlərinin öhdəsindən gəlməyə yönəldilmiş xüsusi çalışmaları etmək lazımdır.

Qrammatik vərdiş və bacarıqlar müxtəlif nitq fəaliyyətlərinin, o cümlədən şifahi nitqin tərkib hissəsini təşkil edir. Bildiyimiz kimi, şifahi nitq özü iki hissədən, yəni komponentdən ibarətdir: 1) danışmaq, 2) eşidib-anlama.

Danışığa aid qrammatik nitq vərdişi deyəndə şifahi nitqdə düzgün, avtomatlaşdırılmış qrammatik qaydaların işlədilməsi başa düşülür.

Beləliklə, şifahi nitqin qrammatik vərdişlərinin əsas xüsusiyyəti müxtəlif situasiya və ünsiyyətdə işlədilən mənə və formaca oxşarlıq təşkil edən avtomatlaşdırılmış qrammatik qaydalardan istifadə edilməsidir.

Sözlərdə forma düzəldən və onların düzgün işlədilməsini təmin edən qrammatik vərdiş və bacarıqları morfoloji nitq vərdişləri adlandırmaq olar. Buraya isimlərin cəm şəkilçisini və yiyəlik halını, fellərin üçüncü şəxs təkini, sifət və zərflərin müqayisə və üstünlük dərəcələrini və s. aid etmək olar.

Cümlədə düzgün, sabit, avtomatlaşmış söz sırasını təmin edən qrammatik nitq vərdişini isə sintaktik nitq vərdişləri adlandırmaq olar.

Məlum olduğu kimi, nitq fikirlə bitirilir. Fikir də təcrid edilmiş sözlərlə ifadə edilə bilməz. Bunun üçün sözlər arasında müəyyən əlaqə yaranır ki, buna da qrammatik əlaqə deyilir. Müəyyən bir fikri ifadə etmək üçün ona aid forma seçilir.

Ana dilində, əlbəttə fikri ifadə etmək üçün ona uyğun forma seçmək heç də çətin problem deyildir. Bu və ya digər bir fikri ifadə etmək üçün hətta müxtəlif forma seçilə bilər. Lakin xarici dildə hər hansı bir fikri ifadə etmək ona münasib forma seçmək və onu dil nöqtəyi-nəzərdən düzgün qurmaq çətin problemdir. Onun üçün də xarici dildə bu və ya digər bir fikri ifadə etmək üçün əvvəlcədən qrammatik nitq vərdişinə malik olmaq lazımdır. Yəni xarici dil öyrənən adam müəyyən bir mövzu və ya situasiya ilə əlaqədar olan bir fikri ifadə etmək üçün müəyyən modeller (cümlələr) bilməlidir. Ona görə də orta məktəb proqram və eyni zamanda dərsləklərə daxil edilən bu və ya digər mövzu hər hansı bir qrammatik qayda ilə əlaqədar və onlarla qarşılıqlı tədris olunur.

Məlum olduğu kimi orta məktəbdə hər hansı bir xarici dil qrammatikasını bütün sistem şəklində tədris etmək qeyri-mümkündür. Çünki buna nə xarici dilin tədrisinə ayrılmış saatlar, nə də tələbələrin bilik və ya yaş səviyyəsi imkan verir. Ona görə də tələbələrin şifahi nitqini (eşidib-anlama və danışıq) təmin etmək üçün optimal bir variant seçmək lazımdır. Lakin bundan fərqli olaraq ixtisas ali məktəblərində (yəni xarici dil müəllimləri hazırlayan dil institutlarında) dilin qrammatik sistemi haqqında bütün qrammatik hadisələr tədris edilir. Lakin bu demək deyildir ki, gələcək xarici dil mütəxəssisləri bu və ya digər bir fikri ifadə etmək üçün forma cəhətdən çətinlik çəkmirlər.

Təcrübə göstərir ki, bütün tədrisin 4 ili müddətində tələbələr belə çətinliklərlə qarşılaşırlar. Ona görə də şifahi nitqin qrammatik cəhətdən öyrədilməsinin tək-cə orta məktəbdə deyil, institutda da əhəmiyyəti böyükdür.

Xüsusi praktik qrammatika kursunu keçərkən bunu nəzərə almaq vacibdir. Bildiyimiz kimi ali məktəbin aşağı mərhələsində də dilin tədrisi müəyyən mövzularla bağlıdır. Yəni dilin aspektlərinin tədrisi müəyyən mövzular əsasında aparılır.

Əlbəttə, dilin bütün aspektlərinin tədrisi həmin mövzularla əlaqədar olaraq şifahi nitqə təbiiq edilir. Şifahi nitqin qrammatik cəhətdən öyrədilməsinin əsas məqsədi qrammatik nitq vərdişlərinin yaradılmasıdır. Bu da öz növbəsində şifahi nitqin qrammatik cəhətdən düzgün qurulmasını təmin edir. Birinci növbədə qrammatik morfoloji vərdişlərin yaranmasından söhbət gedir. Bu da isimlərin hal, sifətlərin dərəcə formaları və fellərin şəxs formalarının işlədilməsinə aid

vərđiřlərin yaradılması deməkdir. Analitik dillərdə morfoloji vərđiřlərdən sintaktik nitq vərđiřləri yaratmaq lazımdır. Bunu tamamilə ingilis dilinə şamil etmək olar. İngilis dilində cümlədə söz sırasının düzgün işlədilməsi sintaktik nitq vərđiřlərinin yaradılması deməkdir. Ona görə də, fəal qrammatik materialın tədrisi zamanı bütün iş bu istiqamətdə yönəldilməlidir.

Ədəbiyyat

- 1.Ali məktəbdə dilin kompleks tədrisinin metodik əsasları. Bakı, 1983.
- 2.Barsuk R.Y. Azərbaycan məktəblərində xarici dil tədrisinin bəzi problemləri. Bakı, 1967.
- 3.Xarici dil üzrə orta məktəb proqramları. Bakı, 2000.
- 4.Kərimov F.H. Şifahi nitqin inkişafı yolları. Bakı, 2002.

Summary

Role of grammatical skills and habits in teaching oral speech (on the materials of the English language)

This article deals with the grammatical skills and habits, which take a great part in teaching English oral speech.

The author of article offers a number of language exercises for teaching oral speech and grammatical skills and habits.

Резюме

Роль грамматических умений и привычек в обучении устной речи (на материале английского языка)

Данная статья посвящена грамматическим умениям и привычкам при обучении английской устной речи.

Автор статьи предлагает многочисленные упражнения во время преподавании английской устной речи.

*Rəyçi: prof.G.Yusifov
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
17.11.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 24.01.2016

Нурлана Эюбова

АУЯ

E-mail: nurlana.eyubova.@mail.ru

РОЛЬ ПОВТОРОВ В ФОРМИРОВАНИИ ТЕКСТА

Ключевые слова: текст, связность, целостность, повтор, коммуникативность

Açar sözlər: mətn, bağlılıq, bütövlük, təkrar, kommunikativlik

Keywords: text, coherence, integrity, recapitulation, communicativeness

Текст – важнейшее лингвистическое понятие, соединяющее параметры языка и речи, высшая коммуникативная единица. Текст (от латинского *textus* – ткань, сплетение, соединение, связь, строение) можно определить как объединенную смысловой и грамматической связью и завершенностью последовательность речевых единиц – высказываний, сверхфразовых единиц, фрагментов, характеризующихся определенным отношением автора к сообщаемому, целенаправленностью, прагматической установкой сообщения.

Текст прежде всего это информационное и структурное единство. Содержательную и структурную сущность текста отражают основные конструктивные признаки текста – целостность и связность.

Понятие связности ведет к форме, к структурной организации. Во избежание повторов, длиннот, монотонности, однообразия речи язык вырабатал различные экономные способы связи между предложениями. Но в основе их лежит один и тот же закон связи суждений, выражающийся в структурной соотнесенности соединяемых предложений. В этой соотнесенности и заключается специфика межфразовой связи. Типы структурной соотнесенности – это и есть типы синтаксической связи. Многообразные же лексические и подобные им средства служат лишь проявлением синтаксической связи или уточняют, дополняют ее характер. Различают локальную связность и глобальную связность.

Локальная связность – это связность линейных последовательностей (высказываний, межфразовых единств). Локальная связность определяется межфразовыми синтаксическими связями – вводно-модальными словами и местоименными словами, видовременными формами глаголов, лексическими повторами, порядком слов, союзами и т.д.

Глобальная связность – это связь обеспечивающая единство текста как смыслового целого, его внутреннюю цельность. Глобальная связность проявляется через ключевые слова, тематически и концептуально объединяющие текст в целом или его фрагменты.

Повторение слов как средство межфразовой связи называют лексическим повтором. Важность лексического повтора заключается в том, что он является выразителем актуального, или смыслового, членения речи.

О широкой распространенности лексического повтора во всех стилях речи свидетельствуют речевая практика и многочисленные наблюдения и выводы исследователей.

Н.Ю.Шведова указывает: «Повтор в его разнообразных формах является чрезвычайно распространенной чертой диалогической речи». «Повтор общенародное явление диалогической речи, и нужно сказать, что непринужденный разговор почти всегда включает в себя повторы как конструктивный элемент диалога».

Распространены лексические повторы в областных говорах: «Часты случаи повторения уже высказанной мысли во второй части предложения, присоединяемой к первой; иногда – вариант только части его» [3, с.49].

Широко известны повторы в народной поэзии, которые не только имеют значение художественного приема, но и используются, как средство связи предложений.

Повторы в устной народной поэзии привлекали внимание исследователей лишь с точки зрения украшения речи, художественного приема. Можно полагать, что роль повтора этим не ограничивается, имеются в виду не повторы-приложения, а повторение членов предложения, преимущественно главных, в разных предложениях. Чрезвычайно широкая распространенность повтора в народной поэзии, не склонной в целом к украшательству, а также в устной разговорной речи, в том числе и диалектной, позволяет считать повтор одним из основных средств выражения цепной синтаксической связи предложений.

Однако в общем потоке связной монологической речи письменного литературного языка так называемый чистый лексический повтор – явление сравнительно редкое. Давняя традиция – от античных риторик и до современных стилистических пособий – учит избегать повторения слов, стремиться к лексическому разнообразию. Но сам факт, что приходится избегать повторов, что для этого необходимы известные литературные навыки, свидетельствует о том, что повторы (цепная связь) – органичная, естественная черта связной речи, наиболее обычный способ связи законченных предложений. Избегая повторов, пишущий как бы преодолевает сопротивление материала: естественное развитие речи требует повторения какого-либо члена предложения, стилистические же нормы заставляют искать синонимических замен. Вероятно, обилие повторов в фольклоре объясняется следованием природе языка в соединении предложений, отсутствием у безыменных авторов представлений и вкусов, свойственных современному стилистическому сознанию [3, с.50].

Лексический повтор (повтор слов, однокоренные слова) — это повтор слова или выражения или употребление однокоренного слова для достижения точности и связности текста, позволяющий сохранить единство темы. В различных стилях и жанрах лексический повтор употребляется по-разному: так, для научных и официально-деловых текстов повтор слова – основное средство связности. Повтор также используется достаточно часто в таком типе текста, как описание [5, с.148].

Обычно почти в любом предложении обнаруживается две части. В первой содержится то, что известно из предыдущей части текста или легко угадывается из речевой ситуации (данное). Вторая часть включает в себе новую информацию, представляющую цель коммуникации (новое). Таким образом, каждое предложение текста членится, как правило, на данное и новое, такое смысловое членение предложения называется актуальным членением.

Важность изучения актуального членения заключается в том, что оно помогает обнаружить коммуникативную направленность речи, увидеть, что именно новая информация составляет смысловое ядро текста; кроме того, оно позволяет проследить движение мысли от известного к неизвестному, от одной мысли к другой в процессе организации речи; изучение актуального членения развивает также культуру связной речи, так как помогает правильнее связывать предложения друг с другом в потоке речи [2, с.42-43].

Простейшим видом повторения слов как средства межфразовой связи и выразителя актуального членения является использование в соседних, смежных фразах одного и того же слова или словосочетаний.

Если взять предложение любого типа в качестве отправной фразы повествования, то следующую за ним фразу можно связать с первой путем повторения любого из ее знаменательных слов. Выбор этого слова зависит от того, в каком направлении мы хотим продолжать дальнейшее развитие представленной в исходной фразе мысли, а это определяет коммуникативной установкой речи.

Повторение слов как средство межфразовой связи в стилистическом отношении может быть нейтральным, а может подчеркивать значимость новых сведений, то есть позволит более рельефно представить собственно новое – то, о чем будет идти речь далее и акцентировать на нем внимание читателя. Следовательно, повторение слов выполняет две функции: оно является средством межфразовой связи и стилистическим приемом, акцентирующим внимание читателя на семантике повторяющихся слов и содержании предложений, в которых они находятся.

В одних случаях преобладает функция связи частей текста, а семантико-стилистика функции едва заметны, в других, напротив, на первый план выдвигается семантико-стилистика функция.

Таким образом, в целом по функции в организации текстов все виды повторения слов можно свести к двум: 1) простое, нейтральное повторение слов, функционирующее как средство межфразовой связи, и 2) повторение семантико-стилистика характера [2, с.49].

Несмотря на разнообразие структурных видов, сфера распространения цепной связи посредством лексического повтора в целом сравнительно узка, что объясняется, как отмечалось, современными стилистическими нормами. Относительно небогаты и стилистические ресурсы этого способа соединения предложений. Они связаны главным образом с возможностями разнообразить словорасположения внутри соединяемых предложений и использовать определения к повторяющемуся во втором предложении слову. С одной стороны, цепная связь посредством лексического повтора может характери-

зовать речь безыскусственную. С другой стороны, использование лексических повторов придает речи точность, ясность и строгость. Повтор какого-либо слова – это наиболее прочная и надежная связь между предложениями. Этим объясняется распространение данного типа цепной связи в научной и деловой литературе, в технической речи, в публицистике. Распространенность цепной связи посредством лексического повтора в научном стиле связана также с устойчивостью терминологии, нежелательностью синонимических замен, вызванной стремлением к однозначности, точности смысла.

В публицистике анализируемый тип цепной связи имеет нередко экспрессивный, эмоциональный характер, особенно когда повтор находится на стыке предложений.

Таким образом использование повторов может быть вызвано намеренным повторением какого-либо важного понятия. Здесь повтор служит не только средством синтаксической связи между предложениями, но одновременно и своеобразным лексическим лейтмотивом. Этот прием распространен преимущественно в художественной литературе [3, с.54].

Литература

1. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Наука, 1981.
2. Лосева Л.М. Как строится текст. М.: Просвещение, 1980.
3. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика (Сложное Синтаксическое Целое). М.: Высшая школа, 1991, 181 с.
4. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı – Mütərcim – 2012 –608 s.
5. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı – “Zərdabi LTD” MMC, 2011 – 278 s.
6. Məmmədov A. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı – “Elm” – 2001 –144 s.

Xülasə

Mətnin formalaşmasında təkrarların rolu

Mətn – linqvistik tədqiqatın çətin obyektlərindən biridir. Mətn – yazılı formada məlumatdır. Mətnə müəllifin məlumata olan münasibəti bildirir.

Mətnin əsas kateqoriyalarından olan bağlılıq mətnin inkişafına şərait yaradır və mətnin bütövlüyünü və inteqrasiyasını təmin edir.

Mətnin yaranmasında təkrarlar da mühüm rol oynayır. Təkrar – qapalılıq xüsusiyyətinə malik olub, mətnin daxili vahidi kimi fəaliyyət göstərir.

Summary

The role of recapitulation in the formation of text

Text is one of the difficult objects of linguistic research. Text is a written form of information. The author's attitude to the information is expressed in the text.

Connectivity is the main category of the text that leads to the development and provides wholeness and integration of the text.

Recapitulation also plays the main role in the formation of text. Recapitulation has a feature of indirection and it exists as an internal element of a text.

*Rəyçi: fil.f.d. G.İsrafilova
ADU-nun Linqvokulturologiya kafedrasının
03.02.2017-ci il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi:07.02.2017

Şəhla Xudaverdiyeva
ADU

DİLLƏRARASI İNTERFERENSIYANIN LİŊVODİDAKTİK ƏSASLARI

Açar sözlər: *interferensiya, linqvodidaktika, dildaxidili, xarici dil, ünsiyyət*

Keywords: *interference, linguodidactic, interlanguage, foreign language, communication*

Ключевые слова: *интерференция, лингводидактика, межъязыковый, иностранный язык, общение*

«İnterferensiya» termini ilkin olaraq, fizika, biologiya, psixologiya və başqa elm sahələrində işlənmiş, ilk dəfə olaraq İ.Epşteyn tərəfindən linqvistikada istifadə olunmuş və linqvistik ədəbiyyatda U.Vaynrayx tərəfindən geniş yayılmışdır. «Dil interferensiyası»nı elmə Praqa məktəbinin nümayəndələri gətirmişlər. U.Vaynrayxa görə, iki və daha artıq dil öyrənərkən, dillərdən hər hansı birinin normalardan kənarlaşması interferensiya hadisəsidir. O, interferensiyanı nitq və dil interferensiyalarına bölmüşdür [3, s.28].

Elmi ədəbiyyatda interferensiyanın iki növünün olduğu göstərilir:

- fonetik, qrammatik, semantik və stilistik xüsusiyyətlərinə görə, dil və nitq interferensiyası;

- yaranma mənbələrinə görə, dildaxili və dillərarası interferensiya.

Əgər tələbə hər hansı bir xarici dili öyrənərkən ana dilinin bütün xüsusiyyətlərini həmin dilə şamil edirsə və ya əksinə – buna dillərarası interfetrensiya deyilir. Nəticədə, ünsiyyətdə olan dillərin bütün əlamətlərini özündə əks etdirən «üçüncü sistem» meydana gəlir [1, s.57]. Bəzi müəlliflər interferensiya hadisəsinin yalnız dillərarası ünsiyyət zamanı meydana gəldiyini göstərirlər və dildaxili problemləri interferensiyaya aid etmirlər [1, s.57]. Lakin interferensiya hadisəsinə geniş və dar mənada başa düşmək lazımdır. Geniş mənada interferensiya – ünsiyyətdə olan dillərin mövcud normalardan kənara çıxması, dar mənada interferensiya isə – ana dilinin öyrənilən dilə təsiri nəzərdə tutulur.

Ünsiyyətdə olan dillərin səslənməsində, strukturunda və semantik xüsusiyyətlərində fərqli cəhətlər varsa, bu zaman fonetik, qrammatik və leksik səviyyələrdə interferensiya müşahidə ediləcəkdir.

Didaktika (yunan dilindən tərcümədə «didaktikos» - öyrədən) deməkdir) pedaqoqikanın bir sahəsi olaraq, tədrisin ümumi nəzəri əsasını təşkil edir. İlk dəfə bu ifadə alman pedaqoqu Volfqanq Ratkenin (1571-1635) əsərlərində öyrətmə sənəti ilə bağlı işlədilmişdir. Didaktikanın əsas vəzifəsi – nəyi və necə, nə vaxt, harada və nə üçün öyrətməkdən ibarətdir. Didaktikanın əsas kateqoriyaları: tədris, öyrənmə, öyrətmə, təhsil, bilik, bacarıq, vərdiş, o cümlədən tədrisin məqsədi, məzmunu, təşkilatlanması, növü, metodları, vasitələri, nəticələri. Deməli, didaktika – öyrətmək və təhsil, onların məqsədləri, məzmunu, metodları, vasitələri, təşkilatlanması və əldə edilən nəticələr haqqında elmdir.

Linqvodidaktika (dil didaktikası) – dillərin öyrənilməsi mənimsənilməs və yayılmasının ümumi nəzəriyyəsidir. Linqvodidaktika həm ana dilinin, həm də

xarici dillərin öyrənilməsi zamanı istifadə olunur. Dil öyrənilməsinin bu sahəsi pedaqogika, metodika və psixologiya ilə sıx bağlıdır. Uzun müddət linqvodidaktikanı «dillərin öyrənilməsi metodikası» adlandırmışlar [4, s.6]. Bu termini elmə ilk dəfə 1969-cu ildə N.M.Şanski daxil etmiş və həmin termin 1975-ci ildə beynəlxalq status almışdır. İngilisdilli ölkələrdə «lingvodidaktika» termini istifadə olunmur. Xarici dillərin öyrədilməsi və mənimsənilməsi zamanı linqvodidaktika mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Linqvodidaktika dilin öyrənilməsinin ümumi qanunauyğunluqlarını tədqiq edir, didaktik məqsədlərdən asılı olaraq müəyyən bir dilin öyrənilməsi zamanı zəruri olan metod və üsulları təyin edir, interferensiya hadisəsini - xarici dilin öyrənilməsi zamanı ana dilinin ona təsirini və ya əksinə, ana dilinə xarici dilin təsirini öyrənir.

Linqvodidaktikanın əsas nəzəri bölmələri aşağıdakılardır:

- ana dilinin öyrənilməsinin nəzəri əsasları;
- xarici dillərin öyrənilməsinin nəzəri əsasları.

Linqvodidaktikanın obyektı - dilin öyrənilməsi praktikası, tətqiqatın əsas predmeti dilin mənimsənilməsi zamanı ortaya çıxan nəzəriyyələr sistemidir. Bu zaman ortaya çıxan bir sıra əngəllər, o cümlədən interferensiya hadisəsi də məhz həmin sistemin tərkib hissəsi olur və onu aradan qaldırmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edilir.

Dillərarası interferensiyanın müəyyənləşdirilməsi zamanı linqvodidaktik üsullardan istifadə edərək hər iki dilin – ana dilinin və xarici dilin (məs., ingilis dilinin) ümumi və fərqli cəhətlərini, öyrənilən dilin məzmununu və strukturunu və dillərin qarşılaşması zamanı ortaya çıxan problemləri aydınlaşdırmaq lazımdır [5, s.81]. V.Raynik tərəfindən işlənib-hazırlanmış konsepsiyaya görə, hər hansı bir xarici dilin öyrədilməsinin üç müstəqil və eyni zamanda, bir-biri ilə əlaqəli olan elmi istiqaməti mövcuddur: 1. Dilin mənimsənilməsi nəzəriyyəsi və ya linqvodidaktika; 2. Xarici dilin didaktikası; 3. Konkret hər hansı bir dilin öyrədilməsi metodikası və ya özəl metodika [9, s.5]. Buradan da aydın olur ki, linqvodidaktika dilin mənimsənilməsi prosesi zamanı ortaya çıxan analiz, modelləşdirilmə və idarəçiliklə bağlı problemləri öyrənir.

Dillərarası interferensiyanın mühüm əlamətlərindən biri də – linqvistik interferensiyadır və onun aradan qaldırılması üçün müxtəlif metodlar və linqvodidaktik üsullar mövcuddur. Linqvistik interferensiya – dillərin ünsiyyəti və qovuşması zamanı ortaya çıxan prosesin tərkib hissəsidir [8, s.11]. Bu zaman ana dilinin öyrənilən dilə təsirləri özünü daha geniş şəkildə büruzə verir və əvvəlcədən yaranmış vərdislər tədricən öyrənilən dilin bir sıra xüsusiyyətlərini üstələməyə çalışır.

Hər hansı bir dilin öyrənilməsi zamanı ortaya çıxan dillərarası interferensiya hadisəsini aradan qaldırmaq üçün istifadə edilən linqvodidaktik metodlar sırasında tələbənin qabiliyyətinin nəzərə alınması, tədris prosesində onun motivasiyası və şərtləndirilməsi əsas zəruri amillər hesab edilir [7]. Müəllim müxtəlif metodlardan istifadə edərək, tədrisin məqsəd və şərtlərindən asılı olmaqla həmin səhvləri aradan qaldıra bilər. Bu zaman o, səhvlər üzərində işləməyin müxtəlif prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Bu prinsipləri, adətən yeddi alternativ tipə bölürlər:

- səhvlərə diqqətlə nəzər salınması və ya onların müəyyənləşdirilməsi;
- həmin andaca və ya bir müddət sonra səhvlərin aradan qaldırılması;

- səhvlərin aradan qaldırılmasının digər bir şəxsə həvalə edilməsi;
- səhvlərin aradan qaldırılmasının bütün qruppa həvalə edilməsi;
- bir neçə dəfə səhvin düzəldilməsindən sonra yenidən həmin tələbə ilə mükəliməyə qayıdılması;
- səhvlərin tapılması və düzəldilməsi işinin tələbənin öz öhdəsinə buraxılması;
- səhvlərin düzəldilməsinin effektivliyinin yoxlanılması [2, s.91].

Xarici dilin mənimsənilməsi gedişində bir sıra interferensiya səhvləri – xarici dilin gec qavranılması, sintaksis «səhvlər» və s. ortaya çıxır. İngilis dilinin öyrənilməsi zamanı daha çox ortaya çıxan çətinliklər içərisində – sait səslərin səslənməsini, aksentin olmasını, cümlədə vurğunun düz vurulmamasını, bəzi fellərin düzgün işlədilməməsini, kalliqrafik səhvləri göstərmək olar. Linqvodidaktik prosesdə interferensiyanın aradan qaldırılması üçün müxtəlif tədbirlər mövcuddur:

- ana dili ilə uyğunlaşmayan sözlərin ön plana çıxarılması;
- imkan daxilində əsas sözlərin izahının verilməsi;
- bəzi cümlələrin qrammatik cəhətdən tərcümə edilməsi;
- mətnlərin şifahi şəkildə mütəmadi oxunuşunun təşkil edilməsi.

Göstərilən tədbirlərin hər biri ayrı-ayrılıqda tədris prosesində istifadə edilə və eyni zamanda, birlikdə, qarşılıqlı şəkildə tətbiq oluna bilər. Dillərarası interferensiyanın aradan qaldırılmasında linqvodidaktikanın qarşısında duran ən vacib məqamlardan biri də – xarici dilin öyrənilməsi zamanı ortaya çıxan tələffüz xüsusiyyətidir. Bu zaman öyrənilən ana dilin dildə tələffüz xüsusiyyətləri (aksent) qabarıq şəkildə özünü göstərir. Lakin burada qeyd etmək lazımdır ki, dillərarası interferensiya hadisəsi zamanı ortaya çıxan səhvlər keçici və təsadüfi xarakter daşıyarsa, tələffüz xüsusiyyəti bir çox hallarda qaçılmaz və daimi olur. Məsələn, Qafqaz xalqlarının əksəriyyəti ana dilindən başqa hər hansı bir dili (məsələn, ingilis dilini) öyrənərkən, onlarda tələffüz xüsusiyyəti daim hiss olunur və onu aradan qaldırmaq mümkün deyildir. Bu, ana dilinin xarici dilə təsirinin ən bariz nümunələrindəndir. Linqvodidaktik metodlarla (daha çox danışmaq, fərdi və kollektiv ünsiyyətdə olmaq, praktik məşğələlər təşkil etmək və s.) bu vərdişi nisbətən aradan qaldırmaq mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Баграмова Н.В. Лингводидактические основы обучения второму иностранному языку: Учебное пособие.СПб.,Из-во РГПУ им. А.И.Герцена, 2005
2. Балясникова Н.С. Природа и типология ошибок при изучении английского языка как второго иностранного при первом испанском//Педагогика и Психология, теория и методика обучения.М.,2007
3. Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие//Новое в лингвистике. Вып.6. Языковые контакты. М.,1972
4. Ворожцова И.Б. Основы лингводидактики. Ижевск, Удмуртский государственный университет, 2007
5. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. М, «Академия», 2006
6. Кулешова В.В. Межъязыковая интерференция и обучение языку// Лингводидактические исследования. М.,1987, с.157-166

7. Ставаж С. Основные тенденции в области изучения межъязыковой интерференции. Journal.pushkin.institute/archive/ archive/1986/86-5
8. Ценгер С.С. Морфологическая интерференция при контакте французского и русского языков. М., Просвещение, 2014
9. Reinicke W. Zur Theorie des Fremdspracherwerbs. Ein methodologischer Ansatz//Deutsch als Fremdsprache.1983

Summary

Linguo-didactic bases of interlanguage interference

This article is devoted to the research of interlanguage interference and its linguo-didactic bases. In the article the methods of elimination of interference in the course of studying of English are especially allocated. Here both theoretical bases of a linguo-didactic and its role in teaching foreign languages also are investigated.

Резюме

Лингводидактические основы межъязыковой интерференции

Эта статья посвящена исследованию межъязыковой интерференции и ее лингводидактические основы. В статье особенно выделены методы устранения интерференции в ходе изучения английского языка. Здесь исследуются и теоретические основы лингводидактики и ее роль в преподавании иностранных языков.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. S.Əliyeva
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
10.01.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 30.01.2017

Fidan Əliyeva

ADU

fidanalievaya4@mail.ru

TƏLİMDƏ İNTEQRASIYA VƏ İNKİŞAFƏTDİRİCİ TƏLİMİN PRİNSİPLƏRİ

Açar sözlər: təlimdə inteqrasiya, təlim materialları, təlim metodları

Keywords: integrated training, teaching materials, teaching methods

Ключевые слова: комплексная подготовка, учебные материалы, методы обучения

Təhsilimiz artıq öz prioritetlərini dəqiq müəyyənləşdirmişdir. Sabitləşmiş təhsil prinsipləri əsasında yeni mərhələyə qədəm qoyaraq çoxprofilli təlimi əsas götürmüşdür. Bu prinsiplərdən biri və bəlkə də ən zərurisi isə inteqrasiyadır. İnteqrativ təlim mühüm pedaqoji problem kimi müasir, dünyagörüşlü, fəal, yaradıcı, problemlərin həlli və müstəqil qərarlar qəbul etmək üçün zəruri təhsil səviyyəsinə və keyfiyyətlərə malik şəxsiyyət formalaşdırılması, ön plana çıxdığı hazırkı dövrdə, xüsusi aktuallıq kəsb edir. Bu problemin tədqiqi və həlli tək-cə xarici dilin tədrisinin elmi, nəzəri əsaslarının inkişafı üçün deyil, müəllimlərin praktik fəaliyyəti üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edir [3].

Azərbaycan pedaqoji fikrində “inteqrativ təhsil”, yaxud “təhsilin inteqrasiyası”, eləcə də “inteqrativ təlim”, “inteqrativ dərslər” və s. anlayışlar artıq özünə yer tutmaqla istifadə olunmaqdadır. Azərbaycan təhsilinin elmi-nəzəri, psixopedaqoji problemləri ilə bağlı geniş tədqiqatları olan görkəmli psixoloq prof. Əbdül Əlizadə islahatın ilk dövrlərində yazırdı ki, “Müasir dövrdə humanitar fənlərin təbii-elmi fənlərlə inteqrasiyası daha çox vurğulanır. Bu ideya özü-özlüyündə son dərəcə aktualdır.

Bu prinsipin düzgün istifadəsi nəticəsində təlimdə mühüm irəliləyişlər əldə etmək mümkündür. Belə ki, inteqrasiya:

- öyrənmənin intensivliyini, səmərəliliyini artırır;
- vaxtdan səmərəli istifadə etməyə imkan yaradır;
- təlimin yoruculuğunu azaldır;
- inteqrativ bilik və bacarıqların formalaşmasına şərait yaradır;
- həddən artıq xırdalanmanın qarşısını alır;
- təlimə marağın artmasına imkan yaradır

Xarici dil fənni öz mahiyyəti, təbiəti etibarilə inteqrativ səciyyə daşıyır. Belə ki, bu fənnin həyatı zəruriliyi artıq onun inteqrativlik xüsusiyyətinin ifadəsidir və bu, bilavasitə təlim prosesində də öz əksini tapmalıdır. Dil gerçəklik, ətraf aləm haqqında zəngin informasiya mənbəyi kimi çıxış edir, insanın şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Xarici dilin tədrisində inteqrativlik fəndaxili əlaqələr (üfüqi inteqrasiya), fənlərarası əlaqələr (şaquli inteqrasiya) şəklində həyata keçirilir. Dilin musiqi, rəsamsamlıq, heykəltəraşlıq, kino, teatr kimi spesifik incəsənət sahələri, tarix, coğrafiya, xarici dil, informatika və s. kimi fənlərlə əlaqəsi təlim prosesində diqqətdən

yayınmamalıdır. Öyrənci elmi bilikləri sistemli, əlaqəli şəkildə mənimsədikcə, onun şüurunda həyatın tam, dolğun mənzərəsi yaranır [4].

Bu yanaşmaya görə şagird məktəbdə tədris olunan fənlər vasitəsi ilə müxtəlif sahələr üzrə seçilmiş məzmunu öyrənməli və tətbiq etməyi bacarmalıdır. Xarici dilin integrativ tədrisi aşağıdakı səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir:

- *təlimin fəal, cəlbədicə və əyləncəli olması;*
- *çoxlu hissələrə bölünməməsi;*
- *məzmununun sadə, əhatəli və anlaşıqlı olması;*
- *fənlərinin sayının çox olmaması (iki, üç və dörd fənn);*
- *eyni konsepsiyanın iki və ya daha çox müxtəlif fəndə öyrənilməsi;*
- *təlimin müxtəlif mərhələlərinin əlaqələndirilməsi;*
- *yüksək nailiyyət səviyyəsinin və intellektual bacarığın inkişafının stimullaşdırılması [1].*

Xarici dilin tədrisində fəndaxili əlaqənin yaradılmasına şagirdə aşağıdakı imkanları verir:

- *mövzu, problem, janr baxımından bir-biri ilə səsleşən mətnlərin əlaqəli öyrənilməsi;*
- *müxtəlif siniflərdə mənimsənilmiş biliklərin əlaqələndirilməsi;*
- *şifahi və yazılı nitq bacarıqlarının əlaqələnməsi;*
- *mətnin öyrənilməsi, təhlili və qiymətləndirilməsi üzrə bacarıqlara yiyələnmə. [6].*

İntegrativliyin nəzərə alınmasında iki cəhət əsas götürülmüşdür. Birinci, fənlərin integrativ xarakterdə olmasına diqqət yetirilmişdir. Bunun üçün fənlərin nəzəri və praktik funksiyalarının artırılması üçün onun imkan daxilində, daha çox elm sahələrinə aid anlayışları əhatə etməsinə diqqət yetirilmişdir. Əldə olunmuş təcrübələr də onu göstərir ki, uyğun elm sahələrinin müəyyən müstəvidə əlaqələndirilməsi, bütövləşdirilməsi və vahid formada təqdim olunması təlim marağını yaradan başlıca vasitələrdən hesab edilir [2].

Təbii ki, bu integrativlik, ilk növbədə, təlimin integrativ məzmununun məntiqi davamıdır. Onun növbəti addımında reallaşdırılmasıdır. İkinci isə müəllimin bir dərs saatında fəaliyyətini istiqamətləndirən plandır. Bu planda integrasiya elementinin olması, onun mövzu, məqsəd, üsul və təchizatlar sisteminin daxil edilməsi müasir pedaqoji tələblərdən hesab edilir. Belə ki, müəllim özünün gündəlik dərs planında təlim məqsədinə uyğun olaraq reallaşdırdığı strategiyalara integrasiya məsələlərini daxil edir. Fəaliyyətinin inkişafyönümlü olmasında ona mühüm amil kimi yanaşır. Müəllim həm də planının ümumi müddəalarında dərsin gedişinə aid apardığı qeydlərdə integrasiyadan necə istifadə etdiyini nəzərə çatdırır. Təhsil proqramlarına daxil edilən dərs planı nümunələrində integrasiya elementlərinin seçilməsi, yerləşdirilməsi, bir texnologiya kimi ondan istifadə olunması barədə tövsiyələr verir.

Bu tövsiyələr təlim prosesinin, onun təşkilat formalarının bilavasitə integrativ əsasda qurulmasına aid istiqamətverici bir resursdur. Ona bir nümunə kimi yanaşmaq və ondan yaradıcı istifadə etmək hər bir müəllimin vəzifəsidir. Bundan əlavə, təhsil proqramlarında (kürrikullumlarda) perspektiv (illik) planlaşdırma nümunələrində də integrasiya xüsusi komponent kimi nəzərdə tutulur.

Yekun olaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, yeni təhsil konsepsiyasında təlimin interaktiv məzmununun ardıcıl olaraq davam etdirilməsi, onun yeni texnologiyalar zəminində mənimsənilməsini tələb edir. Başqa sözlə, integrativ məzmun integrativ texnologiyanın olması zərurətini meydana çıxarır. Sinkretik xarakterinə görə dərs bunların içərisində ən əhəmiyyətli hesab edilir. Akad. M.M. Mehdizadənin təbirincə demiş olsaq, "...dərs pedaqoji prosesin hüceyrəsi deyil, onun özəyidir, onun həlledici hissəsidir. Onda pedaqogikanın xeyli hissəsi deyil, şagirdlərin təlim və tərbiyəsinin məzmunundan, yollarından, prinsip və metodlarından bəhs olunan əsas hissəsi cəmlənir" [5].

Ədəbiyyat

1. Ağazadə N.A Xarici dillərin tədrisi metodikası və dilçilik// Metodika və dilçilik. Bakı: 1974 s.6-11
- 2."Azərbaycan müəllimi"qəzeti. 21 dekabr. 2012-ci il. s.7-9
3. Əlizadə Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür: ideyalar, prinsiplər, problemlər. Bakı, "Adiloğlu" nəriyyat, 2001.
4. Kərimov Y.Təlim metodları. Bakı.2007
5. Mehdizadə M.M. Ümumtəhsil məktəblərində təlim və tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları. Bakı, "Maarif", 1982.
6. Jack C. Richards and Theodore S.Rodgers, Approaches and Methods in Language Teaching: A description and analysis. Cambridge: Cambridge University Press, 1986(171p.)

Summary

Integrated teaching and the principles of developmental teaching

The main idea of this article is about integrated teaching and the principles of developmental training. Integrated approach allows learners to explore, gather, process, refine and present information about topics they want to investigate without the constraints imposed by traditional subject barriers. An integrated approach allows students to be engaged in purposeful, relevant learning.

Резюме

Интегрированное обучение и принципы развивающего обучения

Основная идея статьи это про интегрированное обучение и про принципов развивающего обучения. Интегрированный подход позволяет учащимся исследовать, обработать, усовершенствовать и представлять информацию про темы, которые они хотят расследовать без ограничений наложенных традиционными предметными барьерами. Интегрированный подход позволяет студентам заниматься в целенаправленном, соответствующем обучении.

*Rəyçi: ped.f.d. J.Mehrəliyeva
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
07.12.2017-ci il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 30.01.2017

Айсель Рустамова
АУЯ**НЕКОТОРЫЕ ПРИНЦИПЫ ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ УСТНОЙ РЕЧИ У СТУДЕНТОВ НАЧАЛЬНОГО ЭТАПА ЯЗЫКОВОГО ВУЗА***Ключевые слова:* устная речь, навыки, коммуникативные цели, умения*Açar sözlər:* şifahi nitq, ünsiyyət bacarıqları, kommunikativ məqsədlər, bacarıqlar*Keywords:* oral speech, communicative skills, communicative goals, abilities

Как известно, лингвистика рассматривает язык как определенную кодовую систему, описывает языковую норму, исследует стилистические средства, звуковую, морфологическую, синтаксическую, лексическую стороны языка. Изучение языка как лингвистического явления обеспечивает знание системы языка, но не ведет к ее использованию в целях коммуникации. Коммуникативное обучение языку затрагивает самым непосредственным образом проблему развития умений и навыков устной речи, навыков письменной речи, а также навыков чтения и аудирования, поскольку умение речевого общения на том или ином языке подразумевает естественное сочетание всех этих навыков. Следует также отметить что в последнее время, обсуждая проблемы коммуникации всё чаще концентрирует внимание на путях развития навыков устной речи. Соответственно возникает необходимость в формировании у студентов не только лингвистической компетентности, но и социолингвистической стратегической, социо-культурной, социальной компетентности, а также умения вести беседу. Сочетание всех этих компонентов трактуется, как коммуникативное умение, или коммуникативная компетентность. Таким образом, действия по развитию навыков устной речи, должны преследовать цель формирования умения использовать изучаемый язык не только правильно, но также эффективно и адекватно целям коммуникации [1, с.239].

Большую роль в развитии навыков устной речи играет дискуссионное общение. Вовлечение учащихся в проблемное обсуждение сегодня считается обязательным компонентом процесса обучения иностранному языку без которого занятие теряет значительную часть своей эффективности. Дискуссия даже если она учебная, требует от участников большого умственного напряжения, тем более при проведении обсуждения на иностранном языке. Участники должны не только уметь сформулировать свою точку зрения и её обосновать, но прежде всего должны уметь слушать и понимать суждения партнёров, видеть сходства и различия мнений.

Для нашего исследования интерес представляет второй этап обучения языку в вузе (1-2 семестры), когда создаётся база для овладения неподготовленной речью и основной является работа по "автоматизации умений и навыков устной и письменной речи при концентрическом расширении и углублении языкового материала на основе развития речемыслительной деятельности". Что касается отбора лексики, то мы опираемся на критерии

предлагаемые М.К.Бородулиной: частотность и употребляемость слов; их потенциальные словообразовательные возможности; функционально-стилистическая и тематическая соотнесённость [2,с.75-76]

Дж.Дженкинс и В.Литлвуд считают, что теория альтернативного обучения совместима с коммуникативным подходом -моделью путём развития умений. Согласно этой теории, овладение коммуникативной компетентностью отождествляются с развитием умением. Этот процесс включает в себя как когнитивный так и познавательный аспекты. Познавательный аспект предполагает наличие внутренних планов для модификации соответствующего поведения. Эти планы основываются в основном на лингвистической системе, куда можно отнести грамматические правила, действия по отбору лексических единиц, а также социальные условия, регулирующие речевой процесс. Поведенческий аспект подразумевает автоматизацию этих действий, с тем, чтобы они могли быть употреблены в процессе беглой речи в определенное время. Это в основном, происходит посредством практики, при претворении планов в действительность. В соответствии с этой теорией, особое значение придаётся практике как способу развития коммуникативных умений [7,с.10-11].

Как известно, упражнения являются одним из важных способов формирования иноязычной компетенции и одновременно компонентов содержания обучения. Они строятся на базе дидактических принципов обучения с использованием эффективных методов и форм работы, доказавших свою результативность. Все упражнения принято делить на языковые (тренирующие способность пользоваться отдельными языковыми единицами) и речевые (в которых используются в речи все накопленные знания).

Качество речевых упражнений и их количественное соотношение с языковыми меняется в зависимости от этапов обучения. Постепенно речевые упражнения всё больше приближаются к естественной коммуникации, что достигается через более ярко выраженную мотивацию речевого действия, большую направленность стимула высказывания на конкретную речевую ситуацию.

Следует добавить, что одним из способов развития умений и навыков устной речи при обучении английскому языку является внеклассная работа, которая усиливает мотивацию к изучению английского языка, способствует практическому владению речевой деятельностью,увеличивает активный языковой запас,совершенствует произношение,стимулирует в целом их интеллектуальную языковую активность.

Неподготовленность и подготовленность речевых упражнений определяется постепенным переходом от подготовленной речи путём переноса внимания обучаемого с языкового оформления речи на её содержание [2, с.91-92].

Методика обучения иностранному языку тесно связана с психологией. Эта связь определяется тем, что методика должна учитывать психологические закономерности восприятия, памяти и мышления, воспроизведение языкового материала, формирование иноязычной коммуникативной компетенции.

Как известно обучение является сложной деятельностью по развитию перцептивных, мнемических, мыслительных и практических действий, которая "прогрессивно улучшаются под влиянием упражнений, обусловленная рядом факторов и протекающая во времени в виде ряда последовательных и взаимосвязанных операций "[3,с.143].

Для целенаправленного обучения важно понимание мотивов и целей, лежащих в основе учебно-познавательной деятельности студента и методической работы преподавателя. Специфика учебной мотивации проявляется в том, что в языковом вузе студенты занимаются иностранным языком как своей специальностью. Их стремление овладеть иностранным языком как средством коммуникации [4,с.31] даёт благоприятную почву для работы по развитию иноязычной речи и других видов деятельности. С другой стороны, студенты могут в полной мере ещё не осознавать уровень предъявляемых к ним требований как к будущим специалистам. Требования же заключаются в том, что их иноязычная речь не должна отклоняться от норм, обязательных для образованных носителей языка и должна отклоняться от норм, обязательных для образованных носителей языка и должна достигать степени "понимаемости" собеседником, для которого данный язык родной [5,с.12]. Это необходимо доводить до сознания студентов, поскольку тогда приёмы и формы работы над изучаемым языком, языковым и учебным материалом приобретают для них значимый смысл и становятся мотивированными. Заинтересованность и положительная реакция на те или иные приёмы, применяемые преподавателем, стимулируют потребность в речевом общении и успешно влияют на усвоение языкового материала.

Достижение данной цели обусловлено не только правильной методической организацией учебного процесса, но и анализом психических явлений, входящих в осуществление речевой деятельности. Согласно данным психологических исследований, в студенческом возрасте наблюдается общее повышение продуктивности памяти и мышления при первостепенном значении функции мышления. Поэтому при организации учебного процесса ведущим должен быть принцип опоры на мыслительную деятельность студентов. При этом нельзя уменьшать роль повторения, т.к. оно важно в отработке речевых умений и навыков как подготовительный этап перед творческой работой с языковым материалом в речевых ситуациях. Вслед за М.К.Бородулиной, А.Л.Карлиным, А.С.Лурье, Н.М.Мининой под повторением мы понимаем "частоту встречаемости одного и того же явления" в разных контекстах, а не механическое повторение материала [2,с.33].

Одним из главных факторов, влияющих на освоение иностранного языка вообще и формирование устной иноязычной речи, в частности, является возраст. Как известно, у взрослых произвольное усвоение иностранных языков происходит медленнее и сложнее, чем у детей. В детском возрасте человек овладевает языком через латентное научение, эффективность которого падает с взрослением. Однако по мере взросления у человека развиваются мыслительные и интеллектуальные способности, что позволяет ему осуществлять целенаправленную учебную активность на новом возраст-

ном этапе. Другой трудностью в изучении иностранного языка во взрослом состоянии является психологический барьер, возникающий при переходе к активной иноязычной речи. В первую очередь это объясняется билингвизмом и необходимостью переключения в общении с одного языка на другой. Билингвизм может проявляться в интерференции. Нарушение норм пользования изучаемым языком может быть вызвано внешними причинами, например большим объемом материала, недостаточной эффективностью методов обучения. К внутренним же причинам относятся специфика строя изучаемого языка и связанные с ней психические законы восприятия, и порождения речевых произведений.

Другой проблемой, находящийся на стыке психологии и методики является проблема языка, речи, и речевой деятельности. Существуют разные мнения методистов по поводу того что считать целью и объектом обучения иностранного языка. В нашем исследовании мы опираемся на положения о том, что объектом обучения иностранного языка является иноязычная речевая деятельность [6, с.76], которая есть, главным образом, "творческая деятельность" и "средство осуществления вербального общения как формы взаимодействия людей" [6, с.141], а целью - "сформированная коммуникативная иноязычная компетенция (способность) реализовать основные формы иноязычного общения" [6,с.76].

Для нашего исследования ключевым является положение о том, что весь образовательный процесс должен выстраиваться вокруг внутренних потребностей личности и ее субъектного опыта. Это предполагает творческую, открытую, эмоционально напряженную, атмосферу общения, которая станет фундаментом для развития средства общения является речь как опосредованная форма языка.

Основой обучения иностранному языку принято считать иноязычное общение. Общение же как известно реализуется через речевую деятельность. Для того чтобы эффективно управлять учебным общением, правильно организовывать обучение всем видам иноязычной речевой деятельности, анализировать ошибочные речевые действия обучаемых, преподавателю необходимо знать строение речевой деятельности [6, с.76-77].

Литература

1. Гусейнзаде Г.Д. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку, 2001
2. Бородулина М.К. Обучение иностранному языку как специальности. Москва, 1982
3. Артёмов В.А. Психология обучения иностранным языкам Москва, 1969
4. Гурвич П.Б. Основы обучения устной речи на ФИЯ, 1972
5. Леонтьев А.Н. Язык, речь и речевая деятельность. 1969
6. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам. 1991
7. Jenkins J. Native speaker, non-native speaker, and English as a foreign language.

Xülasə

Dil universitetləri tələbələrinin şifahi nitq bacarıqlarının formalaşmasının nəzəri əsasları

Məqalə dildaşıyıcı olmayan tələbələrin ingilis dilində şifahi nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi probleminə həsr edilmişdir. Burada bu prosesə təsir göstərən bir sıra amillər araşdırılır.

Summary

Theoretical basis of Developing Language University Student's Speaking Skills

The article deals with the problem of the development of non-native speaking skills in English.

*Rəyçi: ped.e.d., prof.G.Hüseynzadə
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
29.12.2016-cı il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.02.2017

Həmidə Şirinova
ADU

İBTİDAI TƏHSİL PİLLƏSİNDƏ ŞAĞIRDLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNDƏ DİALOJİ NİTQ BACARIQLARININ YARADILMASINA DAİR

Açar sözlər: *tədris mərhələləri, dialoji nitq bacarıqları, kommunikativ bacarıqların yaradılması*

Keywords: *stages of teaching, dialogic speech skills, formation of communicative skills*

Ключевые слова: *стадии обучения, диалогические речевые умения, формирование коммуникативных умений*

Müasir təhsil sistemi orta məktəb şagirdlərinin kommunikativ səriştələrinin artırılmasını tələb edir. “Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları” adlı sənəddə göstərilir ki, xarici dildə kommunikativ səriştənin formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi onun tərkib hissələrində, yəni nitq ünsiyyəti prosesində kommunikativ bacarıqların inkişaf etdirilməsi, kommunikativ məqsədlər üçün dialoji bacarıqların ibtidai təhsil pilləsində yaradılması, sosiomədəni səriştənin formalaşdırılması üçün ingilisdilli ölkələrin xüsusiyyətləri barədə biliklərin genişləndirilməsi, vətəninin və dili öyrənilən ölkələrin mədəniyyətində ümumi və spesifik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmək bacarığının yaradılması sahələrində özünü göstərir [2, s.8]. Həmin sənəddə şəxsiyyətin fərqli mədəniyyət nümayəndələri ilə ünsiyyət qurmaq, başqa ölkələrin şagirdləri ilə qarşılıqlı anlaşma və səmərəli dialoq təşkil etmək bacarığı kimi şəxsi keyfiyyətlərə önəm verilir.

Metodik ədəbiyyatla tanışlıq göstərir ki, kommunikativ səriştə xarici dilə yiyələnmə prosesində vacib amil kimi çıxış edir və dialoji nitq ünsiyyəti kommunikasiya vasitəsi kimi əsas götürülür (G.C.Hüseynzadə, D.A.İsmayılova, A.O.Osmanzadə, C.Harmer, Penni Ur və b.). Kommunikativ səriştənin əsasını kommunikativ bacarıqlar təşkil edir və onlar dialoji ünsiyyət vasitəsi ilə inkişaf etdirilir.

Ünsiyyət insanlar arasında təmasın yaranması və inkişafı prosesi kimi meydana çıxır. Təbiəti etibarlı ilə ünsiyyət dialoji xarakter daşıyır, ikitərəfli prosesdə iki və daha çox insanın münasibətlərini aydınlaşdırır. Bu prosesin nəticəsi olaraq yeni biliklər, fikirlər, hisslər, nitq intensivləri yaranır. Sonra bunlar kommunikasiya prosesində iştirak edənlərə öz təsirini göstərir, onların bir-birinə qarşılıqlı və özlərinə olan şəxsi münasibətləri dəyişir. Dialoji nitq ikitərəfli proses kimi xarakterizə olunur və nitq fəaliyyətinin iki növünün – danışıq və eşidib-anlamanın funksiyalarını yerinə yetirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dialoji nitqin əsas xüsusiyyəti onun müəyyən şəraitlə və ya obyektə bağlı olmasıdır. Bu mənada o, situativ səciyyə daşıyır, söhbətin obyektinə dəyişən kimi dialoqun istiqaməti və xarakteri də dəyişir. Dialoji nitq zamanı həmsöhbət deyilənlərə öz münasibətini spontan olaraq linqvistik, paralingvistik (təbəssüm, tərs baxış, mimika, əl və bədənin ifadəli hərəkətləri) və ekstralingvistik (poza, başqa adama yaxınlaşma, ondan uzaqlaşma, replikalara

biganəlik və s.) vasitələrlə bildirir. Başqa sözlə, insanlar ünsiyyət prosesində həyat və fəaliyyətləri üçün zəruri olan informasiya mübadiləsini həyata keçirirlər. Əldə olunan məlumatların kollektiv xarakterli olması və onların həmsöhbətlər tərəfindən müxtəlif cür qiymətləndirilməsi də dialoji nitq üçün səciyyəvidir.

İbtidai təhsil pilləsində dialoji ünsiyyət prosesində «temporal sözləmə rejimi» (D.Nunan) nitqin spontan əlaməti ilə bağlıdır. Bir qayda olaraq, aşağı sinif şagirdlərinin real situasiyalarda duyğu və fikirlərini dilə gətirmək üçün istifadə etdikləri dil vasitələrinin seçilməsi (məsələn, müxtəlif növ sualların tərtibi və onlara cavab verərkən istifadə olunan söz bazası), danışıqın davam etdirilməsi üçün vaxt azlığı ingilis dili üzrə zəruri bacarıqların yaradılmasını tələb edir.

Dialoji nitqin situativ xarakteri onunla şərtlənir ki, ünsiyyət prosesində şagirdlərin hər biri özünəməxsus, sosial cəhətdən müəyyənlanmış rola malikdir (müəllim və şagird, şagird və şagird, şagird və bütün qrup şagirdləri). Məsələ ilə bağlı bəzi tədqiqatçıların (E.İ.Passov, S.F.Şatılov, M.L.Vaysburd) fikirlərini [6, s.75] bölüşərək, hesab edirik ki, ingilis dili dərslərində (III-IV siniflər) nitq situasiyası təlim nitq situasiyası xarakteri daşıyır. Təlim xarakterli dialoji ünsiyyət təlim situasiyalarında həyata keçirilir və dialoqlar əsaslı çalışmaların təşkilinə yardımçı olan əsas amil kimi çıxış edir. Bu zaman dialoji nitq bacarığının bütün komponentlərinin formalaşması üçün zəmin yaranır.

İbtidai təhsil pilləsində ingilis dili dərslərində təlim xarakterli dialoji ünsiyyət xüsusi fəaliyyət növü olmaqla, hər şeydən əvvəl onunla şərtlənir ki, o, xüsusi təlim şəraitində baş verir və əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, təlim kommunikativliyi yarada bilir.

Tədrisin aşağı mərhələsində ingilis dilində dialoji ünsiyyətin səmərəli həyata keçirilməsi üçün bacarıqlar strukturunda bəzi komponentləri qeyd etmək olar. Birincisi əməliyyat komponenti adlanır və o, linqvistik əməliyyatların tətbiqini labüd edir. İkinci komponent müəyyən situasiyanın tələb etdiyi motivasiya əsasında motivlərin müəyyənləşdirilməsi, nitqin törənməsi və qavranılması üçün xarakterikdir, çünki onsuz nitq fəaliyyəti mümkün olmur. Üçüncü komponent kommunikativ səciyyə daşıyır, konkret situasiya orientirlərinə əsaslanır (şəraitin qiymətləndirilməsi, həmsöhbətin müəyyənləşdirilməsi) və nitq axarını təşkil edir. Dördüncü komponent subyektin müxtəlif əməliyyatları (nitq-fikri, qavrayış və s.) həyata keçirməsi üçün lazım olan intellektual qabiliyyətlərdir. Danışıqın formal və məzmun cəhətlərini müəyyənləşdirən məhz belə əməliyyatlardır.

İbtidai təhsil pilləsində ingilis dilinin tədrisində normaya uyğun dialoji nitq bacarığını elementar nitq bacarığından fərqləndirmək məqsədəuyğun olardı. Elementar dialoji nitq bacarığı dedikdə, həmsöhbətlə ünsiyyət prosesində müxtəlif fikirlərin ifadəsi üçün istifadə edilə bilən məhdud əhatəli dil vasitələrindən yararlanma nəzərdə tutulur. Bu proses müxtəlif səviyyəli xarakter daşıyır. Ünsiyyətin strukturu qeyd olunan bütün komponentləri əhatə edir, lakin müxtəlif şərait və tədris mərhələsi üçün müxtəlif olur.

M.L.Vaysburd göstərir ki, öyrənilən dildə dialoji nitq üzrə elementar bacarıqlar öz inkişafı prosesində müəyyən dərslər sistemində üç səviyyədə formalaşır [6, s.77]. Bu zaman aşağı, orta və yuxarı səviyyəli dialoji nitq bacarıqları fərqləndirilir. Onlar əsasən nitq əməliyyatları və fəaliyyətləri diapazonunun təyin edilmə-

si, onların möhkəmliyi, ümumiləşdirici, hərəki və tam olması xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşir.

G.C.Hüseynzadə xarici dil öyrənənlərin nitq vərdişlərinin inkişafına kömək məqsədi ilə onlara tədrisin mərhələlərindən və vəzifələrindən asılı olaraq autentik dialoqların təqdimatını tövsiyə edir [7, s.248]. Eyni zamanda dilöyrənənlərin özlərinin dialoji nitq formasına cəlb olunması amili də qeyd olunur. Müəllif göstərir ki, həmin dialoqlar dilöyrənənlərin bir-birini yaxşı tanımaq, informasiya mübadiləsi aparmaq, müxtəlif növ diskusiyalarda iştirak etmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. G.C.Hüseynzadə yazır: “Диалогическая речевая деятельность предполагает не только лингвистического корректность, но также адекватное использование лингвистических форм и речевых структур в том или ином конкретном социальном контексте” [7, s.250]. Deməli, ibtidai təhsil pilləsində də aşağı sinif şagirdlərinin müxtəlif məzmunlu və xarakterli dialoq nümunələri ilə tanış olmaları məqsədəuyğundur. Bu fikrin əsasında belə bir fakt dayanır ki, kontekstləşdirilmiş dialoqlar ingilis dilində linqvistik hadisələrin funksiyaları, anlayışları və formalarının qarşılıqlı tərzdə ifadə olunmasına şərait yaradır.

Müasir ingilis dili üzrə dialoji nitqin tədrisinə dair xüsusi tədqiqat aparmış D.İsmayılova göstərir ki, həmin prosesdə nitq materialının kommunikativ təşkili dialoji nitqin tədrisinin birinci prinsipidir [8, s.34]. O, qeyd edir ki, dialoji nitqin kommunikativ istiqamətliyi ingilis dilinin qrammatik sisteminin öyrənilməsi üçün başlıca stimül və amildir. Belə ki, nitq materialının kommunikativ təşkili onun məntiqi strukturuna əsaslanır. Xarici dildə dialoji nitqin tədrisi üçün nitq materialının kommunikativ yönümlü təşkili dialoqun ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri olan replikaların əvəzlənməsi ilə xarakterizə olunur. Replikaların qarşılıqlı təsirinin vacib struktur-semantik növlərinə sual və cavab, sual və əks sual, məlumat və sual, məlumat və əks məlumat kimi tiplər daxildir. Bunların tədrisin aşağı mərhələsində dialoji nitqin tədrisi prosesində işlək xarakter alması məqsədəuyğun fəaliyyətin əsasını təşkil edir.

Tədrisin aşağı mərhələsində xarici dil üzrə ilkin bacarıqların yaradılması problemi ilə yaxından məşğul olan D.Nunan göstərir ki, “danışiq bacarığının yaradılmasının əsasını danışiq strukturları (modelləri) təşkil edir” [5, s.41]. Danışiq prosesində öyrənilən dil materialları müəyyən zaman kəsiyində düzgün strukturların tətbiqi ilə nəticələnir. Aşağı sinif şagirdləri sual verməyi, şəxsi fikirlərini ifadə etmək üçün suallara dolğun cavab verməyi öyrənirlər. Həmin prosesin özü, yəni müəyyən dialoji strukturlara yiyələnmə mənimsənilmiş dil materialları ilə yeni təqdim olunanlar arasında əlaqə yaratmağa imkan yaradır, biliklərin əldə edilməsi mərhələləri arasında keçid yaratmağa kömək edir, məşq etmə fəaliyyətinə yardımçı olur, dərslərdə verilmiş çalışmaları çox vaxt və enerji sərf etmədən düzgün yerinə yetirməyə əsas yaradır.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, ingilis dilində təlim xarakterli dialoji ünsiyyəti real (təbii) ünsiyyət prosesi ilə eyniləşdirmək olmaz. Bunlar arasında yalnız qismən oxşarlıq mümkündür. Qeyd edilməlidir ki, bu oxşarlığı nəzərə almaq lazımdır, əks təqdirdə ingilis dilində şagirdlərin nitq fəaliyyətinə yiyələnmə məqsədinə nail olmaq mümkün olmaz. Bu səbəbdən ibtidai təhsil pilləsində şagirdlərə ingilis dilində dialoji ünsiyyətin tədrisində kommunikativ prinsipdən

deyil, təlim xarakterli kommunikativlikdən bəhrələnmək üçün xeyrinə olardı, çünki, o, didaktik məqsədlər üçün həyata keçirilir, şərti xarakter daşıyır, təlim və kommunikativ fəaliyyət növlərinin sintezi kimi xarakterizə olunur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Bakı, 2013.
2. Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları. Bakı, Təhsil, 2008.
3. Ümumi təhsilin fənn standartları (I-XI siniflər). Bakı, 2012.
4. Halliwell S. Teaching English in the primary classroom. Harlow: Longman, 2009, 116p.
5. Nunan D. Designing tasks for the communicative classroom. Cambridge University Press, 1989.
6. Вайсбурд М.Л. Использование учебно-речевых ситуаций при обучении устной речи на иностранном языке. Обнинск: Титул, 2001.
7. Гусейнзаде Г.Дж. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку, Мутарджим, 2001, 316с.
8. Исмаилова Д.А. Методика обучения диалогической речи современного английского языка на начальных курсах языковых вузов (I и II курсы). Баку, Мутарджим, 2002, 212с.

Summary

Some features of dialogic speech skill formation in English for primary school students

The article deals with some features of speaking skills of young learners in English and various approaches are analyzed.

Резюме

Некоторые особенности формирования диалогического речевого умений школьников младших классов в английском языке

Статья посвящена некоторым свойствам формированию диалогической речевой умений у школьников младших классов в английском языке и рассматриваются различные подходы по проблеме.

*Rəyçi: ped.f.d., dos. Ə.Şirəliyev
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
07.12.2016-cı il tarixli iclasının
05 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 15.12.2016

Rəna Abbasova
ADU

ŞİFAHİ NİTQİN TƏDRİSİNDƏ QRAMMATİK VƏRDİŞ VƏ BACARIQLARIN ROLU (İNGİLİS DİLİ MATERIALLARI ƏSASINDA)

Açar sözlər: şifahi, fəal, bacarıq, vərdiş, forma

Keywords: oral, active, skills, habit, form

Ключевые слова: устный, активный, умение, привычка, форма

Qrammatika praktik olaraq bacarıq və vərdişlərin qazanılmasına və formalaşmasına xidmət edir. Bacarıq və vərdişlər isə danışmaq, eşidib anlama, oxu və yazı kimi mühüm cəhətləri əhatə edir. Tədrisin aşağı mərhələsində öyrədilən bu vərdişlər fəal qrammatik vərdişlər adlanır. Fəal qrammatik vərdişlərin xarakterik xüsusiyyəti onların dinamikliyidir. Belə ki, danışmaq zamanı avtomatik olaraq elə qrammatik quruluş və ya forma seçməlidir ki, intonasiya və sözlərin köməyi ilə danışan fikrini ifadə edə bilsin.

Fəal qrammatik vərdişlərin əmələ gəlməsində əsas şərtlərdən biri də kifayət miqdarda leksik materialın mövcud olmasıdır. Lakin hələlik qrammatik ümumiləşdirməni genişləndirmək üçün kifayət qədər söz yığımı olmadığı üçün tələbələr tərəfindən onların mənimsənilməsi əzbərləmə xarakteri daşıyır.

Hər bir vərdiş insanın artıq malik olduğu vərdişlər sistemində fəaliyyət göstərir və təşəkkül tapır. Bunlardan bəziləri yeni vərdişlərin yaranmasına və fəaliyyət göstərməsinə kömək edir, başqaları mane olur, üçüncülər isə onun şəklini dəyişdirir. Bu hadisə vərdişlərin qarşılıqlı təsiri adlanır. İş özünün məqsədi, obyekt və şəraiti ilə müəyyən edilir. O, hərəkəti icranın, sensor nəzarətin müəyyən priyomlar sistemi kimi həyata keçirilir.

Vərdişlərin səmərəliliyi həmin priyomların işin məqsədinə, obyektinə və şəraitinə nə dərəcədə uyğun olmasından asılıdır. İki işin məqsədi və ya obyektləri, yaxud da şəraiti insan tərəfindən oxşar kimi qavranılır, halbuki, əslində bu işlər icra, nəzarət və ya mərkəzi tənzimlənmə üsullarına görə fərqlənir.

Bu cür şəraitdə ilk növbədə səmərəsiz iş priyomları özünü göstərir. Onların yanlışlığını aşkara çıxarmaq, aradan qaldırmaq, yeni düzgün priyomlarla əvəz etmək vaxt və çoxlu təkrar tələb edir. Bu cür hal vərdişlərin interferensiyası adlanır. Hər hansı bir vərdişin öyrədilməsi zamanı interferensiya hadisəsini nəzərə almaq vacibdir. Vərdişlərin interferensiyası təkcə öyrənilən dil daxilində deyil, eləcə də öyrənilən dillə ana dili arasında müşahidə olunur.

Belə ki, öyrənilən dil daxilində vərdişlərin interferensiyası zamanı ilk növbədə əsas vərdişlərin birini, sonra isə başqa birisini möhkəmlətmək lazımdır. Yalnız bu prosesdən sonra interferensiyanın öhdəsindən gəlməyə yönəldilmiş çalışmaları yerinə yetirmək lazımdır. Bu məqsədlə ardıcıl olaraq differensial çalışmalar həyata keçirilməlidir.

Differensial çalışmalar oxşar hadisələri bir-birindən ayırmağa xidmət edən çalışmalardır. Oxşar hadisələrə aid biliklər əvvəlcə ayrılıqda möhkəmləndirilməli, sonra isə bu hadisələrin müxtəlifliyini aşkara çıxaran çalışmalar verilməlidir. Lakin xarici dillərin bütün qrammatik formaları ana dili ilə müqayisə edilməməlidir. Fikrimizi konkret misalla aydınlaşdıraq:

İngilis dilində “Present indefinite” zaman forması izah edilib möhkəmləndirildikdən sonra “Present Continuous” zaman forması izah edilib möhkəmləndirilməli və nəhayət iki zamanın mənasının və işlədilməsini bir-birindən fərqləndirən çalışmalar verilməlidir.

Vərdislərin interferensiyasına yalnız öyrənilən dil daxilində deyil, eləcə də ana dili ilə öyrənilən xarici dil arasında təsadüf olunur. Bildiyimiz kimi qrammatik materialın izahı tədrisin aşağı mərhələsində ana dilində aparılmalı və qrammatik materialın izahında tələbələrin ana dilində mənimsəmiş olduqları biliklərə əsaslanmalıdır.

Deməli, belə bir nəticəyə gəlirik ki, xarici dil ana dilinin köməyi ilə müqayisəli şəkildə öyrənilir. Lakin xarici dilin bütün qrammatik formaları ana dili ilə müqayisə edilməməlidir. Müqayisə xarici dildə mənimsəməni asanlaşdırmaq məqsədilə aparılır.

Ana dilinin qrammatik formalarına uyğun gələn xarici dilin qrammatik formaları izahat zamanı heç bir çətinlik törətmir və asanlıqla mənimsənilir; odur ki, ana dili ilə tam qarşılığı olan qrammatik formaların müqayisəsinə ehtiyac yoxdur. Qarşılığı öyrənilən ana dilində olmayan qrammatik formaların öyrənilməsində isə ana dili ilə tutuşdurma çox yaxşı nəticə verir. Çünki bu zaman tələbələr öyrədilən dil hadisələrini mükəmməl dərk edir və bunları öz nitq təcrübəsində daha asan tətbiq etməyi bacarırlar.

Məsələn, ingilis dilindəki artiklın Azərbaycan dilində ekvivalenti yoxdur. Bu zaman müəllim onu Azərbaycan dilində olan bir sözü ilə qarşılaşdırır:

a book - bir kitab

a table - bir stol

Başqa bir misala müraciət edək:

Azərbaycan dili ilə ingilis dilli cümlələrinə söz sırası bir-birindən fərqlənir. Belə ki, Azərbaycan dilində olan sadə geniş cümlələrdə söz sırası əsasən belədir:

Mübtəda + II dərəcəli üzvlər (təyin, tamamlıq, zərflək) + xəbər

İngilis dilində isə bunun əksinə olaraq mübtədan sonra xəbər gəlir. Məsələn, *Mən bu gün məktub aldım.*

I received a letter to day.

Ana dilinin nitq vərdislərini artıq mənimsəmiş olan tələbəyə isə yeni tanış olmayan vərdisləri aşılamaq bir qədər çətinləşir. Bu təqdirdə xarici dil müəllimlərinə ana dilini xarici dilin tədrisi prosesində kənarlaşdırmaq təklif olunur. Lakin interferensiyanın öhdəsindən ana dilini tədrisdən kənarlaşdırmaqla, yəni tələbənin şüurundan silməklə gəlmək olmaz. Bunun üçün ana dilinin mənfi təsirlərinin öhdəsindən gəlməyə yönəldilmiş xüsusi çalışmalar etmək lazımdır.

Qrammatik vərdiş və bacarıqlar müxtəlif nitq fəaliyyətlərinin, o cümlədən şifahi nitqin tərkib hissəsini təşkil edir. Bildiyimiz kimi, şifahi nitq özü iki hissədən, yəni komponentdən ibarətdir: 1) danışıq, 2) eşidib-anlama.

Danışığa aid qrammatik nitq vərdişi deyəndə şifahi nitqdə düzgün, avtomatlaşdırılmış qrammatik qaydaların işlədilməsi başa düşülür.

Beləliklə, şifahi nitqin qrammatik vərdişlərinin əsas xüsusiyyəti müxtəlif situasiya və ünsiyyətdə işlədilən məna və formaca oxşarlıq təşkil edən avtomatlaşdırılmış qrammatik qaydalardan istifadə edilməsidir.

Sözlərdə forma düzəldən və onların düzgün işlədilməsini təmin edən qrammatik vərdiş və bacarıqları morfoloji nitq vərdişləri adlandırmaq olar. Buraya isimlərin cəm şəkilçisini və yiyəlik halını, fellərin üçüncü şəxs təkini, sifət və zərflərin müqayisə və üstünlük dərəcələrini və s. aid etmək olar.

Cümlədə düzgün, sabit, avtomatlaşmış söz sırasını təmin edən qrammatik nitq vərdişini isə sintaktik nitq vərdişləri adlandırmaq olar.

Məlum olduğu kimi, nitq fikirlə bitirilir. Fikir də təcrid edilmiş sözlərlə ifadə edilə bilməz. Bunun üçün sözlər arasında müəyyən əlaqə yaranır ki, buna da qrammatik əlaqə deyilir. Müəyyən bir fikri ifadə etmək üçün ona aid forma seçilir.

Ana dilində, əlbəttə fikri ifadə etmək üçün ona uyğun forma seçmək heç də çətin problem deyildir. Bu və ya digər bir fikri ifadə etmək üçün hətta müxtəlif forma seçilə bilər. Lakin xarici dildə hər hansı bir fikri ifadə etmək ona münasib forma seçmək və onu dil nöqtəyi-nəzərdən düzgün qurmaq çətin problemdir. Onun üçün də xarici dildə bu və ya digər bir fikri ifadə etmək üçün əvvəlcədən qrammatik nitq vərdişinə malik olmaq lazımdır. Yəni xarici dil öyrənən adam müəyyən bir mövzu və ya situasiya ilə əlaqədar olan bir fikri ifadə etmək üçün müəyyən modeller (cümlələr) bilməlidir. Ona görə də orta məktəb proqram və eyni zamanda dərsləklərə daxil edilən bu və ya digər mövzu hər hansı bir qrammatik qayda ilə əlaqədar və onlarla qarşılıqlı tədris olunur.

Məlum olduğu kimi orta məktəbdə hər hansı bir xarici dil qrammatikasını bütün sistem şəklində tədris etmək qeyri-mümkündür. Çünki buna nə xarici dilin tədrisinə ayrılmış saatlar, nə də tələbələrin bilik və ya yaş səviyyəsi imkan verir. Ona görə də tələbələrin şifahi nitqini (eşidib-anlama və danışıq) təmin etmək üçün optimal bir variant seçmək lazımdır. Lakin bundan fərqli olaraq ixtisas ali məktəblərində (yəni xarici dil müəllimləri hazırlayan dil institutlarında) dilin qrammatik sistemi haqqında bütün qrammatik hadisələr tədris edilir. Lakin bu demək deyildir ki, gələcək xarici dil mütəxəssisləri bu və ya digər bir fikri ifadə etmək üçün forma cəhətdən çətinlik çəkmirlər.

Təcrübə göstərir ki, bütün tədrisin 4 ili müddətində tələbələr belə çətinliklərlə qarşılaşırlar. Ona görə də şifahi nitqin qrammatik cəhətdən öyrədilməsinin tək-cə orta məktəbdə deyil, institutda da əhəmiyyəti böyükdür.

Xüsusi praktik qrammatika kursunu keçərkən bunu nəzərə almaq vacibdir. Bildiyimiz kimi ali məktəbin aşağı mərhələsində də dilin tədrisi müəyyən mövzularla bağlıdır. Yəni dilin aspektlərinin tədrisi müəyyən mövzular əsasında aparılır.

Əlbəttə, dilin bütün aspektlərinin tədrisi həmin mövzularla əlaqədar olaraq şifahi nitqə təbiiq edilir. Şifahi nitqin qrammatik cəhətdən öyrədilməsinin əsas məqsədi qrammatik nitq vərdişlərinin yaradılmasıdır. Bu da öz növbəsində şifahi nitqin qrammatik cəhətdən düzgün qurulmasını təmin edir. Birinci növbədə qrammatik morfoloji vərdişlərin yaranmasından söhbət gedir. Bu da isimlərin hal, sifətlərin dərəcə formaları və fellərin şəxs formalarının işlədilməsinə aid vərdişlərin

yaradılması deməkdir. Analitik dillərdə morfoloji vərdişlərdən sintaktik nitq vərdişləri yaratmaq lazımdır. Bunu tamamilə ingilis dilinə şamil etmək olar. İngilis dilində cümlədə söz sırasının düzgün işlədilməsi sintaktik nitq vərdişlərinin yaradılması deməkdir. Ona görə də, fəal qrammatik materialın tədrisi zamanı bütün iş bu istiqamətdə yönəldilməlidir.

Ədəbiyyat

5. Ali məktəbdə dilin kompleks tədrisinin metodik əsasları. Bakı, 1983.

6. Barsuk R.Y. Azərbaycan məktəblərində xarici dil tədrisinin bəzi problemləri. Bakı, 1967.

7. Xarici dil üzrə orta məktəb proqramları. Bakı, 2000.

8. Kərimov F.H. Şifahi nitqin inkişafı yolları. Bakı, 2002.

Summary

Role of grammatical skills and habits in teaching oral speech (on the materials of English)

This article deals with the grammatical skills and habits, which take a great part in teaching English oral speech.

The author of the article offers a number of language exercises for teaching oral speech and grammatical skills and habits.

Резюме

Роль грамматических умений и привычек в обучении устной речи (на материале английского языка)

Данная статья посвящена грамматическим умениям и привычкам при обучении английской устной речи.

Автор статьи предлагает многочисленные упражнения во время преподавания английской устной речи.

*Rəyçi: prof.G.Yusifov
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
17.11.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 16.12.2016

XARİCİ DİLDƏ OXU BACARIĞININ FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI

Açar sözlər: oxu bacarıqları, oxu fəaliyyəti, müxtəlif yanaşmalar

Keywords: reading skills, reading activity, different approaches

Ключевые слова: умения чтения, деятельность чтения, разные подходы

Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Milli Kurikulumu çərçivə sənədində göstərilir ki, ibtidai təhsil pilləsində (I-IV siniflər) xarici dilin tədrisi vasitəsi ilə şagirdlərdə eşidib-anlama, şifahi nitq, ilkin yazı və oxu bacarıqlarının yaradılması təmin olunmalıdır [1]. Həmin tədris pilləsində ingilis dilinin öyrədilməsi məqsədi aşağı sinif şagirdlərində linqvistik və kommunikativ xarakterli bilik və bacarıqları formalaşdırmaqdan ibarətdir.

Orta ümumtəhsil məktəblərində xarici dillərin tədrisinin praktik məqsədinə uyğun olaraq, ingilis dilinin tədrisi prosesində nitq fəaliyyəti növlərinin (eşidib-anlama, oxu, yazı və danışmaq) integrativ şəkildə, normalara müvafiq və funksional tərzdə mənimsədilməsi vacib məsələlər kimi xarakterizə olunur [2]. Bu da özlüyündə şagirdlərdə şifahi və yazılı bacarıqların səmərəli şəkildə yaradılması, leksik və qrammatik materiallar əsasında dilin praktik mənimsənilməsi, şagirdlərə yaradıcılıq bacarıqlarının aşılınması deməkdir. Deməli, ingilis dilində oxu bacarığının yaradılması, formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi ibtidai siniflər üçün hazırlanmış Kurikulumun tələblərinə uyğun həyata keçirilməlidir.

İbtidai təhsil pilləsində ingilis dilinin öyrənilməsi iki əsas komponent əsasında formalaşır: a) bir tərəfdən hər hansı dil materialları (söz və sözbirləşmələri, ifadələr, hazır cümlə modelləri və mətnlər) əsasında aşağı sinif şagirdləri ingilis dilini öyrənirlər, digər tərəfdən, b) onlar öyrənilən dil vasitəsi ilə nitq bacarıq və vərdişlərinə yiyələnirlər. Nitq vərdişlərinin yaradılmasının əsasını bütün nitq fəaliyyəti növlərinin birlikdə təsiri nəticəsində formalaşan nitq hərəkətləri təşkil edir.

D.Olbrayt göstərir ki, "hər hansı bir dil sistem şəkildə fəaliyyət göstərir və bu sistemdən dilin heç bir elementini süni şəkildə çıxarmaq olmaz" [5, s.41]. Bu xüsusda qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı şagird təhsil pilləsinə müvafiq fonoloji, leksik və qrammatik minimuma malik olmadan ingilis dilində nitq fəaliyyətinə cəlb oluna bilməz, dinlədiyini və oxuduğunu başa düşməkdə çətinlik çəkər və fikirlərini ifadə etməkdə tərəddüd edir. Deməli, tədrisin müəyyən mərhələlərində mənimsənilmiş linqvistik biliklərdən düzgün istifadə etməklə ingilis dilində oxu və nitq fəallığı əldə edilə bilər.

Metodik ədəbiyyatda xarici dildə oxu fəaliyyəti həmişə müəyyən təlim materiallarından informasiya alınmasına xidmət etdiyindən, onu reseptiv nitq fəaliyyəti növü kimi müəyyənləşdirmişlər [3; 5; 9]. Başqa bir məsələ də diqqət mərkəzində saxlanılmışdır ki, oxu nitq fəaliyyətinin bir növü kimi kommunikativ vəzifənin həllinə, oxunulan materialdan nitq səviyyəsində istifadə edilə bilməsinə yardımçı olur. Bu fikir onunla əsaslandırılır ki, oxu fəaliyyəti yalnız leksik və

qrammatik materialların mənimsənilməsinə xidmət etmir, həmçinin “məqsədli olaraq təlim materiallarının yadda saxlanması əməliyyatını həyata keçirir və danışıq üçün baza yaratmış olur” [5, s.24].

İbtidai təhsil pilləsində ingilis dilində oxunun təşkili şəraitindən asılı olaraq, onun iki formada həyata keçirilməsi xüsusiyyəti də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Birinci halda şagird oxunulan materialdan (mətn) məlumat almaq bacarığını formalaşdırır, ikinci halda isə alınmış informasiyanın başqalarına mətnə olduğu kimi çatdırmaq ehtiyacını ödəmiş olur. D.Olbrayt qeyd edir ki, oxu materialları şagirdə “öyrənməyi öyrədir, müxtəlif ideyalar üçün mənbə rolu oynayır” [5, s.31].

K.Qudmən məsələ ilə bağlı fikirlərini belə ifadə etmişdir: “oxu prosesi yalnız qrafik kodların təqdim etdiyi informasiya yükünü əhatə etmir, bu proses eyni zamanda seçici (selective) xarakter daşıyır və oxucu öz maraq dairəsində məlumatları proqnozlaşdırır, konkretləşdirir və ümumiləşdirir” [7].

M.Klarke və S.Silbersteyn xarici dildə oxunun psixolinqvistik modeli (C.Koadi) əsasında təlimin təşkili məsələlərini tədqiq etmişlər [7]. Oxu fəal qavrama prosesi kimi səciyyələndirilmiş, şagirdlərin oxu prosesində səmərəli fəaliyyəti məzmunun anlaşılması, mətndən nəticə çıxarma, mətndəki hadisələrə münasibət bildirmə kimi bacarıqların formalaşdırılması işinə xidmət etməsi göstərilmişdir. Onlar qeyd edirlər ki, müəllimlər üçün oxu təliminin məqsədi şagirdlərə oxu fəaliyyətinin məqsədlərini müəyyən etməkdə kömək etmək, mətn üzərində işin təşkili üçün hazırlıq işlərini təşkil etmək, oxu öncəsi yerinə yetiriləcək işlərin xüsusiyyətlərini öyrətmək, leksik və qrammatik materialların dərk olunması üçün düzgün iş üsulları seçmək və mətnin funksional-kommunikativ xarakterinin açılmasının əhəmiyyətini şərh etməkdir.

Birinci və ikinci xarici dildə oxu fəaliyyətinin strategiyalarını tədqiq etmiş C.Koadi göstərir ki, xarici dildə oxu prosesi inkişaf strategiyalarına söykənir, bu prosesdə ilkin biliklər əldə olunur və anlam səviyyəsinin formalaşması üçün hazırlıq işləri həyata keçirilir [7]. İlkin mərhələdə şagirdlər yeni sözlərlə tanış olmağa istiqamətləndirilir, aktiv leksik və qrammatik minimumlar müəyyənləşdirilir, sonra mətn üzərində iş təşkil olunur. Mətn daxili informasiyanın emalı bilavasitə mətnin funksional xüsusiyyətlərini aşkar etməyə imkan yaradır.

Xarici dildə oxu fəaliyyəti oxucu ilə mətn münasibətlərində interaktiv prosesin özünü ehtiva edir. Bu prosesdə oxucu oxunulan mətn parçasının mənasını aydınlaşdırmağa çalışır və mətnlə qarşılıqlı əlaqə (anlaşma) şəraitində ondan linqvistik biliklər əldə edir. Eyni zamanda informasiyanın tam anlaşılıqlı olması üçün oxucu özünün dil bilgilərini tətbiq edir. Bu xüsusda U.Qrabe qeyd edir ki, oxu fəaliyyəti ilə bağlı aparılan tədqiqatlarda oxu prosesi kompleks bacarıqlar sisteminin tətbiqi kimi xarakterizə olunur. Müəllif bəzi metodistlərin fikirlərini ümumiləşdirərək aşağıdakı bacarıq növlərinin oxu prosesinə gətirilməsini məqbul saymışdır:

- 1) ümumi və konkret sahələr üzrə bacarıqlar;
- 2) leksik və qrammatiki bacarıqlar;
- 3) mətni təhlil etmə (sintaktik, diskursiv) bacarıqları;
- 4) məzmunun dərk olunmasına xidmət edən psixoloji bacarıqlar;
- 5) proqnozlaşdırma və nəticə çıxarma bacarıqları [7].

Tədrisin müxtəlif mərhələlərində xarici dildə oxu fəaliyyətinin təşkili məsələlərini araşdırmış M.Karel oxu prosesində “aşağıdan yuxarıya” və “yuxarıdan aşağıya” strategiyalarının xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmiş və bütün səviyyələrdə interaktivliyin təmin olunması üçün vacib əməliyyatların təsvirini vermişdir. Aşağıdan yuxarıya prosesi oxucunun “informasiya məkanına daxil olması” mərhələsini əhatə edir, mətnin sxemini, quruluşunu, formasını və tərtibat modelini müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. Yuxarıdan aşağıya prosesi isə oxucuya oxuyub-anlama bacarığının yaradılması fəaliyyətinə yardımçı olur. Lüğət ehtiyatının genişləndirilməsinə, qrammatik strukturlardan istifadə qaydalarına yiyələnmədə bu proses xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [7].

Tədqiqat göstərir ki, M.Karel kimi digər metodistlər də, mətn üzərində işin təşkilindən bəhs edərkən, ilk növbədə mətnin leksikası ilə aparılan iş nümunələrini (üsullarını) ön plana çəkirlər. Onlar sübut etməyə çalışırlar ki, ingilis dilində sözlər çoxmənalılıq xüsusiyyətlərinə malik olduqları üçün, onları tanımaq, fərqləndirmək, daşıdıqları məndaxili mənaları müəyyənləşdirmək mətnin başa düşülməsi üçün vacib amil sayılır.

C.Koadi, M.Karel və P.Nation ilk dəfə olaraq, xarici dildə lüğətin mənimsənilməsi konsepsiyasını işləyib hazırlamışlar. Onların ümumi fikrinə görə həm birinci, həm də ikinci dildə “universal söz tanıma” üsulları mövcuddur və dil tədrisinin istənilən mərhələsində leksik vahidlər tam mənimsənilməsinə görə “mətnlərə borcludurlar” [7] J.Riçarda görə xarici dildə mətn daxilində sözü tanımaq – onun mənə və qrammatik aspektlərindən, frazeoloji və sintaktik formalarından xəbərdar olmaq deməkdir [7].

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində oxu materiallarının seçilməsi ilə bağlı aparılan araşdırmalara nəzər saldıqda, məzmun yönümlü dil tədrisinin leksik biliklərin aşılmasına təsir göstərdiyini görə bilərik. Bu dilöyrənmə prosesində autentik yanaşma kimi qiymətləndirilir. M.Klarke, S.Silberstein, Penni Ur kontekstin müxtəlif növlərini dil təlimi müstəvisində müəyyənləşdirə bilmişlər [7]. Onların ümumi mülahizəsi belədir ki, oxu materiallarının seçilməsi, təlim üçün hazırlanması və istifadə olunması təhsilənlərin dil bilgilərinə uyğun olmalı, onların daxili və xarici motivasiyalarını təmin etməli, onların bütün nitq fəaliyyəti növləri üzrə bacarıqlara yiyələnmələri prosesində rolu proqnozlaşdırılmalıdır.

Xarici dillərin tədrisinə müasir yanaşmalar həmçinin leksik və funksional-kommunikativ yönümlü tədris proqramına əsaslanır. Leksik yönümlü tədris proqramını inkişaf etdirən D.Villis bildirir ki, xarici dildə autentik materiallardan istifadə etməklə ənənəvi yanaşmalarla kommunikativ yanaşma arasındakı ziddiyyətləri aradan qaldırmaq olar [7]. M.Levis də kommunikativ yanaşmanı əsas götürərək, xarici dildə oxu fəaliyyətinə öz münasibətini leksik yanaşma əsasında bildirmişdir. O, qeyd edir ki, dil leksikləşmiş qrammatikadan deyil, qrammatikləşmiş leksikadan ibarətdir. M.Levis bu fikri inkişaf etdirərək, sonra belə bir tezis irəli sürür ki, hər iki anlamda dil hadisələri oxu materiallarının tərtibatı üçün baza təşkil edir [7].

H.C.Viddouson bu məsələyə münasibət bildirərək qeyd edir ki, xarici dili öyrənmənin kommunikativ səriştəsi dildəki qayda və qanunları bilməsi ilə deyil, dili sistem halında mənimsəmə bacarığı ilə ölçülür. Başqalarından fərqli olaraq, müəllif göstərir ki, istər reseptiv, istərsə də produktiv nitq fəaliyyəti növləri üzrə

bacarıqlara yiyələnmək səviyyəsi ilk növbədə oxunulan materialların başa düşülmə səviyyəsi ilə müəyyənləşir [7].

Yuxarıda qeyd olunanlar əsasında belə nəticəyə gəlmək olur ki, xarici dildə oxu nitq fəaliyyətinin bir növü kimi kommunikativ vəzifənin həllinə yəni oxunulan materialın başa düşülməsinə və həmin materialdan nitq səviyyəsində istifadə edilə bilməsinə xidmət etdiyindən bu fəaliyyət yalnız leksik və qrammatik materialların mənimsədilməsi vasitəsinə çevrilməməlidir. Oxu prosesində sözlərin, söz birləşmələrinin, qrammatik modellərin öyrənilməsi, yadda saxlanması əməliyyatları həyata keçirilir və onlardan danışıq prosesində istifadə olunur. Bu fəaliyyət nəticəsində oxu bir vasitə kimi çıxış edir və əsas məqsəd alınmış informasiyanın tamlığı ilə xarakterizə edilir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin konsepsiyası (Milli Kurikulum). Bakı, 2006.
2. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün xarici dil fənni üzrə təhsil proqramı (I-XI siniflər). Bakı, 2013.
3. Abdullayeva Z., Rəhimova L. Xarici dil üzrə oxunun psixolinqvistik əsaslarına dair. ADU, Elmi Xəbərlər, №1, Bakı, 2005.
4. Veysova Z. İbtidai və orta məktəblərdə fəal təlim metodlarının tətbiq edilməsi. UNICEF, Bakı, 2002, 103s.
5. Albright D. What do we want teaching materials for? Currents in Language teaching. Oxford University Press, 1999, 219p.
6. Carel M. Teaching reading activities. Reading in a foreign language 14(3), 2002, pp.79-83.
7. Reading skills for reading: <http://org.Articles/Reading.html>2013
8. Гусейнзаде Г.Дж. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку, 2001, 314с.
9. Радкин К.А. Чтение на английском языке. М., Дрофа, 2004, 241с.

Summary

The ways of formation of reading skills in a foreign language

The article deals with the ways of formation of reading skills in the English language. It investigates different approaches in solving the problem.

Резюме

Пути формирования умений чтения на иностранном языке

Статья посвящена проблеме формирования умений чтения на английском языке. В ней исследуются разные подходы решения проблемы.

*Rəyçi: ped.f.d., dos. Ə.Şirəliyev
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
07.12.2016-cı il tarixli iclasının
05 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 28.12.2016

Telli Məmmədli
ADU

İBTİDAI TƏHSİL PİLLƏSİNDƏ ŞAĞİRD LƏRİN İNGİLİS DİLİ ÜZRƏ TƏLİM NƏTİCƏLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ ÜSULLARI

Açar sözlər: ibtidai təhsil pilləsi, qiymətləndirmə, təlim nəticələri

Keywords: a primary school, assessment, learning outcomes

Ключевые слова: начальная ступень образования, оценивание, учебные результаты

“Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası” adlı sənəddə ölkəmizdə məktəbdaxili qiymətləndirməni həyata keçirmək üçün istiqamətlər müəyyən edilmişdir [1]. Müasir qiymətləndirmə sisteminin, onun tətbiq edilməsinin təlim prosesinin tərkib hissəsini təşkil etməsi və onun haqqında məlumat bazası olması, bütövlükdə təlimin strategiyasını müəyyən etməsi, dəqiq müəyyənləşdirilmiş standartlara və meyarlara əsaslanması, eləcə də həmin məsələlərin mərkəzində şagird şəxsiyyətinin dayanması qiymətləndirmənin fəlsəfi əsasını təşkil edir.

“Kurikulum” (2009) adlı elmi-metodik jurnalda “Qiymətləndirmə üsullarından istifadə qaydaları” mövzusunda məqalə çap etdirmiş N.Mehdiyeva yazır ki, “nəticəyönümlü kurikulumların hazırlanması və tətbiqi sahəsində ilk addımlarını atan ölkəmizdə standartların cəmiyyətin tələblərinə, şagirdlərin yaş səviyyəsinə və digər aspektlərə hansı səviyyədə uyğun olması haqqında yalnız şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsinin nəticələri əsasında fikir söyləmək olar” [2, s.16]. Qiymətləndirmənin nəticələri müəllimin fəaliyyəti, bu fəaliyyətin şagirdlərin tələbatına nə dərəcədə cavab verməsi, habelə kurikulumda, planlaşdırmada və dərslərdə müvafiq dəyişikliklərin aparılması zərurəti haqqında qərar qəbul etmək üçün etibarlı mənbə rolunu oynayır.

Eyni zamanda, qiymətləndirmə şagirdlər haqqında məlumat toplamağa, onların zəif və güclü tərəflərini müəyyən etməyə imkan verir ki, bu da müəllimə dərstdə istifadə edəcəyi təlim üsullarını standartlara və şagirdlərin səviyyəsinə uyğun müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Orta ümumtəhsil məktəblərində fəal (interaktiv) təlimin təşkili və həyata keçirilməsinə dair müəllimlər üçün vəsait hazırlamış Z.Veysova göstərir ki, ənənəvi olaraq şagirdlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirilmə obyektini kimi, əsasən onların əldə etdikləri bilik, bacarıq və vərdişlər götürülür. Bunların qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan əsas formalar yoxlama yazı (və ya testlər) və şifahi cavablardır [4, s.32]. O vurğulayır ki, bilik, bacarıq və vərdişlərlə yanaşı, şəxsi keyfiyyətlərin (məsələn, biliyə yiyələnmək həvəsi, sosial keyfiyyətlər, yaradıcılıq keyfiyyətləri, mənəvi keyfiyyətlər və s.) qiymətləndirilməsinin nəticələrinin də nəzərə alınması təlim prosesinin yekunları haqqında tam təsəvvür yaratmağa imkan verə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda xarici dilləri öyrənənlərin nailiyyətləri ənənəvi qiymətləndirmədən fərqli olaraq, tamamilə yeni metod və üsullardan (port-

folio, müsahibə, jurnal, layihə işi, qrup halında, qarşılıqlı, özünüqiymətləndirmə və s.) istifadə olunmaqla şagirdyönümlü istiqamətdə yoxlanılır və qiymətləndirilir. Bu radikal dəyişikliklər, yəni yeni forma və üsullar vasitəsi ilə şagirdlər tədris prosesinə daha yaxından cəlb olunurlar və onlar dilöyrənmə prosesinə daha yaxşı qiymət verə bilirlər. Digər tərəfdən, şagirdin biliyinə verilən qiymət həm də müəllimlərin və məktəbin fəaliyyətinə, valideynlərin təhsilə münasibətinə, məktəb rəhbərlərinin peşəkarlıq səviyyəsinə verilən qiymət kimi qəbul olunur.

Təhsil standartlarına əsasən aşağı sinif şagirdlərinin təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsinin növləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

- qeyri-rəsmi qiymətləndirmə;
- rəsmi qiymətləndirmə;
- qrup halında (və ya qarşılıqlı) qiymətləndirmə;
- özünüqiymətləndirmə.

Qiymətləndirmənin məqsədi aşağıdakılardır:

- qiymətləndirmə prosedurunun müsbət təəssüratını təmin etmək və şagirdləri daha uğurlu təlim prosesinə motivləşdirmək (stimullaşdırmaq);
- aşağı sinif şagirdinin ingilis dilindən istifadə etmək bacarığının düzgünlüyünü və səviyyəsini müəyyən etmək (o, nəyi bilir?, nələri bilmək istəyir?, nə edə bilir?);
- ingilis dilinin öyrənilməsi prosesinə əlavə motivasiyaların tətbiqini təmin etmək.

İbtidai təhsil pilləsində şagirdlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsinin funksiyaları bunlardır:

- öyrənilənlərin korrektə edilməsi və möhkəmləndirilməsi;
- şagirdlərin dilöyrənmə prosesində qazandıqları bacaraq və vərdişlərin xüsusiyyətlərinin təhlil edilməsi, onların gələcək (növbəti) fəaliyyətlərinin müəyyən edilməsi;
- müəllim tərəfindən qiymətləndirmə üsullarının şərh edilməsi və lazımı dəyişikliklərin həyata keçirilməsi;
- qiymətləndirmə meyarların izah edilməsi.

Aşağı sinif şagirdlərinin ingilis dili üzrə nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsinin əhəmiyyəti aşağıda göstərilənlərlə şərtlənir:

- müəllimlər qiymətləndirmə prosesində istifadə etdikləri metodik üsulların səmərəliliyini bilmək istəyirlər, əldə edilmiş nəticələrin yaxşılaşdırılması üçün hansı işlərin yerinə yetirilməsinin vacibliyini müəyyən etməyə çalışırlar;
- şagirdlər ingilis dilinin öyrənilməsi prosesində şəxsi inkişaflarını görmək istəyirlər;
- şagirdlərin valideynləri uşaqlarının təlim nailiyyətləri barədə məlumatlı olmalarını istəyirlər;
- məktəb rəhbərliyi aşağı sinif şagirdlərinin təlim nəticələri barədə məlumat almaq istəyirlər.

Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün xarici dil kurikulumunda (I-IV siniflər) (2007) qiymətləndirmə standartları müəyyənləşdirilmişdir [3]. Bu standartlar təhsilin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün əsas meyarları təyin edir, şagird nailiyyətlərinin və təhsil imkanlarının qarşılıqlı dəyərləndirilməsi

üçün istifadə olunan qiymətləndirmə üsulları və vasitələrinin keyfiyyətlərini təsvir edir, qiymətvermə prosesinin qanuniliyinə zəmanət verir.

Bütün növ qiymətləndirmələrin aparılmasında aşağıdakı prinsiplərə riayət olunur:

- məqsədəuyğunluq;
- nailiyyətlərin və təhsil imkanlarının qarşılıqlı dəyərləndirilməsi;
- qiymətləndirmədə şəffaflıq, ədalətlik, qarşılıqlı razılaşma və əməkdaşlıq;
- təlim fəaliyyətində qiymətləndirmə nəticələrinin inkişafetdirici rolunun təmin olunması.

Şagirdlərin ingilis dili üzrə bilik və bacarıqları haqqında məlumatların toplanması, yəni onların təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi ibtidai təhsil pilləsində diaqnostik (ilkin səviyyənin müəyyənləşdirilməsi), formativ (irəliləmə və geriləmələrin izlənməsi) və summativ (kiçik və böyük) olmaqla üç formada həyata keçirilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, qiymətləndirmənin biri digərinə xidmət edən və bir-birini tamamlayan hər üç növü öz mahiyyətinə uyğun olaraq şagirdlərin nailiyyətlərini standartlara əsasən müəyyənləşdirir.

İlkin səviyyənin qiymətləndirilməsi (diaqnostik qiymətləndirmə) şagirdin artıq nələri biliyini müəyyən edir və təlimin düzgün qurulmasında müəllimə köməklik göstərir. Təlim prosesində düzgün istiqamətləndirilmiş şagird öyrənilmiş materialın təkrarına vaxt itirmir, həmçinin onun üçün başa düşülməyən və ya tanış olmayan material qalmır. Digər tərəfdən, biza belə gəlir ki, məktəbəqədər təhsildən məktəbə daxil olan bütün uşaqlarla müəllimlər tərəfindən tədris planını müəyyənləşdirmək və təlimi differensiallaşma əsasında qurmaq məqsədilə diaqnostik qiymətləndirmənin aparılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Diaqnostik qiymətləndirmə konkret bir mərhələdə, təhsilalanın nailiyyətlərinin səviyyəsini müəyyən etmək üçün aparılır. Diaqnostik qiymətləndirmə şəraitə görə təlim məqsədləri və strategiyalarında çevik dəyişikliklər aparılmasını təmin edir, şagirdlərin maraq dairəsi, dünyagörüşü haqqında məlumatlar almağa imkan yaradır. Burada bir məsələni qeyd etmək yerinə düşər ki, ilkin mərhələdə şagird düzgün qiymətləndirilməzsə onun sonrakı inkişaf istiqamətlərini optimal müəyyənləşdirmək qeyri-mümkün olar.

Formativ qiymətləndirmə təlim prosesinin hər hansı bir mərhələsi üçün müəyyən olunmuş nəticələr əsasında şagirdlərin bilik və bacarıqlarının formalaşma səviyyəsinin qiymətləndirilməsidir. Bu qiymətləndirmə tədris prosesinin düzgün istiqamətləndirilməsini və səmərəliliyini, şagirdlərin təlim sahəsində irəliləyişlərinin izlənməsini təmin edir, onların təlim ehtiyaclarının öyrənilməsinə lazımi şərait yaradır.

Bu məsələ ilə bağlı 1989-cu ildə yaradılmış Böyük Britaniya Qiymətləndirmə İslahatının Qrup (Assessment Reform Group) üzvləri P.Blək və D.Uilyam göstərirlər ki, tədrisin ilk mərhələsində təlim keyfiyyətlərini müəyyənləşdirən və inkişaf etdirən beş əsas şərti nəzərə almaq lazımdır: - şagirdlərin nailiyyətləri barədə müəllimin rəyi; -şagirdlərin təlim fəaliyyətinə fəal cəlb olunması; -qiymətləndirilmə nəticələrinin tədris prosesində nəzərə alınması; -qiymətləndirmənin şagirdlərin motivasiya olunmasındakı rolu; -şagirdlərin öz fəaliyyətlərinə qiymət verə bilmək bacarığı (özünüqiymətləndirmə) [5].

P.X.Şakurov formativ qiymətləndirmənin əhəmiyyətindən danışarkən qeyd edir ki, formativ qiymətləndirmə təlim prosesində şagirdin fəaliyyətini izləmək məqsədi ilə müəllimin müntəzəm olaraq apardığı monitorinqlərdir. Belə qiymətləndirmə qeyri-formal xarakter daşıyır, məlumatların toplanmasına xidmət edir, öyrədici və inkişafetdirici xüsusiyyətlərə malikdir [6].

Yekun (summativ) qiymətləndirmənin nəticələri rəsmi xarakter daşdığı üçün onu formal qiymətləndirmə adlandırırlar. İlk səviyyənin qiymətləndirilməsi kimi oxşar xüsusiyyətləri olan summativ qiymətləndirmə standart və standartlar qrupunda müəyyən olunmuş məqsədlərə şagirdlərin hansı səviyyədə nail olduqlarını müəyyən edir. Bu qiymətləndirmə növü mövzunun, bölmənin, yaxud da tədris ilinin sonunda eyni qaydada həyata keçirilir. Yekun qiymətləndirmənin ən mühüm cəhəti şagirdlərin mənimsədiklərini tətbiq etmə qabiliyyətinə nə dərəcədə malik olduqlarını aşkara çıxarmaqdır. Yekun qiymətləndirmə əldə olunan bilikləri tam əks etdirmir, lakin o, mənimsəmə səviyyəsinin etibarlı və adekvat göstəricisidir.

Yuxarıda deyilənlərə əlavə olaraq qeyd etməyi vacib hesab edirik ki, istər orta, istərsə də ali məktəblərdə təhsilənlərin təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi sahəsində dəyişikliklər təhsilin məzmununa nisbətən daha tez-tez baş verir. Ayrı-ayrı dövrlərdə şagirdlərin və tələbələrin bilik və bacarıqlarının daha dəqiq, obyektiv və humanist yollarla qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif sistemlər təcridən keçirilmişdir. Bu gün hər bir ölkə özü üçün əlverişli olan, milli və beynəlxalq prinsiplərə uyğun gələn qiymətləndirmə sistemlərinin tətbiqinə geniş yer verir.

Ədəbiyyat

- 9.Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Qiymətləndirmə Konsepsiyası. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 6 fevral 2009.
- 10."Kurikulum" elmi-metodik jurnal. "Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya", 2009, №2(6).
- 11.Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları. Bakı, Təhsil, 2007, 39s.
- 12.Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim: Müəllimlər üçün vəsait. UNICEF, Bakı, 2003, 150s.
- 13.Black P., William D. Assessment and Classroom Learning, Assessment in Education: Principles Policy and Practice, Vol.5(1), 2013, pp.5-75.
- 14.Оценивание учебных достижений учащихся. Методическое руководство / Сост. P.X.Шакуров, А.А.Буркитова, О.Н.Дудкина. Б., "Билим", 2012, 80с.

Summary

The ways of assessment of primary school students' achievement in learning English

The article deals with the problem of assessing students' learning achievement in English. It discusses the ways and forms of assessment for primary school students.

Резюме

Способы оценивания учебных результатов по английскому языку учениками начальной школы

Статья посвящена проблеме оценивания знаний учащихся начальной школы по английскому языку. Здесь рассматриваются способы и формы оценивания учебных результатов учеников младших классов.

*Rəyçi: ped.f.d., dos. Ə.Şirəliyev
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
07.12.2016-cı il tarixli iclasının
05 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 28.12.2016

Fidan Abiyeva

ADU

fidan.abiyeva24@gmail.com

YUXARI KURS TƏLƏBƏLƏRİNƏ YAZI VƏRDIŞLƏRİNİN AŞILANMASININ LİNQVO-DİDAKTİK ƏSASLARI

Açar sözlər: proses, nəticə, janr

Keywords: process, product, genre

Ключевые слова: процесс, результат, жанр

Müasir dövrümüzdə yazı vacib rol oynamağa başlamış, xarici dildə yazma bilmək qloballaşan dünyada əsas məsələlərdən birinə çevrilmişdir. İngilis tarixçisi və yazıçısı olmuş H.C.Vells yazı barədə demisdir: “Yazı razılaşmaları, qanunları qeyd etmə bacarığına malikdir. Yazı kiçik şəhərləri dövlətə çevirə, keşif və kralın əmrlərini uzaqlara çatdırma, ölümsüzləşdirə bilər” [3, s.41]. Yazı ünsiyyətin vacib amillərindən, şərtlərindən biridir. Məhz yazı vasitəsilə oxucu yazının sahibi haqqında müəyyən təəssürata malik olur, yazıda edilmiş səhvlər oxucuda mənfi fikir yaratmış olur. İnsan həyatının bir çox anında yazıdan istifadə edir. Bəzən ondan izahat yazmaq, bəzən qeyd götürmək, bəzən isə inşa yazmaq tələb olunur. Təhsil müəssisələrində dissertasiya, tezis yazmaq lazım olur ki, bunlar da öz növbəsində yüksək yazı bacarığına malik olmağı tələb edir. Yazı vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi təsəvvür ediləndən daha vacib rola malikdir. C.P.Harmer yazıdan bəhs edərkən qeyd etmişdir: “Yazıda edilmiş səhv təhsil və savadın çatışmazlığı kimi qəbul oluna bilər” [5, s.324]. Yazı öyrənəndən cümlənin quruluşu barədə, uyğun sözlərin seçilməsi üçün müəyyən lüğəti biliklər tələb edir. Buna görə də, yazı tələbələrin yiyələnməkdə çətinlik çəkdiyi bir bacarıqdır. Yazı davamlı təcrübə, planlaşdırma, yoxlama, təhlil etmək kimi idrak prosesləri tələb edən mürəkkəb bacarıqdır. Lakin çox zaman siniflərdə yazı bacarığının inkişaf etdirilməsinə az vaxt sərf olunur. Buna səbəb yazının danışma, dinləmə, oxuma kimi bacarıqlara nisbətən daha mürəkkəb xarakterə malik olmasıdır. Yazının mürəkkəb xarakteri isə müəllim tərəfindən verilən təlimatı çətinləşdirir, çünki təlimatçı yazını oxumalı, rəy bildirməli, qiymətləndirməlidir. Bunlar isə təlimatçıdan vaxt, səbr və enerji tələb edir. Beləliklə, çox vaxt yazıdan imtina olunur və ya yazıya səthi formada yanaşılır. Bu problemi aradan qaldırmağın yollarından biri ənənəvi dərslər modelindən uzaqlaşmaq və tələbələri qarşılıqlı rəy vermə prosesinə cəlb etməkdir. “Yuxarı kurs tələbələri ilə rəy mövzusunda aparılan sorğuda tələbələrin cavabları oxşar olmuşdur. Onların əksəriyyəti rəy verərkən öz yazılarında nəyi etməli, nəyi etməli olmadıqlarını öyrəndiklərini vurğulamışlar” [4, s.218]. Yazı, onun dilə münasibəti dilçiliyin ən vacib problemlərindəndir. Filologiya elmləri doktoru, professor A.M.Qurbanov yazıdan bəhs edərkən demişdir: “Cəmiyyətin tərəqqisində xüsusi rol oynamış ən böyük kəşf yazıdır” [1, s.233]. Yazı sosial bir proses olduğu üçün hər bir yazı parçası xüsusi mədəniyyəti, dəyərlərin ifadəsini və ifadə məqsədini özündə ehtiva edir. Buna görə də, yazını formalaşdırmaq və

inkişaf etdirmək yazının ünsiyyətin şifahi və qeyri-şifahi kimi digər formalarına olan bağlılığını əhatə edir. Yazı mütləq ilə əlaqələndirilərək yazının inkişaf etdirilməsi üçün motivasiya və modellər təklif edir. Bunun səbəbi isə oxu zamanı müxtəlif yazılarla tanışlığın olması, müxtəlif mədəniyyətləri və fikirləri təhlili etmək, simvolları və dilin formalarını öyrənmək imkanının olmasıdır. Model mətnləri imitasiya edərək yazmağı öyrənmək əsrlər boyu ümumi təcrübə hesab olunub. Lakin tələbələrə referat, inşa, hekayə, heabat və digər yazı növlərinin yazılmasını öyrətmək yalnız elementləri öyrətməklə bitmir, həmçinin belə mətnləri yaratmağın yollarını, bütövlükdə prosesi aydınlaşdırmağı özündə cəmləşdirir. Orfoqrafik qaydalara yiyələndikdən, cümlələrin qrammatik baxımdan düzgün ifadə olunması, fikirlərin sistemləşdirilməsi və məqsədin qoyulmasından sonra yazının sahibi artıq yazının tərtib olunma prosesi üçün təcrübə yığmağa başlayır. Yazı ali təhsil pilləsi səviyyəsində böyük əhəmiyyətə malik olduğundan yazı təliminin tarixində yazıya müxtəlif yanaşmalar olmuşdur. Tədqiqatçılar və müəllimlər əsasən aşağıdakı yanaşmaları diqqət mərkəzində saxlamışlar:

- 1.Nəticə əsaslı yanaşma
- 2.Proses əsaslı yanaşma
- 3.Janr əsaslı yanaşma

Yanaşmalardan bəhs edərək C.P.Harmer bildirmişdir ki, biz bu yanaşmalar arasında seçim edərək tələbələrin nəticədən daha çox yazı prosesinin özünə diqqət etmələrini və ya onların müxtəlif yazı janrlarını öyrənməklərini istədiyimizi aydınlaşdırmalıyıq.

Nəticə əsaslı ənənəvi yanaşma hesab olunur. Bu yanaşma yazı prosesini deyil, nəticəni əhatə edən bir yanaşmadır və bir neçə elementi özündə birləşdirir. Bunlar aşağıdakılardır:

- Dil
- Plan və tərtibat
- Oxucunun nəzərə alınması
- Aydınlıq

Yazıda istifadə olunan dil orfoqrafik qaydalar gözlənilməklə istifadə olunmalıdır. Lügət, söz ehtiyatı mövzuya uyğun olmalıdır. Məsələn, yazılı ünsiyyətin məqsədi və niyyəti xahişdirsə, nəzakətsiz söz və ifadələrdən, cümlələrdən istifadə etmək uyğunsuzluqdur. Bu, yazının müvəffəqiyyətli olmasının qarşısını alır. Sözlərdən istifadə zamanı diqqət ediləcək digər məsələ eyni sözlərdən bacardığıca az istifadə etməkdir. Sinonim və antonimlərin yanlış istifadəsinə yol verilməməlidir. Mətnin planı, dizaynı onun növünə uyğun olmalıdır. Tərtibat oxucuya mətnin məzmununu anlamaqda kömək edir. Hər bir başlıq, cümlə özündən əvvəlki başlıq və cümlə ilə əlaqələndirilməlidir. Durğu işarələrindən düzgün istifadə tərtibatın vacib amillərindəndir. Yazının sahibi oxucu tərəfindən tələb olunan qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirməli, mövzudan kənar məqamlara diqqət etməməməlidir. Mətnlərdə yazıçının fikirləri aydın ifadə olunmalı, sübut və dəlillərlə dəstəklənməlidir. Hadisə və dəlillər arasında əlaqə aydın olmalıdır. Nəticə əsaslı yanaşma tələbələrə yazılarını akademik formada tərtib etməyə kömək edir.

Proses əsaslı yanaşma yazı prosesini ehtiva edir. Bu yanaşma nəticə əsaslı yanaşmadan fərqli olaraq qrammatik strukturları deyil, məna və fikirləri diqqət

mərkəzində saxlayır. Yanaşmaya əsasən yazı prosesi müxtəlif pillələri əhatə edir. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- Yazı öncəsi proses
- Planlaşdırma
- Hazırlama
- Rəy
- Yoxlama

Yazı öncəsi pilləsi beyin həmləsi, informasiyaların toplanması, fikirləri tərtib etməkdən ibarətdir. Planlaşdırma yazıda mühüm rol oynayır, yazının sonrakı pilləsi üçün keçid hesab olunur. Yazının layihəsinin hazırlanması isə planlaşdırma zamanı aparılan qeydlərin cümlə halına salınmasıdır. Bu zaman ehtiyac yaranarsa, yeni bölmələr, fikirlər əlavə olunur və ya əksinə olaraq silinir. Yazı prosesinin pillələrindən biri olan rəy müəllim tərəfindən yazıya verilən qiymətdir. Bu pillə öyrənənə yazısının çatışmayan cəhətlərini görməkdə kömək edir. Rəy muasir dərs modelində yalnız müəllim tərəfindən deyil, digər öyrənənlər tərəfindən də verilir. Yoxlama isə yazının sonuncu pilləsi hesab olunur. Bu pillədə mətn ümumilikdə nəzərdən keçirilir, düzəlişlər aparılır. Proses əsaslı yanaşma öyrənənlərdə tənqidi fikrin formalaşmasında vacib rol oynayır.

Janr əsaslı yanaşma yazının müxtəlif növlərinin normalarını müəyyənləşdirir. Tələbələr yazmağa başlamazdan əvvəl yazacaqları yazı növündə olan bir nümunə ilə tanış olur, daha sonra fikirlərini öz yazılarında cəmləyirlər. Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz digər yanaşmalar kimi janr əsaslı yanaşma da xarici dil siniflərində geniş istifadə olunur. Bu yanaşmanın məqsədi xüsusi yazı janrını və onun kommunikativ məqsədini təqdim etməkdir. Bu öyrənənlərə müxtəlif üslublarda yazılmış mətnləri anlamağa və belə mətnləri yazmağa kömək edir. Buna görə də xüsusi yazı üslublarının öyrənilməsi tələbələrin sinifdən kənar həyatlarında yazıdan istifadə edə bilmələrinə imkan verir. Proses əsaslı yanaşmada tələbələr yazı prosesinin bir neçə pilləsindən keçərək nəticəyə gəlirlərsə, janr əsaslı yanaşmada xüsusi janrda yazılmış yazı tələbələrə təqdim olunur, daha sonra isə verilən janrın bəzi xüsusiyyətləri vurğulanır. Növbəti mərhələdə tələbələr verilmiş mətni imitasiya edərək eyni üslubda yeni mətn yaradırlar. Janr əsaslı yanaşmaya 1980-ci illərin ortalarından diqqət yetirilməyə başlanmışdır. C.M.Sveylz janr sözünün tərifini belə vermişdir: “Janr kommunikativ hadisələrdən ibarət bir sinifdir və onun üzvləri kommunikativ məqsədlər bölüşürlər” [2, s.58]. Bu tərifə açıqlama versək belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, janr müxtəlif kommunikativ məqsədlərlə əlaqəlidir. Buna misal olaraq polis hesabatlarını və ya məktubları göstərmək olar. Şəxsi məktublar yazının sahibinin şəxsi hekayələri haqqında bizə məlumat ötürürsə, polis hesabatları baş vermiş hər hansısa bir hadisənin təsvirini verir. Proses əsaslı yanaşmada əsas diqqət tələbələrin təxəyyülünə, ötürmək istədikləri mənaya yönəldilirsə, janr əsaslı yanaşmada əsas diqqət doğru ifadələrin seçilməsinə, qrammatik qaydaların gözlənilməsinə və yazının məqsədə uyğun formasının seçilməsinə yönəldilir. Janr əsaslı yanaşma tələbələri nümunələrlə təmin etdiyinə və onlara müəyyən yazı növlərinin yazılma yolunu öyrətdiyinə görə bir çox müəllimlərin dəstəklədiyi bir yanaşmadır, lakin bu yanaşmada tələbələrin modellərdən istifadə etmədən yeni yazı yarada biləcəkləri qeyri –mümkün hesab olunur. Bu isə öz növ-

bəsində tələbədə yaxşı yazıçı olmaq inamını azaldır və onların təsəvvür və təxəyyülünü istifadə etmək bacarığını məhdudlaşdırır. Bu kimi səbəblərdən asılı olaraq, yazı tədris olunarkən yalnız bir yanaşmanı əsas götürüb digərlərindən imtina etmək inkişafa mane olan amillərdən hesab olunur.

Ədəbiyyat

- 1.A. M. Qurbanov. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif,1977
- 2.Swales, J. M. Genre analysis. Cambridge, Uk: Cambridge University Press, 1990
- 3.Wells, H. G. A short history of the World. New York: Macmillan, 1922
- 4.Stein, M. K. Instructional Explanations in the Disciplines. Springer, 2009
- 5.Harmer. J. The practice of English Language teaching-fourth edition. Pearson Lonman, 2008
- 6.Murray, Donald. Teach writing as a process not a product. The Leaflet, 1972

Summary

Lingvo-didactic basis of encouraging senior students` writing skills

This article deals with the development of writing skills which are considered to be the most complicated skills to acquire and special attention is given to the approaches like product- based, process- based and genre- based to writing for improving senior students` writing skill.

Резюме

Лингво-дидактические основы для развития навыков письма студентов старших курсов

Эта статья посвящена развитию навыков письма, которые считаются самыми сложными навыками для приобретения и особое внимание было уделено подходам, как, процесс ориентированный подход, продукт ориентированный подход и жанр ориентированный подход к письму для улучшения навыков письма студентов старших курсов.

*Rəyçilər: fil.f.d., dos. S.Əliyeva, fil.f.d. S.Qurbanova
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
07.12.2016-ci il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 16.01.2017

Sevinc Mahmudova
ADU

YUXARI SİNİF ŞAĞIRDLƏRİNƏ İNGİLİS DİLİNDƏ QRAMMATİK BACARIQLARIN AŞILANMASININ BƏZİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *qrammatik bacarıqlar, qrammatik (lingvistik) kompetensiya, kommunikativ təlim, ənənəvi metodlar*

Keywords: *grammar skills, grammar (linguistic) competence, communicative teaching, traditional methods*

Ключевые слова: *грамматические умения, грамматическая (лингвистическая) компетенция, коммуникативное обучение, традиционные методы*

Müasir dünyada əsas ünsiyyət vasitəsi olan ingilis dilinin öyrənilməsində əsas məqsəd dildən kommunikasiya prosesində adekvat şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinə yiyələnməkdir. Müasir metodikada hər hansı xarici dilə yiyələnmək həmin dildə kommunikativ səriştəyə yiyələnmək, və öyrənilən dildən müxtəlif kommunikasiya situasiyalarında düzgün və adekvat şəkildə istifadə etməklə kommunikativ niyyətlərinə nail olmaq qabiliyyətinə yiyələnmək kimi başa düşülür. Kommunikativ təlim metodikasının banilərindən biri olan D.Haymsın verdiyi təsnifatda kommunikativ səriştənin bazasını təşkil edən, onun ən vacib və ayrılmaz komponentlərindən biri kimi qrammatik (lingvistik) kompetensiya təqdim edilir. Qrammatik (lingvistik) kompetensiya dildə olan aspektlərə yiyələnməyi, və mənimsənilməli olan lingvistik vahidlərdən kommunikasiya prosesində istifadə etmək bacarıqlarına yiyələnməyi nəzərdə tutur [2]. Kommunikativ təlimin əsasını təşkil edən kommunikativlik prinsipi dilin aspektləri olan leksika, qrammatika və fonetikanın kommunikativ-yönümlü öyrədib-öyrədilməsini tələb edir. Müvafiq proqramlarda mənimsənilməsi nəzərdə tutulmuş lingvistik vahidlərin – söz və söz birləşmələrinin, qrammatik vahidlərin, intonasiya strukturlarının ilk növbədə kommunikativ mənaya malik olmalı və məhz bu baxımdan təlim prosesinə daxil edilməlidir. Məlum olduğu kimi, dilin əsas aspektlərindən biri qrammatikadır. Qrammatikanın öyrədib-öyrənilməsinin vacibliyi danılmazdır. Lakin, dilin digər aspektləri kimi, qrammatikanın da tədrisi bilavasitə bu və ya digər təlim kontekstində xarici dil tədrisinin məqsədləri ilə bağlıdır. Belə ki, qrammatika-tərcümə metodunun hökm sürdüyü uzun illər ərzində qrammatikanın tədrisi əsas məqsəd kimi irəli sürülürdü. Lakin, onu qeyd etmək lazımdır ki, qrammatikanın öyrədilməsində əsas məqsəd qrammatik qaydaların əzbərlənməsi, və, beləliklə qrammatikanın deyil, qrammatika haqqında nəzəri biliklərin mənimsənilməsi idi. Əksər hallarda xarici dilə, o cümlədən ingilis dilinə yiyələnmək məhz qrammatik qaydaların əzbərlənməsi ilə eyniləşdirilirdi. Şagird və tələbələrin bilikləri də məhz bu istiqamətdə qiymətləndirilirdi [1]. Məlum olduğu kimi, XX əsrin 70-ci illərində Böyük Britaniyada yaranmış Dillərin Tədrisinə Kommunikativ yanaşma xarici dillərin tədrisi sahəsində ciddi, çox vaxt radikal xarakter daşıyan dəyişikliklərin gətirilməsinə səbəb oldu. Artıq qrammatikanın tədrisi, qrammatik qaydaların mənimsənilməsi bir məqsəd kimi qoyulmurdu. Xarici dillərin, o cümlədən ingilis

dilinin tədrisində əsas məqsəd dildən kommunikativ məqsədlərə nail olmaq üçün istifadə etmək qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi oldu [3].

Son zamanlar ölkəmizdə fəaliyyət göstərən orta və ali təhsil müəssisələrində ingilis dilinin tədrisi sahəsində mühüm dəyişikliklər baş verməkdədir. Proqramlarda ingilis dilinin tədrisində əsas məqsəd kimi şagird və tələbələrdə kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi göstərilir. Eyni zamanda təhsilin hər bir pilləsində mənimsənilməli olan leksik vahidlərin və qrammatik strukturların təsviri verilir. Mühüm dəyişikliklərin dillərin tədrisinə tətbiq edilməsinin vacibliyi vurğulanır. Yeni, innovativ metod və üsulların dillərin tədrisi təcrübəsinə tətbiq edilməsinin zəruri olduğu qeyd edilir.

Lakin, təəssüflə deyilməlidir ki, proqram tələbləri heç də həmişə yerinə yetirilmir. Orta məktəblərin yuxarı siniflərində şagirdlərə tədris edilən xarici dildə qrammatik bacarıqların formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsindən danışarkən, qeyd edilməlidir ki, burada vəziyyət heç də qənaətbəxş kimi qiymətləndirilə bilməz. Çox vaxt qrammatikanın tədrisi ənənəvi kimi qiymətləndirilə bilən, lakin köhnəlmiş, günün tələblərinə cavab verməyən, aktuallığını itirmiş metod və üsullarla həyata keçirilir. Əksər hallarda qrammatik bacarıqların formalaşdırılması müasir metodikada prioritet kimi qəbul edilən interaktiv şəkildə deyil, təcrid edilmiş şəkildə həyata keçirilir. Tələbələr tərəfindən mənimsənilmiş qrammatik bilik və bacarıqlar şagirdlərdə həmin biliklərin real həyatda, kommunikasiya prosesində tətbiq etmək qabiliyyətini təmin etmir. Ənənəvi üsullarla həyata keçirilən qrammatikanın tədrisi nəticəsində yuxarı sinif şagirdləri öyrənilmiş qrammatik vahidləri ayrı-ayrı cümlələrdə istifadə edir, lakin onlardan yaradıcı şəkildə, real kommunikasiya prosesində istifadə edə bilmir.

Mövcud vəziyyətə ciddi dəyişikliklər edilməli, orta məktəblərin yuxarı sinif şagirdlərinə qrammatikanın aşılınması kommunikativ-yönümlü şəkildə həyata keçirilməli, əsas məqsəd kimi qrammatikanın öyrədilməsi deyil, ingilis dilinin öyrədilməsi, tədris edilən xarici dildə kommunikativ səriştənin və onun baza komponenti olan qrammatik (lingvistik) səriştənin inkişaf etdirilməsi olmalıdır. Orta məktəblərin yuxarı siniflərində şagirdlərə ingilis dilində qrammatikanın kommunikativ-yönümlü təliminin işlənilib-hazırlanmasının vacibliyindən danışarkən, ilk növbədə yuxarı siniflərdə qrammatikanın kommunikativ təliminin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsini təmin edə biləcək amilləri müəyyənləşdirib, günün tələblərinə cavab verən, orta məktəbdə təhsil alan yuxarı sinif şagirdlərinin ehtiyac və tələbatları, maraq və tələbatlarını nəzərə almaqla işlənilib-hazırlanan təlim sistemini təlim kontekstinin xüsusiyyətlərini, şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla tətbiq edilməsinin vacibliyi qeyd edilməlidir.

Qrammatikanın tədrisi prosesinin səmərəliləşdirilməsini təmin etmək məqsədilə yuxarı siniflərdə ingilis dili dərslərində istifadə edilən dərsləklərin və dərslər vəsaitlərinin onlarda qrammatikanın kommunikativ təliminin tələblərini əks etdirmək baxımından təhlili həyata keçirilməlidir. Eyni zamanda, qrammatikanın yuxarı siniflərdə tədrisi vəziyyəti müşahidə edilməli, mövcud vəziyyət metodik cəhətdən təhlil edilməli, qrammatikanın tədrisinin çəx vaxt günü tələbləri səviyyəsində olmasının səbəbləri araşdırılmalıdır. Orta məktəbdə ingilis dilini xarici dil kimi tədris edən müəllimlər və yuxarı sinif şagirdləri arasında sorğuların keçirilməsi,

onların ingilis dilinin orta məktəbdə tədrisinə dair fikir, mövqe və tövsiyyələrinin öyrənilməsi ingilis dilinin, o cümlədən qrammatikanın tədrisinin səmərəliləşdirilməsinə xidmət edən amillərdəndir.

Orta məktəbdə istifadə edilən dərslik və dərs vəsaitlərində olan qrammatik çalışma və tapşırıqların metodik təhlili onların dövrün tələblərinə uyğun olub-olmamasını müəyyən etmək imkanını verir.

Qeyd edilməlidir ki, bu gün ingilis dilini öyrənən gənclər, o cümlədən də yuxarı sinif şagirdləri bu dili pragmatik məqsədlərlə öyrənir, yəni dildən praktiki-ədə, onlara uyğun olan əhəmiyyət kəsb edən kontekstlərdə istifadə etmək bacarıqlarına yiyələnmək üçün öyrənir. Dilöyrənənlərin böyük əksəriyyəti dil haqqında nəzəri biliklərin mənimsənilməsi deyil, dilin ünsiyyət vasitəsi kimi öyrənilməsinə üstünlük verir. Məhz bu səbələrdən orta məktəbdə ingilis dilinin qrammatikasını hansı yollarla, hansı metod və üsullarla öyrədilməsinə xüsusi önəm verilməli, onlarda mənimsənilməli olan qrammatik bacarıqların kommunikativ – yönümlü, funksional – yönümlü formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Qrammatik vahidlərinin təcrid edilmiş şəkildə deyil, kommunikasiya kontekstində təqdim edilməsi daha səmərəli nəticələrin əldə edilməsini təmin edən əsas şərtlərdəndir.

Günün tələblərinə uyğun olaraq, dilin aspektləri, o cümlədən xarici dilin qrammatikası təcrid edilmiş şəkildə deyil, dilin digər aspektləri və, eləcə də, nitq fəaliyyəti növləri olan şifahi nitq, dinləyib- anlama, oxu və yazı vərdiş və bacarıqlarının aşılması ilə kompleks şəkildə həyata keçirilməlidir. Şagirdlərə təqdim edilən hər bir qrammatik vahid, hər bir qrammatik struktur kommunikativ cəhətdən əhəmiyyət kəsb etməli, əldə edilmiş nəzəri bilikləri praktikaya tətbiq edilməsinə təmin etməlidir [2].

Əsas məqsəd mənimsənilmiş qrammatik vahidlərin yaradıcı, spontan nitq prosesində düzgün və kontekstə uyğun olan şəkildə istifadə etmək bacarığın formalaşdırılmasıdır. Lakin yaradıcı spontan nitq dedikdə, nitqin yalnız vaxt baxımından spontan olduğu nəzərdə tutulur. Linqvistik aspektdən nitq həmişə hazırlanmış olur. Spontan kommunikasiyanın əsas göstəricisi şüurun nitqin linqvistik cəhətdən təşkil edilməsi deyil, onun məzmununa yönəlməsidir. Bu isə linqvistik, o cümlədən də qrammatik materialların şüurualtı avtomatlaşdırılmış şəkildə istifadə edilməsini tələb edir. Buna nail olmaq üçün, qrammatik materialların tədrisi, orta məktəblərdə yuxarı sinif şagirdlərinə qrammatik bacarıqların aşılması real situasiyaların analogları olan şərti- kommunikasiya situasiyalarında baş verən verbal ünsiyyət prosesində həyata keçirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Hymes D. Sociolinguistics: the ethnography of speaking Cambridge: Winthrop Publications, 1974, p. 189-223.
2. Jacobs, Y. E (2004). Complicating contexts: Issues of methodology in researching the language and literacies of instant messaging. Reading Research Quarterly, 39(4), 394-406
3. English Language. Description, Variation and Context (ed. Jonathan Culpeper) (2009). Palgrave Macmillan

Summary

Some problems of teaching grammar skills in English to high school senior students

The article deals with the problem of teaching English grammar to high school students. Teaching grammar has always been a very central matter. Traditionally, the main goal possesses learning grammar rules. But nowadays the focus has changed from teaching grammar to teaching communication in the target language.

Резюме

Некоторые проблемы обучения грамматике английского языка учащихся старших классов средней школы

В статье исследуется проблема обучения грамматике английского языка учащихся средней школы. Обучение грамматике всегда было чрезвычайно важной проблемой. Традиционно, основной целью являлось усвоение грамматических правил. Однако, сегодня центральной проблемой является не обучение грамматике, а обучение речевому общению на изучаемом языке.

*Rəyçi: ped.f.d., dos. G.Şirəliyeva
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
18.01.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 19.01.2017

DƏRSLİK HAQQINDA RƏY

PEDAQOGİKANIN ZƏNGİNLƏŞMƏSİ NAMİNƏ

Sivilisasiyanın ən böyük dəyər göstəricisi olan insanlığın-müxtəlif nəsildən olan insanların ahəngdar inkişafında pedaqogika elminin mühüm rolu olmuşdur. Tarixin müxtəlif dövrlərində pedaqogika elminin və bu elmin başlıca problemlərinin nəzəri-təcrübi məsələlərinin tədqiqi-tətbiqi ilə məşğul olan mütəxəssislərinin gəldiyi qənaətə görə təhsil geniş, əhatəli tərbiyəvi təsir imkanlarına malikdir. Məhz belə bir mövqeyi əsas götürən və respublikamızda öz imkanları, dəsti-xətti ilə tanınan pedaqoq alimlərimiz keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq “Pedaqogika”, “Məktəb pedaqogikası”, “Ali məktəb pedaqogikası”, “Didaktika” adlı dərsləkləri, tədris vəsaitlərini çap etdirərək pedaqoji ictimaiyyətin nəzərinə çatdırmışlar. Elmin nəzəri-metodik əsaslarından bəhs edən həmin vəsaitlərlə tanış olduqca istər-istəməz belə qənaətə gəlirsən: pedaqogika hamı üçün zəruri olan təlim-tərbiyə sahəsidir.

Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, akademik Humeyir Əhmədovun və pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nigar Zeynalovanın müəllifliyi ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin tələbələri üçün hazırlanan və bu yaxınlarda “Elm və təhsil” nəşriyyatında çap edilən “Pedaqogika” dərsliyi də həmin silsiləyə daxil olmaqla yaradıcılıq axtarırlarının uğurlu nəticəsi kimi dəyərləndirilməlidir. Dərsliyin quruluşu, ayrı-ayrı bölmələrlə tanış olduqca problemə yeni, müasir yanaşma tərzləri daha aydın şəkildə nəzərə çarpır. İndiyə qədərki nəşrlərdən xeyli fərqli, özü də ən aktual, əhəmiyyətli cəhətlər diqqəti çəkir.

“Pedaqogikanın ümumi əsasları”, “Pedaqoji fəaliyyətin strukturu”, “Didaktika”, “Təlimin nəzəri və metodik əsasları”, “Pedaqoji texnologiyalar və pedaqoji layihələndirmələr”, “Şəxsiyyətyönümlü təlimdə qiymətləndirmə və onun xüsusiyyətləri”, “Uşaqların yaş xüsusiyyətləri”, “Tərbiyə məsələləri”, “Məktəbdə ünsiyyətin təşkili”, “Məktəbin idarə olunması” bölmələrinin hər birində müasir tələblər baxımından şərh verilən məsələlər mahiyyət dolğunluğu ilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müxtəlif xarakterli məsələlərin izahı zamanı aktuallığın, mənə çalarlarının həyatı mövqedən, konkret fakt və hadisələr zəminində izahı dərsliyin əsas məziyyətlərindən sayılır.

“Pedaqogikanın ümumi əsasları” adlanan və elmin sosial mahiyyətini nəzərə çatdıran birinci bölmədə deyilir:

“Pedaqoji emlər cəmiyyətin inkişafından təcrid olunmuş şəkildə nəzərdən keçirilə bilməz. Bəşəriyyətin ictimai tərəqqisi yalnız yeni nəslin həyata qədəm qoymuş hər bir üzvünün sosial və istehsal sahələrdə öz sələflərinin mənəvi təcrübəsindən istifadə etmək və onu zənginləşdirməklə daha da inkişaf etmiş şəkildə gələcək nəsillərə çatdırma bildiyi halda mümkündür. İstehsal inkişaf edib mürəkkəbləşdikcə elmi biliklər yayılmağa başladı və beləcə böyüməkdə olan nəslin hə-

yata hazırlanması xüsusi əhəmiyyət kəsb etdi. Buna görə də gənc nəslin tərbiyəsinin xüsusi şəkildə təşkili zərurəti yarandı”.

Haqlı deyimdir. Bizə elə gəlir ki, pedaqgika elminin həyatı mahiyyəti, habelə pedaqogikanın hamı üçün zəruri olması ideyası burada inandırıcı şəkildə nəzərə çatdırılıb. Bəri başdan deyək ki, dərsləkdə belə mütərəqqi məna daşıyan fikirlər çoxdur.

Dərsləyin görkəmli pedaqoq alimlərimiz tərəfindən dəyərləndirilməsinin mühüm bir səbəbi də Azərbaycan Dillər Universiteti Pedaqogika kafedrası əməkdaşlarının hazırladığı orijinal fənn proqramına istinad olunmasıdır. Daha aydın olmaq üçün həmin proqramın izahat vərəqində nəzərə çatdırılan, müasir dövrdə elmi-pedaqoji fəaliyyətin əsas mexanizminə çevrilən ideyaya, başlıca müddəaya diqqət edək:

“Müasir dünyada sivilizasiyaların inkişafı və inteqrasiyası özünün yeni yüksəliş mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu mərhələdə bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sferasında da islahatların sürətləndirilməsi, qloballaşan dünyanın tələblərinə uyğun təhsil sistemində inifikasiya (vahid şəklə salınma) proseslərinin gücləndirilməsi əsas problem kimi qiymətləndirilir.

Dövlətin, cəmiyyətin və təhsilənlərin təhsil sistemində sosial tələbi keyfiyyətli təhsildir. Təhsil sahəsində aparılan bütün islahatların məqsədi məhz onun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə nail olmaqdır. Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemində ali təhsil müəssisələri özünəməxsus yer tutur. Ali təhsilin bakalavriat səviyyəsi üçün pedaqogika fənnindən xeyli dərslək və dərslə vəsaitləri hazırlansa da, müasir tələblərə cavab verən yığcam dərsləyə hələ də ehtiyac vardır. Doğrudur, ali məktəb müəllimləri bakalavriat və magistratura səviyyələri üçün yazılmış dərsləkləri təlimin müasir tələblərinə uyğunlaşdıraraq istifadə edirlər. Əslində bu optimal variant deyildir. Lakin vəziyyətdən çıxış yolu kimi qəbul oluna bilər”.

İnamla demək olar ki, mühüm dövlət əhəmiyyəti kəsb edən həmin müddəaları əsas götürən müəlliflər haqqında bəhs etdiyimiz dərsləyin nəzəri-praktik istiqamətinə xüsusi diqqət yetirmiş və qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrin reallığına nail olmuşlar.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycan Dillər Universitetinin tələbələri üçün hazırlanan, nəfis şəkildə nəşr olunan dərsləkdə ayrı-ayrı bölmələr və bunlar əsasında nəzərə çatdırılan məsələlər ilk baxışdan diqqəti cəlb edir. Problem məsələlərin izahında, şərhində anlaşılqlıq, əhatəlilik prinsiplərinə istinad olunması xüsusi maraq doğurur. Bu cəhət “Pedaqoji fəaliyyətin strukturu” adlanan ikinci bölmədə də daha aydın şəkildə nəzərə çarpır. Pedaqoji fəaliyyətin strukturundan bəhs olunarkən haqlı olaraq qeyd edilir ki, pedaqoji fəaliyyət müxtəlif növlü fəaliyyətlər sisteminin mürəkkəb orqanizmidir. Bu bölmədə pedaqoji fəaliyyətin xüsusiyyətləri, müəllim fəaliyyətinin məzmunu, pedaqoji bacarıqların strukturu, müəllimlik peşəsinin başlıca xüsusiyyətləri, pedaqoji mədəniyyət və onun komponentləri elmi əsaslarda, müasir tələblər səviyyəsində anlaşılqlı şəkildə şərh olunur.

Pedaqoji bacarıqların strukturundan bəhs edilərkən qnostik komponent, layihələndirici, konstruktiv təşkilatlar üzərində dayanılır. Onların əsas mahiyyəti başlıca fikir və müddəalarla müvafiq sxematik cədvəllə nəzərə çatdırılır.

Bundan əvvəl qeyd etdiyimiz kimi dərslinin əsasını təşkil edən bölmələr və onların əhatə etdiyi məsələlərin hər birində müasirlik motivləri daha aydın şəkildə nəzərə çarpır.

“Şəxsiyyətönlü təlimdə qiymətləndirmə və onun xüsusiyyətləri” adlanan beşinci bölmə də, burada əks etdirilən problem məsələlər də dövrün başlıca tələbləri baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu bölmədə mahiyyət dolğunluğu ilə nəzərə çatdırılan “Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi prinsipləri”, “Qiymətləndirmənin istiqamətləri”, İlk (diaqnostik) qiymətləndirmə”, “Formalaşdıran (formativ) qiymətləndirmə”, “Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi meyarları”, “Şagirdlərin özünü qiymətləndirməsi”, “Əks əlaqə və onun şagirdlərin motivasiyasına və öyrənməsinə müsbət təsiri”, “Yekun (summativ) qiymətləndirmə”, “Portfolionun qiymətləndirilməsi” yarım bölmələrinin hər biri müasirliyi, problemliliyi, səriştəli şərh üslubuna görə mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Dərslinin səkkizinci - “Məktəbdə ünsiyyətin təşkili” bölməsi, burada əks etdirilən məsələlər də diqqəti çəkir. Etiraf edək ki, nəzəri-praktik istiqamətinə görə xüsusi maraq doğuran pedaqoji ünsiyyətin mahiyyətinə, müasir yanaşma modellərinə, formalarına həsr edilən yarım bölmələrlə tanış olduqca pedaqogika elminin həyatı əhəmiyyəti, yüksək dəyər əlamətləri yəqinlik təsiri bağışlayır. Unutmaq olmaz ki, məktəbdə pedaqoji ünsiyyətin təşkilinin başlıca istiqamətlərinə, xüsusi diqqət yetirilməsi gələcək uğurların təməl göstəricisi kimi xarakterizə edilir, daha çox diqqət mərkəzində olur. Təlim-tərbiyə prosesinə qüvvətli, stimullaşdırıcı təsir göstərir.

Məzmunundan, mahiyyət dolğunluğundan bəhs etdiyimiz dərslinin daha çox diqqəti çəkən bölmələrindən biri də “Qlossarı” adlanır. Burada 197 adda pedaqoji anlayış və terminlərin elmi əsaslarda izahı verilir. Elmiliklə müasirliyin vəhdəti prinsipi əsasında formalaşdırılan bu bölmədə verilən hər bir anlayış və termin öz növbəsində nəzəri-praktik əhəmiyyətinə görə təsirlidir, cəlbedicidir.

İnanırıq ki, dərslərdən müntəzəm, səmərəli şəkildə istifadə edən tələbələr, gələcək müəllimlər müstəqil fəaliyyət dövründə daha çox tanınacaq, səmərəli fəaliyyətləri ilə məzunları olduğu universitetlərə şan-şöhrət gətirəcəklər.

VIDADI XƏLİLOV,

*Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor,
Pedaqoji və Sosial Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü,
Azərbaycan Respublikasının əməkdar müəllimi,
akademik Mehdi Mehdiyevə adına mükafat laureatı*

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK BÖLMƏSİ

Dünyamin Yunusov (ADU) İNTONASIYANIN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA.....	3
Aybəniz Hüseynova ADİU (UNEC) ATALAR SÖZLƏRİNDƏ TƏKRAR	9
Yeganə Orucova (ADU) LİNQVİSTİKADA DİSKURSUN KOQNİTİV TƏHLİL METODU	17
Fəridə Allahverdiyeva (ADU) MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ VARIATİVLİYİN ELMİ ANALİZİ	26
Ülkər Quliyeva (ADU) SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNDƏ SEMANTİK ƏLAQƏLƏR	32
Adilə İbrahimova (BSU), İradə Zamanova (BDU) MƏKTƏBƏQƏDƏR UŞAQLARIN İNKİŞAFINDA ANA DİLİNİN ROLU.....	37
Ирина Оруджева (АУЯ) ЯВЛЕНИЕ СИНОНИМИЧЕСКОЙ АТТРАКЦИИ И ЕЕ АДЕКВАТНАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ В ПЕРЕВОДЕ (НА МАТЕРИАЛЕ РАССКАЗОВ Э.ХЕМИНГУЭЯ)	40
Ülviyyə Zeynalova (ADU) İNGİLİS DİLİNDƏ SADƏ TONLARIN MODAL-EMOSİONAL MƏNA XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR.....	47
Ханым Халилова (АУЯ) ОНОМАТОПЕЯ В СОВРЕМЕННОМ ЯПОНСКОМ ЯЗЫКЕ.....	50
Gülbəniz Nurəliyeva (ADU) İNGİLİS DİLİNİN BRİTANİYA VARIANTINDA [p] FONEMİNİN AMERİKAN VARIANTINDA TƏLƏFFÜZ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR.....	54
Pərvanə Xanızadə (ADU) MƏHKƏMƏ DİSKURSUNDA SUAL CÜMLƏLƏRİNİN TƏTBİQİ VƏ ONLARIN TİPOLOGİYASI (FRANSA MƏHKƏMƏ SİSTEMİNİN MATERİALLARI ƏSASINDA).....	58
Vüsalə Əliyeva (ADU) FRANSIZ DİLİNDƏ ATALAR SÖZÜ ƏSASINDA YARANAN FRAZEOLGİZMLƏR VƏ ONLARIN STRUKTUR-QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	62

Aysel Şabanova (BSU)	
TƏRKİBİNDƏ "AĞ" VƏ "QARA" RƏNG ADLARI OLAN FRAZEOLOGİZMLƏRİN İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MÜQAYİSƏSİ	66
Nərmin Quliyeva (ADU)	
«BRİTİSH» VƏ «ENGLİSH» KONSEPTLƏRİNİN ƏSAS MAHİYYƏTİ VƏ REPREZENTASIYA VASİTƏLƏRİ	70
Aynurə Cəfərova (ADU)	
İNGİLİS DİLİNDƏ FONEM, QRAFEM VƏ TƏLƏFFÜZ MÜNASİBƏTLƏRİNƏ DAİR.....	77
Нигяр Габидуллаева (АТМУ)	
РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ИДЕОЛОГИИ В АМЕРИКАНСКОМ ХУДОЖЕСТВЕННОМ ДИСКУРСЕ	82
Səbinə Əliyeva (ADU)	
SİNTAQMATİKADA FONEM BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TƏHLİLİ.....	87
Fatma Qurbanzadə (ADU)	
ELLİPSİS VƏ ELLİPTİK KONSTRUKSIYALARIN MÜASİR DİLÇİLİKDƏ YERİ VƏ ƏSASI	92
Flora Əkbərova (ADİU)	
İQTİSADI DİSKURSDA METAFORLARIN İSTİFADƏSİ.....	96
Mətanət Qocayeva (ADU)	
QEYRİ-SƏLİS CÜMLƏLƏR	100
Лаила Гадимова (АУЯ)	
ОБ ОСНОВНЫХ РАЗНОВИДНОСТЯХ КОНВЕРСИИ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ	105
Nurlana Babayeva (BSU)	
METAFORALARIN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİNDƏ MÜXTƏLİF SAHƏ LEKSİKALARININ ROLU	111
Mətanət Əmrahova ADİU (UNEC)	
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏR HESABINA HƏRBİ TERMİN YARADICILIĞI	116
Айнур Караева (АУЯ)	
ПЕРЕДАЧА СРАВНИТЕЛЬНЫХ КОНСТРУКЦИЙ ПРИ ПЕРЕВОДЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ	122
Səxavət Əhmədov (ADU)	
XALQIN MİLLİ MƏDƏNİYYƏTİNİ ƏKS ETDİRƏN REALİ SÖZLƏRİ VƏ ONLARIN SEMANTİK TƏSNİFATI.....	126

Xaqani Əliyev (ADU)	
CON STENYBEKIN “QƏZƏB SALXIMLARI” ROMANINDA İŞLƏNMİŞ XÜSUSİ ADLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TRANSFORMASIYASI.....	130
Əsmər Mustafa (ADU)	
İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZÖNÜLƏRİN VƏ SÖZÖNÜLÜ BİRLƏŞMƏLƏRİN TƏDQIQI (DİAXRONİK ASPEKTDƏ).....	133
Sevinc Məcid (ADU)	
İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA SƏNƏT-PEŞƏ TERMINLƏRİ.....	138
Sabir Əliyev (ADU)	
CON STEYNBEKİN “QƏZƏB SALXIMLARI” ROMANINDA ÜSLUBLARIN MÜXTƏLİFLİYİ	142
Aysel Ağamalıyeva (ADU)	
SƏS SİMVOLİZMİNİN YARANMA YOLLARI.....	146

ƏDƏBİYYAT BÖLMƏSİ

Naidə Məmmədخانова (BSU)	
AZƏRBAYCANDA MULTİKULTURALİZM: ƏNƏNƏLƏR VƏ MÜASİRLİK.....	151
Tofiq Əbdülhəsənli ADIU (UNEC)	
MÜASİR AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA TƏBİƏT LİRİKASI.....	155
Ramida Mirzəfərova (BSU)	
Q.Q.MARKESİN “YÜZ İLİN TƏNHALIĞI” ROMANININDA OBRAZLAR SİSTEMİ	160
Салима Гасымова (БСУ)	
ПОДЛИННАЯ ИСТОРИЯ И РОЛЬ ВЫМЫСЛА В ТВОРЧЕСТВЕ Л.ФЕЙХТВАНГЕРА (НА МАТЕРИАЛЕ РОМАНА «БЕЗОБРАЗНАЯ ГЕРЦОГИНЯ»).....	164
Aynur Şükürova (GDU)	
XIX ƏSRİN SONU-XX ƏSRİN I RÜBÜNDƏ YARANAN AZƏRBAYCAN UŞAQ NƏSRİNDƏ DÜNYA ƏDƏBİYYATI ƏNƏNƏLƏRİ	168

DİGƏR SAHƏLƏR

Gəray Yusifov, Aynur Həsənova (ADU) XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ ANA DİLİNİN ROLU.....	172
Rüstəm Əsrəfov (SDU) MİLLİ KURİKULUM KONSEPSİYASINDA – ANA DİLİ İNTEQRATİV KURS KİMİ.....	176
Fəridə Hüseynova (ADPU) İNGİLİS DİLİNDƏ KOMMUNİKATİV YANAŞMANIN TƏDİS PROQRAMLARINDA İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI.....	183
Hafiz Rəhimov, Aynur Həsənova (ADU) QRAMMATİK VƏRDİŞ VƏ BACARIQLARIN YARADILMASINDA ŞİFAHİ NİTQDƏN İSTİFADƏ YOLLARI	189
Нурлана Эюбова (АУЯ) РОЛЬ ПОВТОРОВ В ФОРМИРОВАНИИ ТЕКСТА	193
Şəhla Xudaverdiyeva (ADU) DİLLƏRARASI İNTERFERENSIYANIN LİNQVODİDAKTİK ƏSASLARI.....	198
Fidan Əliyeva (ADU) TƏLİMDƏ İNTEQRASIYA VƏ İNKİŞAFETDİRİCİ TƏLİMİN PRİNSİPLƏRİ.....	202
Айсель Рустамова (АУЯ) НЕКОТОРЫЕ ПРИНЦИПЫ ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ УСТНОЙ РЕЧИ У СТУДЕНТОВ НАЧАЛЬНОГО ЭТАПА ЯЗЫКОВОГО ВУЗА	205
Həmidə Şirinova (ADU) İBTİDAİ TƏHSİL PİLLƏSİNDƏ ŞAGİRDŁƏRDƏ İNGİLİS DİLİNDƏ DİALOJİ NİTQ BACARIQLARININ YARADILMASINA DAİR.....	210
Rəna Abbasova (ADU) ŞİFAHİ NİTQİN TƏDRİSİNDƏ QRAMMATİK VƏRDİŞ VƏ BACARIQLARIN ROLU	214
Aygün Qafarova (ADU) XARİCİ DİLDƏ OXU BACARIĞININ FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI	218
Telli Məmmədli (ADU) İBTİDAİ TƏHSİL PİLLƏSİNDƏ ŞAGİRDŁƏRİN İNGİLİS DİLİ ÜZRƏ TƏLİM NƏTİCƏLƏRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ ÜSULLARI.....	222

Fidan Abıyeva (ADU)

YUXARI KURS TƏLƏBƏLƏRİNƏ YAZI VƏRDİŞLƏRİNİN
AŞILANMASININ LİNQVO-DİDAKTİK ƏSASLARI.....227

Sevinc Mahmudova (ADU)

YUXARI SİNİF ŞAGİRDƏLƏRİNƏ İNGİLİS DİLİNDƏ QRAMMATİK
BACARIQLARIN AŞILANMASININ BƏZİ PROBLEMLƏRİ.....231

DƏRSLİK HAQQINDA RƏY

Vidadi Xəlilov

PEDAQOĞİKANIN ZƏNGİNLƏŞMƏSİ NAMİNƏ.....235

Məcmuə «Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində çap olunub.

Çapa imzalanıb: 02.03.2017.
Format: 60x84 ¹/₈. Qarnitur: Times.
Həcmi: 30,5 ç.v. Tiraj: 300. Sifariş № 58.

**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA
MƏRKƏZİ**

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az

HÖRMƏTLİ MÜƏLLİFLƏR!

ADU-nun “Dil və ədəbiyyat” adlı elmi məqalələr məcmuəsində dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq və pedaqoji elmlərin aktual problemlərinə dair məqalələr çap edilir.

Məqalələr aşağıdakı şərtlərlə qəbul edilir:

* Məqalənin həcmi 5 səhifədən az olmamalıdır.

* Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.

* Məqalələr kompüterdə yığılmış formada (1,5 interval, şrift 14, səhifənin ölçüləri: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm; mətnlər Times New Roman şrifti ilə) təqdim edilməlidir.

* Məqalədə açar sözlər (3-5 söz), başlıqdan sonra qara hərflərlə qeyd olunmalıdır.

* Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr bu qaydada göstərilir:

1. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə yaxud, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinədiyi ardıcılıqla nömrələnməlidir.

2. İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin içində göstərilir. (Məsələn: [1] və ya [1, s. 119] kimi işarə olunmalıdır.)

3. Eyni ədəbiyyata mətnə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

4. İstinad olunan ədəbiyyat nəşr olunduğu dildə verilir.

5. Ədəbiyyatlar AAK-nın tələbləri əsasında göstərilir:

Kitablar üçün - müəllif, nəşrin adı. Nəşr olunduğu yer. Nəşr olunduğu il. Məsələn: **Yunusov D. Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik. Bakı: “E.L.” Nəşriyyat və poliqrafiya şirkəti MMC, 2008, 164 s.** Qəzet, jurnal və ya məcmuə məqalələri üçün – Müəllif, məqalənin adı, çap olunduğu nəşr, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr. Məsələn: **Qaraşarlı Ç. Etrusk dilində ismin hal kateqoriyası // ADU-nun “Elmi xəbərlər”i, 2008, №-1, s. 38-42.**

* Məqalənin sonunda məqalənin yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan dilində yazılmış məqalələrə ingilis və rus dillərində, rus dilində yazılıbsa, Azərbaycan və ingilis dillərində, digər xarici dillərdə yazılıbsa, Azərbaycan və rus dillərində) xülasə verilməlidir.

* Məqalələr CD- diskdə təqdim edilməlidir.

* Məqalələrə bu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssislərin rəy verməsi və müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurasının protokolundan çıxarış təqdim olunması zəruridir.

* “Dil və Ədəbiyyat” məcmuəsinin ildə 4 nömrəsi nəşr olunur.